

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

ТОПИЛДИЕВ В.Р.

**ФУҚАРОЛИК
ҲУҚУҚИ
(I қисм)**

**Тошкент
“Университет”
2014**

УДК 347 (075,8)

67.404

Т67

Гопилдиев В. “Фуқаролик ҳуқуқи”. I қисм. “Университет”. –Т.: 2014. -288 б.
ККБ 67.404

Олий ўқув юртлари юриспруденция бакалавриат таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган ушбу дарсликда фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, гизими ва манбалари; фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари ва объектлари; фуқаролик ҳуқуқида битимлар, вакиллик ва ишончнома, муддатлар ва динво муддатлари; мулк ҳуқуқи, мулк ҳуқуқининг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари, мулк ҳуқуқининг асосий тамойиллари, мулк шакллари, ашёвий ҳуқуқ ва унинг турлари, хусусий ва оммавий мулк ҳуқуқи, мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш; мажбурият ҳуқуқи, мажбуриятларни вужудга келиши, мажбурият субъектлари ва объектлари, мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш усуллари, мажбуриятларни бекор бўлиши; шартнома ҳуқуқи, шартномаларнинг турлари ва уларни тузиш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалалар амалдаги қонун ҳужжатлари асосида ёритиб берилган.

Мавзу бўйича материаллар қўпلىгидан дарслик ҳажмининг ортиб бориши ва ундан фойдаланишда ноқулайлик туғдиришини ҳисобга олиб, уни икки қисмга бўлишга қарор қилинди. Унинг мазкур биринчи қисми I-XIII, иккинчи қисми XIII-XXVII боблардан иборат.

Тақризчилар:

юридик фанлар доктори,
профессор С.Бобокулов

юридик фанлари доктори,
профессор И.Эгамбердиев

Масъул муҳаррир:

юридик фанлари доктори,
профессор Р.Ж.Рўзиев

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан (2013 йил 13 мартдаги 82-сонли буйруғи билан) 5240100 - юриспруденция бакалавриат таълим йўналиши талабалари учун дарслик сифатида тасвир этилган.

ISBN -978-9943-305-93-9

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсадларидан бири бозор иқтисодиёти қонуниятларига асосланган янги иқтисодий муносабатларни вужудга келтириш ва уларни изчил ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган қонунчилик базасини яратиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Юртимизда ўтган йиллар давомида бозор иқтисодиёти соҳасидаги ўзгаришларнинг ишончли қонунчилик базасини шакллантириш борасида амалга оширилган улкан ишлар ҳеч кимга сир эмас, албатта. Буларнинг барчасини эътироф этган ҳолда, мавжуд қонунларимизнинг кўпчилигини уларни қўллаш амалиёти ва мамлакатимизда бозор муносабатларини ривожланишининг ҳозирги даврдаги янги реал ҳолатидан келиб чиқиб, жиддий қайта кўриб чиқиш зарур”.¹

Фуқаролик ҳуқуқи ривожланган ҳар қайси ҳуқуқ тизимининг мустақил ва муҳим соҳаларидан бири ҳисобланиб, у қадимги Рим давлатида шаклланган ҳуқуқ тизимининг дастлабки пойдеворига таянган ҳолда вужудга келган. Ўша даврда содир этилган барча хатти-ҳаракатлар, дастлаб фуқаролик ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинганлиги, кейинчалик фуқаролик ҳуқуқининг кенг қамровли ривожланишига, унинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятининг ортишига, ҳуқуқ соҳалари қаторида эгаллаган мавқеининг мустаҳкамланиши ва ўсишига ижобий таъсир кўрсатган.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда бозор муносабатларини тўла шакллантириш мақсадида кўплаб қонун ва қонуности ҳужжатлари қабул қилинди. Бу қонунчилик ҳужжатлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини мазмун жиҳатидан ҳам, намоён бўлиш шакллари жиҳатидан ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тенглиги, мустақиллиги, ташаббускорлигига кенг йўл очилди, фуқаролик ҳуқуқи томонидан ҳуқуқий тартибга солинадиган муносабатлар доираси ғоят кенгайди, мулкий муносабатларда хусусий мулк, тадбиркорлик билан боғлиқ ва уларни мустаҳкамловчи бир қатор янги ҳуқуқ институтлари жорий этилди ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ишбилармонлик обрўси, маънавий зарарни моддий қоплаш ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган меъёрлар фуқаролик муомаласига илк бор киритилди.

“Ўз-ўзидан аёнки, – дейди И.А.Каримов, – тобора чуқурлашиб бораётган ислохотлар натижасида эришиладиган ўта муҳим ўзгаришлар ҳеч қачон бир кунда, кимнингдир буйруғи ёки хоҳиши ҳисобидан бўлмайди. Бунинг учун албатта вақт керак, энг асосийси – бу

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг хўшма мажлисидаги маъруза // -Т.: “Халқ сўзи”, 2010-йил 13 ноябр.

ислохотларнинг мазмуни ва мақсадларини жамиятимиз, халқимиз чуқур англаб олиши ва қўллаб-қувватлаши ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Такрор айтишга тўғри келади – фақатгина халқимизнинг қўллаб-қувватлаши ҳар қандай ислохотларга куч беради”.¹

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таъкидланганидек, “Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун камол топиши ва фаровонлиги, шахс минифаатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳулқ атворнинг янгилашларини ўзгартириш республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир. Халқнинг бой интеллектуал мероси, умумбашарий кадриятлар асосида, замонавий миданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукаммал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир”.

XXI асрда Ўзбекистон таълим тизимини ислоҳ қилиш ва янгилаштириш устувор вазифалардан биридир. Бу эса, ўз навбатида ҳуқуқшунос олимларимиз зиммасига тегишли фанлар бўйича адабиётларни ҳозирги давр талаби ва илм-фаннинг сўнгги ютуқларини ҳисобга олган ҳолда янгилаб бориш, ўзбек тилида дарсликлар ва ўқув адабиётларини яратиш вазифасини юклайди. Чунки, баркамол авлод тарбиясини ва рақобатбардош кадрларни тайёрлашни замонавий адабиётларсиз тасаввур этиш мушкул.

Республикамизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, янги ишлаб чиқариш ва ахборот технологияларининг татбиқ этилиши талабалар ва уларга таълим бераётган профессор-ўқитувчиларни кенг қамровли синовдан ўтказилган дарслик ва ўқув адабиётлари билан таъминланишига боғлиқ.

Ушбу дарслик Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Фуқаролик кодекси, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини ташкил этувчи қонунлар, фармонлар, қарорлар ва фармойишлар мазмунидан келиб чиққан Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг туб масалалари, уларни ҳал этиш йўллари ва усуллари баён этилган асарларидан фойдаланган ҳолда тайёрланган.

Мазкур дарслик ўз мазмунига кўра, юридик олий ўқув юртлари талабалари, тадқиқотчилари, ўқитувчилари ҳамда амалиёт ходимларига мўлжалланган бўлиб, унинг асосий мақсади ҳуқуқ тизимида етакчи ўринлардан бирини эгаллаган фуқаролик ҳуқуқининг тушунчаси, предмети, методи, вазифалари, тамойиллари тизими; фуқаролик

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 21 йиллигига бағишланган таълимий маросимдаги “Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш ёруғ келажагимизнинг асосий омилidir” маърузаси. -Тошкент, 2013-йил 6-сентябр.

хуқуқининг манбалари, фуқаролик, ҳуқуқий муносабат, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари, объектлари; битимлар, вакиллик ва ишончнома, муддатлар ва даъво муддатлари; мулк ҳуқуқи ва унинг турлари; мажбурият ҳуқуқи, мажбуриятларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиш асослари; шартномаларнинг умумий қоидалари ҳақида умумий тасаввур ҳамда билимга эга бўлишга йўналтирилган.

Мазкур дарсликдан, шунингдек, халқ ҳўжалигининг турли соҳалари мутахассислари, ҳуқуқ ва иқтисодиёт масалалари билан қизиқувчилар ўзларига керакли маълумотларни ва билимларни топа оладилар.

Муаллиф ушбу дарсликни тайёрлаш жараёнида академик Ҳ.Раҳмонқулов, профессорлар: И.Б.Зокиров, Р.Ж.Рўзиёв, Б.Б.Самархўжаев, мазкур сўзбоши муаллифи, Ш.Н.Рўзиназаров, Ф. Шодмонов, ю.ф.д. Н.Имомов, ю.ф.д. М.Баратов ва бошқа ҳуқуқшунос олимларнинг дарслик, ўқув қўлланма ва илмий мақолаларидан кенг фойдаланган.

Ушбу дарслик муаллифнинг 2001-2014 йилларда Мирёо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ҳуқуқшунослик факультети талабаларига ўқиган маърузалари асосида ёзилган бўлиб, у олий ўқув юр்தларининг ҳуқуқшунослик йўналиши талабалари, магистрантлари, тадқиқотчилари ва фуқаролик ҳуқуқи муаммоларини ўрганувчилар, суд амалиёти ходимлари, шу соҳа масалалари билан барча қизиқувчиларга мўлжалланган.

**О. Оқюлов,
ю.ф.д., профессор**

I БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ

1 §. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва предмети

Фуқаролик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимининг асосий соҳаларидан бири бўлиб, мамлакатимизда босқичма-босқич бозор иктисодиёти муносабатларига ўтиш даврида иктисодий муносабатларни такомиллаштириш фуқаролар ва бошқа субъектларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини тобора тўлароқ қондириш мақсадида мулкий муносабатларни тартибга солиш ва мустаҳкамлашга қаратилган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборатдир.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган. Унинг асосида фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг ҳамда интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудга келиш асослари ҳамда уларни амалга ошириш тартиби белгиланади, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек, бошқа мулкий ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида тартибга солинадиган муносабатлар ўзининг моҳияти ва табиати билан бошқа ҳуқуқ соҳалари нормалари орқали тартибга солинадиган муносабатлардан фарқ қилади. Ушбу муносабатлар иктисодий ва юридик жиҳатидан мустақил, бир-бирига бўйсунмаган тарафлар ўртасида вужудга келади, улар қиймати белгиланадиган, товар пул шаклига эга бўлган ва шу туфайли эквивалент, ҳақ эвази асосида вужудга келадиган муносабатлардан иборат.¹

Фуқаролик ҳуқуқи, асосан, муайян эквивалент баробарига белгиланадиган қиймат баҳо билан ифодаланадиган ва иштирокчилари тенг даражада қўриладиган мулкий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик ҳуқуқи иктисодий муносабатларни махсус юридик шаклда мулкий-ҳуқуқий муносабатлар шаклида расмийлаштиради ва мустаҳкамлайди.

Фуқаролик ҳуқуқида мулкий муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларининг ҳуқуқий шакли, юридик ифодаси сифатида қўрилади. Шу нуқтаи назардан мулкий муносабатлар шахслар ўртасидаги, уларнинг эрклари билан боғлиқ бўлган ижтимоий муносабатларни билдиради.

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган мулкий муносабатлар доираси ниҳоятда кенг. Булар жумласига олди-сотди, хар хил буюртмалар қабул қилиш, турар жойларни ижарага олиш ва бериш, корхоналар, ташкилотларнинг бир-бирига маҳсулотлар етказиб бериш,

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. –Т., ТДҶОИ, 2010. –Б. 43.

куриниш ишларини амалга ошириш, транспорт корхоналари орқали юк ва йўловчи ташиш, етказилган зарарни тўлатиш, қонун ва васият бўйича агаррок олиш, умуман ҳар қандай шаклдаги мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни гасарруф этиш билан боғлиқ бўлган муносабатлардан иборатдир.

Фуқаролик ҳукуки томонидан тартибга солинадиган мулкий хусусиятда бўлмаган шахсий ҳукукий муносабатлар икки турга:

- мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатлар ва
- мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатларга бўлинади.¹

Фуқаролик ҳукуки ҳуқуқнинг бошқа соҳалари каби ўзи тартибга солинадиган ҳукукий муносабатларга, уларнинг иштирокчилари ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатишда махсус воситалар ва усуллар йиғиндисидан фойдаланади.

Кўриклаш вазифасини бажарувчи ҳуқуқ соҳалари (жиноят ҳукуқи, маъмурий ҳуқуқ ва ҳоказо)дан фарқли равишда, фуқаролик ҳукуки, энг асосан, нормал ҳуқукий муносабатларга таъсир кўрсатади.

Унинг тартибга солиш услубидаги ўзига хос хусусиятлар куйидагилар:

- Фуқаролик ҳукуки муносабатларида иштирок этувчиларнинг тенг ҳуқуққа эга бўлишлари, уларга имкон борича эркинлик, мустақиллик ва гаппаббаскорлик берилиши;

- Фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрлардан кўра диспозитив меъёрларнинг қўлланилиши;

- Фуқаролик ҳукукий муносабатлардан келиб чиқадиган жавобгарликнинг мулкий хусусиятда бўлиши;

- Бузилган ҳуқуқларнинг суд орқали даъво билдириши тартибида ҳимоя қилиниши;

- Бузилган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилишда уни тан олиш, тиклаш, ҳуқуқни бузадиган ҳаракатларга чек қўйиш, етказилган зарарларни ундириб олиш ва шу каби чораларни қўллаши.

Фуқаролик ҳукуки билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар фуқаролик ҳукуки фанининг предметини ташкил этади.

Биринчидан, бу муносабатлар мулкий муносабатлар бўлиб, улар мол-мулк, моддий бойликлар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Иккинчидан, бу муносабатлар мулк билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатлар ҳисобланиб, айрим ҳолларда улар мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмайди. Ана шу иккита гуруҳ муносабатлари фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланади. Ҳар иккала гуруҳ муносабатларини ушбу муносабатлар иштирокчиларининг тенглиги, эркинлиги, дахлсизлиги, мулкий мустақиллиги, уларнинг хусусий ишларига бирор-

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳукуки. –Т., ТДЮИ, 2006. –Б. 7.

бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашишига йўл қўйилмаслигидан келиб чиқадиган ҳолат бирлаштиради. Бошқача айтганда, бу муносабатлар хусусий ҳуқуқ субъектлари ўртасида вужудга келадиган хусусий муносабатлардир.

Мулкий, шунингдек, номулкий муносабатлар, агарда улар юқорида санаб ўтилган хусусиятларни ўзларида ифода этмаса, унда фуқаролик ҳуқуқининг предметиға кирмайди ва табиийки, унинг нормалари билан тартибға солинмайди. Бир тарафнинг иккинчи тарафға маъмурий ёки бошқача усулда бўйсунитишиға асосланган, шу жумладан, солиқ, молиявий муносабатларға нисбатан фуқаролик ҳуқуқи нормалари қўлланилмайди. Айни шу сабабдан давлат органлари ўртасида давлат ва бошқа оммавий мулкни бошқариш вужудға келадиган муносабатлар ҳам фуқаролик нормалари таъсири доирасидан ташқарида бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи мулкий муносабатлар, ўз навбатида, мол-мулкнинг маълум шахсларға тегишлилиги билан боғлиқ бўлган муносабатлар ҳамда мол-мулкни бошқариш ёхуд уни бир шахсдан бошқа шахсға ўтиши билан боғлиқ бўлган муносабатларға бўлинади. Юридик жиҳатдан ушбу тасниф (бўлиниш) ашёвий, ташкилий ва мажбурият ҳуқуқлари (муносабатлари) деган даражалар ёрдамида тавсифланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳисобланган шахсий номулкий муносабатлар, ўз навбатида, мулкий муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган муносабатларға бўлинади.¹

Фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирувчи ушбу муносабатлар доираси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддаси 1-қисмида белгиланган. Унга мувофиқ, фуқаролик қонун ҳужжатлари фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларнинг вужудға келиши асосларини ҳамда уларни амалға ошириш тартибини белгилайди. Унда шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек, бошқа мулкий ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкий муносабатларни тартибға солиниши ҳам назарда тутилган. Демак, фуқаролик ҳуқуқи тартибға соладиган ижтимоий муносабатлар доираси ўзининг кенг қамровлилиги билан ажралиб туради.

Амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибини ташкил қилувчи муносабатлар доираси анча кенгайтирилди. Фуқаролик кодексининг 2-моддаси 1-қисмида назарда тутилган фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг вужудға келиши ва уларни амалға ошириш тартиби бевосита ташкилий масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ. Қонунлар, қонунности ҳужжатларида белгиланган ва ўзларининг низом ҳамда таъсис

¹ Илмичов И.В. Гражданское право. Учебник. М., "Книжный мир". 2011. –С. 10.

хужжатларида назарда тутилган, ҳуқуқий мақомларига мувофиқ, фуқаролик муомаласида иштирок этувчилар, ўзларига тегишли мулк ҳуқуқи ва ашёвий ҳуқуқлардан фойдаланиб, мулкий муносабатларни ўрнатиш мақсадида турли ташкилий масалаларни ҳал қилишга ҳаракат қиладилар, яъни ташкилий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этадилар.

2 §. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида мулкий муносабатлар

Мулкий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий, катта қисмини ташкил этади. Улар товар хусусиятларига эга бўлган моддий неъмат, мол-мулк билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Бундай неъматларга нафақат қўл билан ушлаб ёки кўриш орқали мавжудлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлган ашёлар, шунингдек, шартнома билан бир қаторда баъзи ҳуқуқлар (масалан, банк омонати ўзида омонати қўйилган пул суммасини эмас, балки омонатчининг банкдан талаб қилиш ҳуқуқини ифода этади) ҳам тааллуқли бўлади. Мулкий муносабатлар, шунингдек, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш натижалари бўйича ҳам вужудга келиши мумкин. Лекин бу натижалар ҳар доим ҳам ашёвий натижалар кўринишида бўлавермайди. Масалан, йўловчи, багаж ва юк ташиш, омонат сақлаш, маданий-маиший хизмат кўрсатиш шулар жумласидандир. Демак, бундай натижалар ҳам товар шаклига эга бўлади.

Мулкий муносабатлар юридик категория ҳисобланмайди. Улар ўз ҳолича юридик тусга эга эмас. Ўзининг ижтимоий табиатига кўра, улар ҳуқуқий тартибга солинадиган, яъни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириладиган иқтисодий муносабатлардир. Ушбу муносабатларда товар хўжалиги, бозор иқтисодиёти гавдаланади. Бунда улар мазкур хўжалик муносабатларининг турғунлиги, барқарорлигини, яъни моддий неъматларнинг ўзлаштирилганлиги ҳамда тааллуқлилигини таъминловчи товарлар алмашуви жараёнини акс эттиради. Зеро, ҳар иккала жиҳат бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва улар ўзаро бир-бирини тақозо этади. Товар алмашуви иштирокчилар томонидан унинг объектлари (ашёлари, ишлари, хизматлари)ни ўзлаштирмасдан туриб мумкин бўлмаганидек, ўзлаштириш ҳам кўп ҳолларда товар алмашуви натижасидагина амалга оширилади.

Мулкий муносабатлар куйидаги умумий белгилар билан тавсифланади:

Биринчидан, ушбу муносабат иштирокчилари мулкий жиҳатдан мустақилдирлар. Бу уларга мол-мулкни мустақил тарзда тасарруф қилиш ва шу билан биргаликда, ўзларининг ҳаракатлари ҳамда ҳаракат

натижалари учун мустакил мулкый жавобгар бўлиш имкониятларини беради?

Иккинчидан, умумий қоидага кўра, улар товар-пул хусусиятларига эга бўлиб, эквивалент–ҳақ эвазига амалга оширилади. Албатта, айрим ҳолларда мулкый муносабатлар ҳақсиз, текин, масалан, ҳадя, ссуда асосида вужудга келиши ҳам мумкин. Лекин, ушбу муносабатлар иккиламчи, яъни эквивалент–ҳақ эвазига амалга ошириладиган мулкый муносабатлардан келиб чиқадиган ҳосила муносабатлар бўлиб, товар алмашувининг оддий шакли ҳисобланмайди.

Учинчидан, мулкый муносабатлар иштирокчилари тенг ҳуқуқли ва мустақилдирлар. Улар товар эгалари сифатида мустақил бўлганликлари боис, бир-бирларига маъмурий ёки бошқа бир ҳокимият тарзида бўйсунмайдилар.

Юқорида санаб ўтилган белгилардан кўриниб турибдики, фуқаролик ҳуқуқи предмети таркибига кирувчи мулкый муносабатлар товар-пул хусусиятга эгаллиги билан фаркланади. Демак, ўзида ана шу белгиларни мужассамлаштирмаган бошқа тусдаги (нотовар табиатга эга бўлган) мулкый муносабатлар (масалан, солиқ, бюджет ва бошқа молиявий муносабатлар, маъмурий муносабатлар; умуммиллий (давлат) мулки бўлган ер ва ҳ.к.) фуқаролик ҳуқуқининг предмети бўлиб ҳисобланмайди ва уларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмайди.

Товар хўжалигининг барқарорлиги муносабатлари, яъни моддий бойликларнинг ўзлаштирилганлиги, тааллуқлилиги мулкый муносабатларнинг у ёки бошқа иштирокчилари томонидан ашёнинг эгалланганлигини, аниқроқ айтганда, уларнинг муайян ашёнинг мулкдори эканлигини аңлатади. Статик муносабатлар икки тарафлама табиатга эгаллиги билан изоҳланади, яъни, биринчидан, мулкдорнинг ўзига тегишли бўлган ашёга муносабати ва, иккинчидан, ушбу ашё бўйича мулкдор ва барча бошқа шахслар ўртасида вужудга келадиган муносабатни ифодалайди.

Ашёга (муайян мол-мулкка) шахснинг муносабати меъёрдаги хўжалик фаолиятини белгиловчи шартли ҳисобланади. Шу маънода, агар ҳар бир шахснинг бошқа мулкка нисбатан ўз мулкига бўлган алоҳида, оқилона муносабатини эътиборга оладиган бўлсак, хўжалик фаолиятининг юқори самарасини ҳам айтиш мумкин. Зеро, ашёга хўжасизларча бегоналаштириш асосидаги ёндашув, шак-шубҳасиз, иқтисодий натижаларнинг юқори даражада бўлишини таъминлаб бера олмайди. Собик иттифок давридаги тизим тажрибаси бунга тасдиқлаган.

Бундан ташқари, шахснинг ўз мулкидан эркин, ўз хоҳишига кўра фойдаланиши ва бунда бошқа бировларнинг асоссиз аралашувига йўл қўймаслиги хўжалик фаолиятини тўғри ташкил этиш ҳамда амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда мулкый (ашёвий)

муносабатларнинг иккинчи тарафи – мулкдор билан барча бошқа шахсларнинг ашё (мол-мулк) бўйича юзага келадиган муносабати намоён бўлади. Айтиш жоизки, мулкдорнинг ўз мулкидан (ўзига тегишли ашёдан) фойдаланиши бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Ўз навбатида, бошқа шахслардан (шунингдек, давлатдан) ҳам мулкдорнинг ўз мулкидан мустақил тарзда қонунларда назарда тутилган ҳоллар, шартлар ва доирада фойдаланишига имконият яратиб беришлари, тўсқинлик қилмасликлари талаб қилинади. Ушбу муносабатда мулкдор ўз мулкига эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этишига номўайян доирадаги мажбур шахсга қарши турганлиги сабабли, бундай муносабатнинг мутлақ ўзига хослиги (табиати) хусусида сўз бориши табиий.

Юридик жиҳатдан мулкый муносабатлар моддий бойликларнинг тегишлилиги бўйича, мулкый (ашёвий) ҳуқуқий муносабатлар сифатида эътироф этилади ва расмийлаштирилади. Улар мулкый муносабатлар ва ўзга (чекланган) ашёвий ҳуқуқларга бўлинади. Мулкый муносабатлар ашёдан фойдаланиш бўйича қонуний барча имкониятларга эга бўлган мулкдорга ушбу ашё (мулк)нинг тегишли эканлигини ифода этади. Ўзга ашёвий ҳуқуқлар эса, мулкдор билан бир қаторда, бошқа шахсларнинг ҳам фойдаланиши мумкин бўлган мулкдор мулкининг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

Товар ҳўжалиги ҳаракати муносабатлари, яъни, моддий бойликларнинг бир эгадан бошқасига ўтиши, одатда, иштирокчилар томонидан муайян мол-мулкни бегоналаштириш (тасарруф қилиш) ва қўлга киритиш билан боғлиқдир. Юридик жиҳатдан улар мажбуриятлар (мажбурият муносабатлари) ёрдамида расмийлаштирилади. Бундай муносабатлар ҳар доим товар-пул алоқаларининг аниқ иштирокчилари – алоҳида, мустақил бўлган товар эгалари ўртасида вужудга келади ва шунинг учун ҳам нисбий тусга эга бўлади.

Кўпинча, мажбурият муносабатлари товар эгаларининг товарлар (ашёлар, ишлар ва хизматлар натижалари ва ҳуқуқлари)ни тасарруф қилиш ва (ёки) қўлга киритиш тўғрисидаги қелишуви асосида вужудга келади. Баъзида мажбуриятлар иштирокчилар ўртасида қелишув бўлмаган ҳолларда ҳам, масалан, бир шахс томонидан бошқасига мулккий зарар етказиш оқибатида ёки асоссиз бойлик орттириш натижасида қелиб чиқади. Шундай қилиб, товар алмашуви мазмунини ташкил қилувчи иқтисодий муносабатларнинг юридик шакли сифатида мажбуриятлар шартномавий ва шартномадан ташқари мажбуриятларга бўлинади.

Моддий бойликларнинг бир шахсдан бошқаси ихтиёрига ўтиши, нафақат мажбуриятлар шаклида, шу билан бирга вафот этган фуқароларнинг мулкини мерос олиш асосида эгаллаш, юридик шахсларни қайта ташкил этиш ва тугатиш орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунга моддий бойликларнинг янги эгаларига ўтиши, ўлим ёки аввалги

эгаларининг ўз фаолиятларини бекор қилиши, яъни, уларнинг мулкый муносабатлар доирасидан чиқиб кетиши, йўқолиши билан боғлиқ бўлади.

Ривожланиб бораётган бозор иқтисодиёти шароитидаги товар аламушувининг табиий ривож, ўз навбатида, мулкый муносабатларнинг ҳам мураккаблашиб боришига ва оқибатда уларнинг янги кўринишларининг амалиётга кириб келишига сабаб бўлади. Бундай муносабатлар қаторига корпорацияларнинг хусусий мулкчини бошқариш бўйича вужудга келадиган муносабатларини кўрсатиш мумкин. Улар одатда мулкый муомалада доимий ва профессионал фаолият кўрсатиш учун ташкил қилинган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, шунингдек, ишлаб чиқариш кооперативларини бошқариш жараёнида юзага келади. Иштирокчилари томонидан махсус тузилган ушбу ташкилотлар ўзи-ўзини бошқариш ҳамда қатъий белгиланган аъзолик тамойиллари асосида фаолият юритиб, улар ўртасидаги муносабатлар, асосан мулкый тусда бўлиши билан изоҳланади. Мулкый муносабатларнинг бундай кўринишининг юридик шакли корпоратив ҳукукий муносабатлар бўлиб ҳисобланади. Корпоратив муносабатлар ўз мазмун-моҳияти билан мажбуриятларга яқин туради. Чунки, улар ҳам корпорациянинг ҳар бир аъзосининг ўзаро ҳамда корпорация билан муносабатини расмийлаштирганлиги боис, нисбий хусусиятга эгадирлар. Бирок, корпоратив мажбурият, фақат муайян ташкилотлар иштирокчилари ўртасидагина вужудга келиб, бошқа субъектлар учун тааллуқли бўлмаслиги билан фарқланади. Кўпинча, биринчи қарашда корпорация аъзолари иштирокчиларнинг ўзаро алоқаларинигина ташкиллаштиришга қаратилгандек бўлиб кўринадиган корпоратив муносабатлар, аслида, бевосита корпоратив мулкдан фойдаланиш, уни бошқариш мақсадидан келиб чиқади.

Таъкидлаш лозимки, юридик шахс сифатида ташкил этилган корпорациянинг фаолияти ва ушбу асосда вужудга келган муносабатлар ўз мазмун-моҳияти билан, авваламбор, аниқ мулкый йўналишга эга бўлади. Айни ана шу ҳолат корпоратив муносабатларни ташкилий муносабатларнинг бир кўриниши, деб тавсифлашга асос бўлади.

3 §. Шахсий номулкый муносабатлар—фуқаролик ҳукуқининг предмети сифатида

Мулкый муносабатлар билан бир қаторда, улар билан боғлиқ бўлган ҳамда боғлиқ бўлмаган икки туркумдан иборат шахсий номулкый муносабатлар ҳам фуқаролик ҳукуқининг предмети ҳисобланади.

Мулк билан боғлиқ бўлган шахсий номулкый муносабатлар жумласига интеллектуал ижод натижалари (фан, адабиёт ва санъат асарлари, ихтиро, саноат намуналари, ЭҲМ учун дастурлар ва х.к.)ларни, шунингдек, товарлар, ишлар, хизматлар ҳамда уларнинг эгаларини хусусийлаштириш

(индивидуаллаштириш)га асос бўладиган воситалар (фирма номини, товарлар, хизматлар ва ишлар белгилари)ни яратиш ва асосан, улардан фойдаланиш бўйича вужудга келадиган муносабатлар киради.

Ижтимоий муносабатларнинг ушбу гуруҳига хос бўлган асосий хусусияти улар объектларининг номоддий табиатида намоён бўлади. Мазкур объектлар ўзларида ғояларни, фикрларни, қиёфаларни, рамзларни ифода этиб, моддий шаклларда гавдаланади. Шундай бўлишига қарамай, улар ўз яратувчиларидан ажралмайдилар. Айни ана шунда номулкий муносабатларнинг мулкий муносабатлар билан ўзаро алоқаси яққол кўзга ташланади. Лекин номулкий муносабатлар ҳеч бир ҳолатда ўзларининг асосий жиҳатини, яъни, номулкий табиати (моҳияти) ни йўқотмайди. Зеро, мазкур муносабатлар товар алмашуви жараёнини бошидан кечирмасдан ҳам, моддий шаклдаги мулк кўринишига эга бўлмаган ҳолда мавжуддир. Чунки фан, адабиёт ва санъат асарига ёки ихтирога муаллифлик унинг товар сифатида муомалага киритилишидан қатъи назар вужудга келади. Номулкий муносабатлар жамият ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнайди ва бунда улар номоддий объектларнинг яратувчиларини ёки намояндаларини оммавий тарзда давлат томонидан «муаллифлар» ёхуд «ушбу объект эгалари» деб эътироф этилишига ва улар манфаатларнинг ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилинишига асосланади. Шунинг учун номулкий муносабатлар мутлақ ҳаракатга эга бўлади.

Бундан ташқари, ушбу муносабатларнинг мулкий табиати доимо номоддий объектлардан келиб чиқиши сабабли, уларнинг мавжудлигига бевосита боғлиқ бўлади. Айни вақтда, уларнинг мулкий табиатга эга бўлиши, номоддий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш имкониятини яратади.

Мазкур муносабатлар алоҳида ҳуқуқий расмийлаштиришни талаб қилади. Бу номоддий бойликлар яратувчилари (эгалар)нинг ашъвий ҳуқуққа яқин бўлган ҳуқуқ эгаси, деб тан олиш билан амалга оширилади. Ушбу ҳуқуқлар муаллифлик ва патент ҳуқуқи, шунингдек, саноат мулки институти ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Фуқаролик ҳуқуқи предмети жумласига инсоннинг ўзидан ажратиб бўлмайдиган ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда бошқа номоддий бойликларни ҳимоя қилиш ҳам киради. Буларга инсоннинг ҳаёти ва соғлиғи, унинг обрў-эътибори, кадр-қиммати, шаъни, шахсий ва оилавий сирини, номга бўлган ҳуқуқ, шахсий ҳаёти дахлсизлиги ва ҳоказоларни мисол қилиб келтириш мумкин. Таъкидлаш лозимки, тилга олинган бу номоддий бойликлар фақат шахсий, номулкий мазмун-моҳиятдагина мавжуд бўлиб, ҳеч қачон товар муомаласи (алмашуви) объекти сифатида ҳаракат қила олмайдилар. Зеро, улар ҳар бир инсон, шахс билан чамбарчас боғлиқ, ундан ажралмайди, бошқа шахсларга берилмайди.

Фуқаролик ҳуқуқи номоддий бойликларнинг эгалари ҳақидаги бўлган ҳуқуқлари ва манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш, бузилган

хуқуқларини тиклаш, етказилган маънавий зарарни мулкӣй коплаш каби воситалар билан муҳофаза қилади. Бирок, ҳимоянинг фуқаролик-хуқуқӣй воситалари ёрдамида бундай муносабатлар (ёхуд номоддий бойиқлар)нинг муҳофазаланиши ҳам уларнинг тамомила фуқаролик хуқуқи билан тартибга солинишидан далолат бермайди.

Шу маънода, баъзи хуқуқшунос олимларнинг фикрларига мурожаат қиладиган бўлсак, бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Масалан, тапиқли хуқуқшунос, цивилист олим О.С.Иоффенинг таъкидлашича, мулкӣй муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган номулқӣй муносабатлар фуқаролик хуқуқи билан фақат муҳофаза қилинади ва ҳимояланади, лекин тартибга солинмайди. Ўз навбатида, ушбу фикр танқид остига олинган бўлиб, унга хусусан ҳимоя (муҳофаза) хуқуқини тартибга солишнинг шаклларида бири ҳисобланиши, шунингдек, бундай ажралмас хуқуқ эгаси уни тасарруф қилиш имқониятларидан ҳам фойдалана олиши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган. Бунга кўра, номоддий объектларни ҳимоялаш хуқуқи фуқаролик хуқуқлари жумласига кирувчи, фуқаролик хуқуқи тартибга солиш механизмининг бир элементи ҳисобланади.

Ушбу талқинга асосланган ҳолда амалдаги фуқаролик қонунчилиги номоддий муносабатлар ва мулкӣй муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий муносабатлар фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинишини белгилаб беради. Бинобарин, номоддий муносабатлар тўғридан-тўғри фуқаролик хуқуқининг предмети сифатида эътироф этилади.

4 §. Ташқилий муносабатлар – фуқаролик хуқуқининг предмети сифатида

Бозор иқтисодиётига асосланган янги фуқаролик-хуқуқӣй муносабатлардан бири ташқилий-хуқуқӣй муносабат ҳисобланади. Бинобарин, тоталитар тузум даврида, асосан, маъмурий тусда бўлган ҳамда фақат давлатнинг маъмурий-буйруқбозлик бошқарувига асосланган иқтисодий муносабатларни хуқуқӣй тартибга солиш бугунги кундаги бозор иқтисодиёти қонуниятларига асосланиши ташқилий-хуқуқӣй муносабатларни фуқаролик хуқуқи предмети тарқибига кириши учун замин яратди. Зеро, хуқуқни қўллаш амалиётида юзага келаётган ва мамлакат иқтисодий ривожланишида алоҳида ўринга эга бўлган йирик корхоналар, корпорациялар ва концернлар фаолиятини бошқарув, бунда давлат бошқарувининг татбиқ этилмаслиги, акциядорлик жамиятлари фаолиятидаги бошқарув хуқуқӣй жиҳатдан қайси хуқуқ соҳаси нормалари билан тартибга солиниши масаласини аниқлаш ҳамда бундай бошқарув соҳасида вужудга келадиган муносабатлар хуқуқ соҳаларидан қайси бирининг предмети тарқибига киришини белгилаб олиш давлатнинг истиқболидаги стратегик аҳамиятга эга масалалардан бири ҳисобланади.

Ҷамонавий ҳуқуқшуносликда кенг қўлланилаётган “корпоратив бошқарув”, “корпоратив муносабатлар” ва уларнинг барчаси учун умумий бўлган “ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар”нинг алоҳида умумий қоидаларга бирлаштирилиши, уларнинг ҳуқуқшуносликдаги ўрнини белгилаш ва ҳуқуқий тартибга солиш қонуниятларини ишлаб чиқиш миллий ҳуқуқшунослик олдидаги концептуал вазифалардан бири саналади. Ҳуқуқшунослик соҳаларида бугунги кунда амал қилиб келаётган “ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар”ни тартибга солиш механизмларини таҳлил қилган ҳолда, мазкур муносабатларнинг тизимини белгилаш ва туркумлаш алоҳида долзарблик касб этади. Шу нуқтаи назардан ўзига хос комплекс тусга эга бўлган “ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар”нинг алоҳида ва энг йирик қисми бўлган фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятларини, уларни ҳуқуқий тартибга солишдаги усул ва воситаларни, механизмларни ишлаб чиқиш цивилистикадаги доктринал аҳамиятга молик муаммодир.

Таъкидлаш ўринлики, фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар мамлакатимиз ҳуқуқий тизимида нисбатан яқин вақтлардан бошлаб қўлланиб келинмоқда. Гарчи фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар серқиррали ва соҳага оид кўп функцияли масала бўлса-да, фуқаролик ҳуқуқи фанида у тадқиқотларнинг объекти сифатида шу кунга қадар ўрганилмаган. Бунини фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг ҳуқуқий табиати ва фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар тизимида тутган ўрни бўйича асослантирилган илмий концепциянинг ҳалигача ишлаб чиқилмаганлиги билан боғлаш мумкин. Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг амалдаги механизми ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни деярли ҳисобга олмайди. У асосан мулкӣй ва қисман шахсий муносабатларга қаратилган. Шу сабабли, у самарали ва кенг қамровли эмас.

Ўз навбатида, фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг турлари ҳақида ҳам қарама-қарши нуқтаи назарлар мавжудлигини айтиб ўтиш лозим.

Фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни бузганлик учун жавобгарлик масалалари ҳам тадқиқотчиларнинг эътиборидан четда қолиб келмоқда. Фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни қўллаш амалиёти билан боғлиқ бўлган қатор муаммолар ҳам бор. Ушбу муаммоларнинг ҳуқуқий асослари қонунларда етарли даражада ўзифодасини топмаган. Умуман олганда, аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятида фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида тасаввурларни вужудга келтириш жараёни ўз ҳолига ташлаб қўйилган.

Шу билан бирга, фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни тизимлаштириш орқали, ушбу муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш, ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг ўзига хос жиҳатларини

аниқлаш, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг вужудга келиши ва бекор бўлишидаги ташкилий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини мукамаллаштириш ҳам бугунги фуқаролик ҳуқуқи фани олдидаги долзарб вазифалардан бири саналади. Бунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотлар ва иқтисодийётни либераллаштиришни янада чуқурлаштиришда тадбиркорлик фаолиятининг янги ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва тузилмаларини вужудга келтиришга оид ташкилий муносабатларни ҳамда корпоратив бошқарув соҳасидаги ташкилий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ва норматив-ҳуқуқий базасини ривожлантириш алоҳида ўрин тутати.

Ҳозирги кунда фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида ўзини намён этадиган ташкилий муносабатларнинг ҳуқуқий табиатини тушунтиришга ҳаракат қиладиган турли хил фикр ва мулоҳазалар кўплаб учрайди. 1940 йилдаёқ, М.М. Агарков ўзининг собиқ шўро фуқаролик ҳуқуқининг предмети ва тизими тўғрисидаги тадқиқотида маъмурий буйруқбозлик давридаги маъмурий ҳуқуқ фани ташкилий муносабатларни тартибга солишини кўрсатиб ўтади ва улар шўро давлатининг ташкилий муносабатлар фаолиятидан келиб чиқади дейди¹, шунингдек, улар муайян фаолиятни бошқариш усули ҳисобланмайдиган ижтимоий муносабатларнинг мустақил доирасидан иборат бўлади деб кўрсатилади. Ўз навбатида, С.Н. Братусь фуқаролик ҳуқуқининг предмети ҳақидаги умумий таълимотлар доирасида ҳуқуқий бошқарув соҳасига кирувчи мулкӣ муносабатлар тушунчаси муаммосини кўриб чиқади ва ҳуқуқнинг мазкур соҳаси доирасида ташкилий муносабатларнинг мустақиллиги ҳақидаги масалани ўртага ташлайди. Бу билан олим мулкӣ муносабатларни ташкилий муносабатлардан аниқ ажратиб қўяди.²

С.Н. Братусьнинг фикрича, асосий масала фуқаролик-ҳуқуқий ва маъмурий-ҳуқуқий нормалар ўртасидаги боғлиқликни мулкӣ муносабатлар билан бирлаштиришда эмас, балки уларни тўғри баҳолашдадир. С.С. Алексеев кўриб чиқилаётган масалани бошқача нукта назардан ҳал этади. Мулкӣ муносабатларни ажратиб кўрсатиш объектнинг белгиси бўйича амалга оширилади, ташкилий муносабатлар эса, мазмун ва моҳиятига кўра ажратилади, деб кўрсатади. Муаллиф «моддий неъматлар объекти ҳисобланган ташкилий муносабатларнинг бу гуруҳи мулкӣ муносабатлар, деб аталиши лозим ва бу фуқаролик ҳуқуқи соҳасига киради» деган хулосага келади.³

Фуқаролик ҳуқуқининг предметида юридик тенглик тамойили фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини эътироф этади. Улар бир-бирига нисбатан маъмурий қарамлик

¹ Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права// Советское государство и право. 1940. № 8-9. -С.54.

² Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963. -С.42-47.

³ Алексеев С.С. Предмет советского социалистического гражданского права. Свердловск., 1959. -С. 72.

муносабагида бўлмасдан, балки ўзаро тенг ҳуқуқлилик алоқаларини ўрнатадилар, бир хил имконият яратувчи умумий фуқаролик – ҳуқуқий нормалар асосида ҳаракат қиладилар.

Ташкилий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқи фанининг мустақил предмети сифатида кўриб чиқиш асосчиси ҳақли равишда О.А. Красавчиков ҳисобланади.

О.А. Красавчиков бу масалага қирк йил аввал ўз эътиборини қаратган эди. Муаллиф фуқаролик–ҳуқуқий муносабатларнинг тўрт гуруҳга ажратади. Унинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи предметининг таркибига қуйидаги ҳуқуқий муносабатлар қиради;

1) назарда тутилганлик–мулкий муносабат ўрнатиш ёки ривожлантирувчи (масалан, автотранспорт корхоналарининг махсус битимлари, навигация бўйича битимлар ва ҳоказолар) муносабатлар;

2) ваколат берувчи, бир шахснинг бошқа шахс номидан муайян хатти-ҳаракатларни амалга ошириши учун ваколатловчи (масалан, ишончномани бериш ва қайтариб олиш) муносабатлар;

3) назорат этувчи, фуқаролик–ҳуқуқий муносабатнинг бир субъектига бошқасини назорат қилишига имкон берувчи (масалан, буюртмачи назоратчи, лойиҳалаш ташкилотларни муаллифлик назорати ва ҳоказолар) муносабатлар;

4) ахборот-маълумот олиш бўйича муносабатлар, унга кўра томонлар муайян ахборотни алмашишга мажбурдирлар (масалан, сотувчи ҳаридорни сотилган мулкка учинчи шахснинг ҳуқуқи борлиги ҳақида огоҳлантириши ва ҳоказо). Бундан ташқари, муаллиф мулкий муносабатлар ҳамон ишлаб чиқариш воситалари ёки маҳсулотлари билан боғлиқ экан бевосита йўналтирилган инсонлар хатти-ҳаракатини бошқарувчи меъёрларгина мулкий муносабатларга тааллуқли бўлади, холос, дейди. Бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки фуқаролик ҳуқуқи, маълумки, ўз таркибига кўплаб меъёрларни олади ва булар мулкий мазмунга эга бўлган хатти-ҳаракат билан алоқадор бошқа фуқаролик–ҳуқуқий меъёрлар воситасида шундай йўналишга эга бўлмайди. Бу дегани, муносабатлар, бевосита шулар билан тартибга солинадиган, гарчи мулкий муносабатлар билан алоқадор бўлса-да, унинг учун ўзига хос хизмат вазифасини ўтайди, уларнинг ўзи эса мулкий эмас, балки ташкилий муносабатдир. Бундан ташқари, биз ўйлаймизки, муаллифнинг шу ғарика мулоҳазаси туфайли кўпгина бошқа фуқаролик–ҳуқуқий меъёрларни, масалан, субъектлар ҳуқуқи ҳақидаги мулоҳазани ҳам тан олишга тўғри келади. У мулкий муносабатнинг ўзинигина эмас, балки унинг муҳим белгиларидан бирини ифода этади.

Шундай қилиб, натижада фуқаролик–ҳуқуқий ташкилий муносабатлар юзага келади. О.А. Красавчиков бу ташкилий муносабатлар ўз ҳажми жиҳатидан мулкий муносабатлардан ҳамлик қилмайди, деб таъриф беради.

Кейинчалик, Н.Д. Егоров ташкилий муносабатларни О.А. Красавчиков назарда тутган маънода эмас, балки уйғунлаштирувчи муносабатлар дейишни маъкул кўради ва товар ишлаб чиқариш шароитида товар шаклини олувчи муайян сарф-харажат билан ташкилий фаолиятнинг боғлиқлигини кўрсатади.¹ Шунга кўра, уйғунлаштиришнинг қиймат муносабатлари улар томонидан мулкий муносабатларни тури сифатида қаралади. Бироқ, муаллиф бизнинг назаримизда, ҳуқуқий бошқаришнинг «бўйлама ёндош» ва «тик» сатҳида ётувчи муносабатларини аралаштиради, бу улар чиқарган хулосаларни шубҳа остига қўяди.

Шу билан бирга, О.А. Красавчиковнинг фикрини кескин танқид остига олиш билан бирга, қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор қаратишни истаймиз. Умуман, ҳар қандай ижтимоий муносабатлар, шу жумладан мулкий муносабатлар ҳам муайян даражада ташкилийлиги, шаклланиш босқичи билан тавсифланади. Уларни ташкил ётувчи унсурлар (элементлар) истисно қилинса кифоя, мулкий муносабатларнинг ўзи ҳам барҳам топади. Навбатдаги қонунчилик доирасида давлат ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида мулкий муносабатларнинг турлича ташкиллаштириши мумкин. Пудратчи буюртмачига ишнинг яроқчилиги ва тааллуқчилигига хавф солувчи вазиятдан огоҳ этиш масъулиятини юклаши ҳам юкламаслиги ҳам мумкин. Аммо бундай мажбурият бўлмаганда буюртмачининг мулкий муносабатига катта зарар етиши мумкин. Шундай қилиб, О.А. Красавчиковнинг хатоси мулкий муносабатларни алоҳида фуқаролик-ҳуқуқий муносабат деб эълон қилишида кўринади.

Кўриб чиқилаётган масала бўйича бизнинг нуқтаи назаримиз, аслида, фуқаролик ҳуқуқи фани учун янгилик ҳисобланмайди, чунки ўз вақтида мазкур муаммони О.С.Иоффе қисман тушунтириб ўтган.² Бундан ташқари, бу нуқтаи назарга фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги бир қатор бовша тадқиқотчилар ҳам қўшиладилар. Лекин шу билан бир вақтда, О.А.Красавчиковнинг тарафдорлари ҳам бор. Шунингдек, юқоридагилар билан бир қаторда, мазкур муаммо бўйича қарашлар ривожига келишувчилик ҳолати ҳам мавжуд. Улар бундай ташкилий муносабатлар концепциясига қаердадир қўшиладилар, қаердадир қўшилмайдилар. Агар амалдаги фуқаролик қонунчилигига эътибор берилса, ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг ҳажми сезиларли ошганлигини кўриш мумкин. Бундан ташқари, ўқув адабиётларида, кейинги пайтларда «корпорациянинг хусусий мулкни бошқариш бўйича корпоратив муносабатларга алоҳида урғу берилмоқда. Булар мулкий хусусияти билан ажралиб туради ва ташкилий муносабатлар устунроқ бўлган корпоратив муносабатларга қарама-қарши қўйилади, шунингдек, баъзи нотижора, ташкилотлар

¹ Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. -Л., 1988. 11-12 с.

² Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в -Л., 1975. 95-96 с.

жамоат ва диний ташкилотлар, юридик шахслар уюшмаси ва бошқаларга ҳим.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, шунингдек, бевосита ҳўжалик филоияти юритиш жараёнини амалга ошириш учун ушбу жараёнга ҳатирлик кўриш, ташкилий-ҳуқуқий жихатдан тайёргарлик кўриш лозим бўлади. Бундай ташкилий ишларни бажармасдан, ҳал этмасдан туриб, кейинги жараёнга киришиш мумкин эмас. Одатда, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг дастлабки ва кейинги қатор ташкилий тусдаги муносабатлари давлат бошқарув идоралари билан бўладиган алоқаларга (бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсуниш) асослангани боис, маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Бироқ, маъмурий бўйсунишга асосланган бундай ташкилий тусдаги муносабатлар жамиятимизда мавжуд бўлган ва вужудга келадиган ташкилий муносабатларнинг барчасини қамраб олмайди. Фуқаролик кодексининг 2-молдаси 6-қисмида бир тарафнинг иккинчи тарафга маъмурий бўйсунишига асосланган мулкӣ муносабатларга, шу жумладан солиқ, молиявий, маъмурий ва бошқа муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари қўлланилмайди, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно, деб белгилаб қўйилган.

Демак, ҳаёт тақозоси туфайли юзага келадиган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилмайдиган ҳоллар мавжудки, бундан келиб чиқадиган муносабатлар субъектларнинг ташаббусига, тенглигига, хоҳиш-иродаларининг эркинлигига асосланади.

Ҳозирги вақтда фуқаролик ҳуқуқининг предмети мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатлар билангина боғлиқ эмаслиги тўғрисида бир қатор фикрлар айтилмоқда. Жумладан, проф. О.Оқюлов фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига ташкилий ҳуқуқӣ муносабатлар ҳам киради деган фикрни илгари суради. Ушбу фикрнинг исботини у юридик шахслар ташкил этиш жараёнида кўради. Унинг кўрсатишича, фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган муносабатларни анъанавий равишда фақат мулкӣ ва шахсий номулкӣ турларга ажратиш ҳар доим ҳам тўғри эмас. Баъзан субъектлар ўртасида, шундай муносабатлар ҳам вужудга келадикӣ, улар ўз моҳиятига кўра, на мулкӣ, на шахсий - номулкӣ бўлиб ҳисобланмайди. Фуқаролик ҳуқуқӣ муносабат иштирокчиларини муайян тузилмалар тузиш бўйича ташкилий муносабатларга киришиши ҳақида (юридик шахслар ташкил этиш, юридик шахслар иттифоқларини ташкил этиш, биргаликдаги нотижорат ҳамкорлик тўғрисида) бормоқда. Тўғри, Е.Суханов улардан баъзи бирларини мулкӣ муносабатларнинг ўзига ҳос кўриниши бўлган корпоратив муносабатлар, деб ҳисоблайди. Бироқ, бу мазкур муносабатлар моҳиятини аниқ ва тўлиқ ифода этмайди.¹

¹Оқюлов О.О.Современные концепции о предмете гражданского права и проблемы либерализации системы права. Материалы международного симпозиума. Традиционное право Узбекистана и Японии: проблемы совершенствования законодательства -Т.: 2002. -С. 48

Академик Ҳ.Раҳмонқулов бу фикрга қўшилибгина қолмасдан, уни янада давом эттиради ва чуқурлаштиради.¹ Унинг фикрича, бир тарафни иккинчи тарафга маъмурий бўйсунитишга асосланмаган тарафларнинг тенглик тамойилига асосланган ташкилий мулк муносабатлар, фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади ва бундай ташкилий муносабатлар жумласига қуйидагилар ҳам киради:

- юридик шахснинг ҳуқуқий макomini белгиловчи уставини ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва тасдиқлаш;

- таъсис шартномасини тузиш ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш, шунингдек, бошқа ташкилий-ҳуқуқий тузилмалар ташкил этиш ва уларни юридик расмийлаштириш (турли хўжалик бирлашмалари, ширкатлари ва уларнинг ваколатхоналари, филиаллари шаклидаги юридик шахсларни ташкил қилиш);

- қайтадан ташкил этиш билан боғлиқ муносабатлар (юридик шахсни қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш ва ҳ.к);

- биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномани тузиш (оддий ширкат шартномаси);

- дастлабки шартномаларни тузиш (бунда шартнома шартларига мувофиқ келгусида мол-мулк бериш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш бўйича дастлабки шартнома асосида келгусида асосий шартнома тузиш ҳақида келишиб олинади);

- узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ўрнатиш учун тузиладиган шартнома;

- мажбурий тартибда тузиладиган шартномалар асосида вужудга келадиган муносабатлар (муайян муддатлар мобайнида шартнома лойиҳаларини тузиш ва унинг шартлари ҳақида келишиб олиш);

- шартнома тузиш олдидан вужудга келиши мумкин бўлган низоларни ҳал қилиш ва ҳоказо.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар икки хил тоифадаги, яъни, ички ва ташқи вазифаларни бажаришга қаратилади. Ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар эса корхоналар, ташкилотлар, хўжалик жамиятлари, ширкатларининг иқтисодиёт ва хўжалик фаолиятининг турли соҳаларида мулк алоқаларини ўрнатишни ташкил қилишни амалга ошириш билан боғлиқ. Ички вазифалар ташкилотлар, хўжалик жамиятлари ва ширкатларнинг ҳуқуқий ҳолати (уларнинг уставлари, таъсис шартномалари) билан белгиланади, ташқи ташкилий-ҳуқуқий вазифалар фуқаролик ҳуқуқий нормалари билан тартибга солинади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулк муносабатлар шартнома ёрдамида вужудга келади ва шаклланади. Мулк муносабатлар соҳасидаги шартнома фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т., 2003. -Б. 25.

иборат. Шартнома, биринчи галда, мулкый муносабатларнинг вужудга келиши учун асос сифатида хизмат қилади. Шунинг билан бирга, иқтисодий эркинлаштириш, иқтисодий муносабатлар соҳасида ҳақиқий қиймат қонуниятларини жорий қилиниши шароитида у мулкый муносабатларни тартибга солиш ва уларни ташкил қилиш вазифаларини бажаради.

Фуқаролик ҳукуқи фани мутахассислари томонидан «Хўжалик ҳукуқи»ни ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси сифатида тан олиш ҳақидаги таклифларга қаршилик кўрсатилган даврда О.А.Красавчиков мулкый шартномалар билан бир қаторда ташкилий-ҳуқуқий шартномалар мавжудлиги ҳақида фикр билдирган эди.¹ Ушбу ташкилий муносабатларнинг борлиги ва улар фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида тан олиниши кераклиги ҳақида таклиф киритилган эди.² Шу билан бирга, ушбу ташкилий муносабатлар режали хўжаликнинг ажралмас белгиларидан иборат, деб қаралган эди.

Режалаштиришга асосланган тузумдан воз кечиш қиймат қонуниятларидаги бозор муносабатлари шароитида фойдаланиш, мулкый муносабатларнинг эквивалент ва ҳақ эвазига амалга оширилиши, шартноманинг эркинлиги ва унинг тарафларининг тенглиги, улар томонидан ўз ҳуқуқий ҳолатларига амал қилган ҳолатда мулкый муносабатларни мустақил равишда ташкил қилиш учун шарт-шароит яратади. Бундай ташкилий фаолият жараёнида, асл маънода, мулкый муносабатлар ўрнатилмайди, балки уларни шакллантириш амалга оширилади ва у орқали муносабатлар иштирокчилари ўртасида ўзаро алоқалар ўрнатилади.

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар нисбатан мустақил ҳисобланади. Чунки улар кўпчилик ҳолларда мулкый муносабатларни ўрнатиш учун шарт-шароитлар яратади. Ташкилий-ҳуқуқий муносабатларда иқтисодий мустақил ва юридик жиҳатдан бир-бирига бўйсунмаган тарафлар қатнашади. Шунинг учун ҳам уларнинг ўзаро муносабатлари фуқаролик ҳукуқи билан тартибга солинадиган тенглик тамойили асосида ўрнатилади.³

Ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар бевосита мулкый муносабатлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, унинг бир элементи сифатида нисбатан мустақил ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибидан ҳақли равишда жой олиши лозим.

¹ Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения. Советское государство и право. М., 1966. №10., -С. 55-56.

² Советское гражданское право Учебник Т.1 Под ред. Проф.Красавчикова О.А. Высшая школа, -М.: 1968. -С. 8.

³ Раҳмонкулов Х.Р. Ўша асар. 25-28 б.

5 §. Корпоратив муносабатлар фуқаролик–ҳуқуқининг предмети сифатида

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатлари юзага келиши ва иқтисодий ислохотларни янада ривожланиши билан ҳуқуқшунослар ва иқтисодчилар ўз эътиборларини корпорацияларнинг моҳиятини ҳамда унинг иштирокчилари ўртасида юзага келаётган муносабатларни тадқиқ қилишга қаратдилар. Корпорация атамаси, хорижий давлатлар қонунчилигидан фарқли равишда, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига хос эмас. Континентал ва англосаксон ҳуқуқ тизимида «корпорация» ибораси турли хилдаги мазмунга эга бўлган маъноларни билдиради.

Корпорация иштирокчисининг ҳуқуқларига унинг бошқарувида иштирок этиш, корпорацияга доир барча маълумотлардан хабардор бўлиш, қўлга киритилган даромаднинг бир қисмига эгалик қилиш ҳамда корпорация тугатилаётганда ўз улушига эга бўлиш ҳуқуқи киради.

Фуқаролик ҳуқуқининг етакчи мутахассислари ўртасида корпорациялар ва уларнинг ҳуқуқий табиати тўғрисида турли хил фикр ва мулоҳазалар мавжуд. Собиқ шўро юридик адабиётларида янги иқтисодий сиёсат (НЕП) даврида ва ҳозирги кунда корпоратив ҳуқуқ деб аталаётган ҳуқуқий муаммолар ўрганилган. Уларга бағишлаб, В.Ю.Вольф, М.Н.Израэлит, П.А.Рудневлар ўз тадқиқотларини олиб боришган.¹ Е.Н.Гендзехадзе ва Ш.Д.Чиквашилининг тадқиқотларида эса, турар-жой кооперациялари муаммолари таҳлил қилинган.² Гарчи уларда нотижорат ташкилотлар тўғрисида сўз юритилмаса-да, юридик жиҳатдан қатнашчиларнинг корпоратив ҳуқуқи табиатан тижорат ташкилоти аъзоларининг ҳуқуқига ўхшаб кетади.

Ҳуқуқшунос олимлар корпорация қатнашчиларининг ҳуқуқи тўлалигича мажбурият муносабатлари ёки улардан айримлари корпоратив муносабатлар, дея мунозара қиладилар. Шунингдек, қатнашчиларнинг барча ҳуқуқлари корпоратив муносабатлар, деган фикрлар ҳам мавжуд бўлган.

Кооператив ягона корпорация ҳисобланган собиқ шўро давлатида корпоратив муносабатлар ҳуқуқий муносабатларнинг кўриниши сифатида умуман тан олинмаган. Улар колхоз ҳуқуқий муносабатлари доирасида ёки жамоатчилик ташкилотлари ўртасида вужудга келаётган ҳуқуқий муносабатлар доирасида ўрганилган.

¹ Вольф В.Ю. Основы учения о товариществах и акционерных обществах. М., 1927; Израэлит М.Н. Акционерные общества. М.: Экономическая жизнь, 1927; Руднев П.А. Анализ прав и обязанностей акционеров. М.: Н.К.Ю. РСФСР, 1927.

² Гендзехадзе Е.Н. Жилищно-строительные кооперативы в городе и селе. -М.: Изд-во Московского университета, 1976; Чиквашили Ш.Д. Личные и имущественные правоотношения в жилищных кооперативах. -М.: Юридическая литература, 1973.

Мамлакатимизда мустақиллик шарофати билан кооперативларнинг раванқ топиши ҳамда бошқа корпорацияларнинг вужудга келиши натижасида корпоратив муносабатларнинг юридик табиатини ўрганишга ҳуқуқшунос олимларимиз, жумладан, Х.Р.Раҳмонқулов, С.С.Ғуломовлар ўз эътиборларини қарата бошладилар.¹ Корпоратив ҳуқуқни ҳисобатан торроқ маънода ташкил этиш ҳам мавжуд АҚШ, Канада ва инглиз тилида сўзлашувчи бошқа мамлакатларда корпоратив ҳуқуқ асосан акционерлик ҳуқуқи, яъни устав капитали акцияларга бўлинган корхона – акциядорлик жамиятлари ичида вужудга келадиган муносабатларни тартибга солувчи ҳатти - ҳаракат қоидалари тизими ҳисобланади.

Ҳақиқатан ҳам ушбу мамлакатларда йирик акциядорлик жамиятлари капиталларни бириктирувчи асосий корпорациялар бўлиб ҳисобланади. Юксак технологияларга асосланган ишлаб чиқаришни ташкил этиш шароитларида ушбу корпорациялар хўжалик юритишнинг самарали шакли эканлигини исбот қилди. Одатда, АҚШда давлат корхоналари камдан-кам ҳолларда ташкил этилган. Ширкатлар эса индивидуал (якка тартибдаги) мулк шакли ҳисобланган. Ҳозирги вақтда ҳам ривожланган мамлакатларда давлат секторида жами ёлланма мутахассисларнинг 10% ишлайди, ҳолос². Умуман олганда, давлат корхоналари деярли фойда-даромад олмасдан фаолият кўрсатади. Бундай корхоналар одатда муҳофаа - ҳарбий саноат корхоналари, кўприklar, дамбалар, канализация тизимлари қурилиши, ахлат-чиқинди тўплаш, оммавий кутубхоналар ва социал тузилмалар кўринишида мавжуд. Бироқ, хусусийлаштириш жараёни ушбу соҳаларга ҳам кириб бормоқда. Давлат бошқаруви билан боғлиқ тармоқлар бўлган соҳаларда давлат тузилмалари ўрнига хусусий фирмалар ташкил этилмоқда (масалан, почта хизматлари кўрсатиш, шаҳар жамоат транспорти, кутубхоналар, ахлат-чиқинди тўплаш ва х.к.).

Тараққий этиб бораётган бозор иқтисодиёти шароитидаги товар алмашувининг табиий ривож, ўз навбатида, мулкий муносабатларнинг ҳам мураккаблашиб боришига ва, оқибатда, уларнинг янги кўринишларининг амалиётга кириб келишига сабаб бўлади. Бундай муносабатлар қаторига корпорацияларнинг хусусий мулкни бошқариш бўйича вужудга келадиган муносабатларини кўрсатиш мумкин. Улар, одатда, мулкий муомалада доимий ва профессионал фаолият кўрсатиш учун ташкил қилинган хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, шунингдек, ишлаб чиқариш кооперативларини бошқариш жараёнида юзага келади. Иштирокчилари томонидан махсус тузилган ушбу ташкиллар ўзи-ўзини бошқариш ҳамда қатъий белгиланган аъзолик тамойиллари асосида фаолият юритиб, улар ўртасидаги муносабатлар, асосан, мулкий тусда бўлиши билан изоҳланади.

¹ Раҳманқулов Х.Р., С.С.Ғулямов. Корпоративное право. -Т., ТҒЮИ. 2004.

² Кашанина Т. Корпоративное право. – М.: Издательская группа "НОРМА-ИНФРА", 1999. -С. 60.

Мулкий муносабатларнинг бундай кўринишининг юридик шакли корпоратив ҳуқуқий муносабатлар бўлиб ҳисобланади

Биринчидан, корпоратив муносабатлар ҳуқуқ нормалари томонидан тартибга солинган ҳуқуқий муносабатлардир.

Иккинчидан, бу – фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардир.

Бундан ташқари, улар фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солиниб, кўплаб цивилист олимлар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларининг алоҳида кўриниши сифатида тан олинган. Бундай муносабатлар, айрим эркинликларнинг чекланишига карамай, фуқаролик ҳуқуқининг тамойилларига асосланиб, ўз мулкига эга бўлган, эркин ва мустақил бўлган алоҳида субъектлар (юридик шахслар – корпорациялар ва уларнинг қатнашчилари) ўртасида вужудга келади.

Корпоратив муносабатлар кўпинча ташкилий–ҳуқуқий муносабат сифатида тавсифланади. Умумий қоидага кўра, ташкилий–ҳуқуқий муносабатлар маъмурий ҳуқуқ предметининг таркибига кирувчи муносабатлар туркумига кириди. Лекин қуйидаги сифатларга жавоб бера оладиган ташкилий муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар бўла олади:

1. Мулкий жиҳатдан мустақил ва юридик тенг бўлган субъектлар ўртасида фуқаролик ҳуқуқи ўрнатилади.

2. Тартибга солиш усули “ҳукмронлик, бўйсунуш” эмас, балки томонларнинг тенг ҳуқуқчилигидир.

3. Муносабат иштирокчилари ўзларига тегишли ҳуқуқларнинг иккинчи томондан мажбуран амалга ошириш учун судга мурожаат қиладилар (бинобарин юридик жиҳатдан субъектлар тенг бўлиб, улардан бири иккинчисига нисбатан давлат ҳокимияти ваколатига эга эмас).¹

Корпоратив муносабатлар шундай жиҳатларга эга бўлгани учун ҳам, фуқаролик ҳуқуқи нормалари томонидан тартибга солинадиган ташкилий–ҳуқуқий муносабатлар жумласига тегишли бўлиши лозим. Кўплаб ҳуқуқшунос олимлар корпоратив муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий муносабат сифатида тан олган ҳолда, уларнинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг қайси гуруҳига мансуб эканлиги тўғрисида бахс-мунозара олиб бормокдалар.

Бу борада урта нуқтаи назарни кўрсатиб ўтиш мумкин. С.Н.Братусь кооператив ва жамоат ташкилотларига аъзолик ҳуқуқи шахсий мулкка тааллуқли, шунинг учун бегоналаштирилмайди, токи улар мазкур корпорациянинг аъзоси экан, уларни бундай ташкилот аъзолигидан ажратиб бўлмайди, деб ҳисоблайди. Бунга жавобан, Е.Н.Гендзехадзе

¹ Гражданское право: Учебник. Т. 1 / Отв. ред. Е.А. Суханов. -С.35; Степанов П.В. Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права: Дисс.канд юрид. наук. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1999. - С. 35.

ташкilot ҳуқуқларига ҳуқуқий ваколат ва мажбуриятларни топшириш мумкинлиги хусусида ўз фикрларини баён қилади.¹

Фуқаролик ҳуқуқи томонидан муҳофаза қилинувчи ёки тартибга солинган шахсий номулкий муносабатларни мулк билан боғлиқ бўлган ва мулк билан боғлиқ бўлмаган икки гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг ҳар иккиси ҳам иктисодий кийматга эга эмас ва уларни шахсдан ажратиб бўлмайди. Одатда, яқка тартибдаги маблагга тенглаштирилган ва интеллектуал фаолият натижаларини муҳофаза қилувчи соҳа мулкый муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий муносабатлар сирасига киради. Бундай ҳуқуқий муносабатлар доирасида мавжуд бўлган имтиёз ҳуқуқлари ўз табиатида кўра мутлақдир, яъни уларнинг субъектига мажбуриятга эга шахсларнинг номаълум доираси қарши туради. Аъзолик ҳуқуқий муносабатларини юқорида эътироф этилганлар билан таққослаб бўлмайди, чунки:

биринчидан, мажбуриятга эга бўлган шахслар ҳаракати аъзолик муносабатларининг объекти (қоидага кўра мажбурий субъект ваколатга эга бўлган масъул шахс ёки унинг катнашчилари эмас, балки корпорация)дир;

иккинчидан, ваколатга эга бўлган субъектга қарши мажбуриятга эга шахсларнинг маълум доираси қарши туради, демак, бу муносабатлар мутлақ хусусиятга эмас, балки нисбий хусусиятга эгадир, бинобарин, улар мулкый ҳуқуқий муносабатлардан ҳам фарқ қилади.

Мулкый муносабатлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий муносабатлар моддий бўлмаган турли манфаатлар борасида юзага келган бўлиб, уларни инсон шахсиятидан ажратиб бўлмайди (ҳаёти, соғлиғи, гурури, шайни ва ҳ.к.). Табиийки, корпоратив муносабатларни бу тоифага киритиб бўлмайди, чунки корпорация аъзоларининг ҳуқуқи катнашчи шахсияти билан боғлиқ эмас ва бир-бирига бегонадир.

Баъзи бир олимлар корпоратив муносабатларнинг шахсий номулкыйлигини эътироф этсалар-да, шунга қарамай, уларни номулкый муносабатларга тааллуқли, деб ҳисоблайдилар. Бундай нуқтай назар тарафдорларидан бирининг эътироф этишича, аъзолик ҳуқуқий муносабатларининг объекти бошқача эмас, айти номулкый манфаатдир. Бироқ, бу анчагина баҳс талаб масала. Масалан, О.С.Июфенинг ёзишича, мулкый муносабатларнинг буюмлар билан боғлиқлигига қарамай, одамлар ҳаракати объектнинг ҳуқуқий ҳаракатидир. Шундай савол туғилади: ҳаракати объект саналган ҳуқуқий муносабатларни мулкый муносабатлар деб санаш мумкинми? Кўплаб мажбурият муносабатлари (топшириқ, ҳисоб-китоб муносабатлари ва ҳ.к.) нинг мулкый табиатида объект саналувчи ҳаракатлар шубҳа туғдирмайди. Масалан, аъзолик

¹ Братусь С.Н. Ук.соч. -С. 74; Гендзехадзе Е.Н. Указ. соч. -С. 57.

хукукий муносабатларининг объектининг ҳаракатлари юридик шахс мулкнинг ҳолати тўғрисида ахборот олишдан иборатдир. Корпорация қатнашчисининг бундай ахборот олиш учун ҳукуқи бевосита унинг дивиденд олиш ҳукуқи билан боғлиқдир. Хўш шундай экан, нима учун қатнашчининг мулкий манфаатларини қондиришга йўналтирилган ҳаракатлар номулкий хусусиятга эга бўлиши керак?

Ундан ташқари, корпорация қатнашчилари (корпоратив муносабат субъектлари)нинг мажбуриятлари ўз улушига қандайдир мулкий улуш қўшишдан иборатдир. Улуш қўшган қатнашчининг ҳаракати ёки ҳукукий муносабат объектига қўшилган улушни тан олишимиздан қатъий назар, ҳеч ким мазкур объектнинг аъзолик ҳукукий муносабатларини инкор эта олмайди.

Аввалига (корпорация янги тузилаётган давр назарда тутилмоқда), гарчи оқибатда ҳада қилиш ёки мерос қолдириш шартномаси бўйича, яъни, қатнашиш ҳукуқи бегараз қўлга киритилса-да, қатнашиш ҳукуқи мулкий улуш қўшиш асосида юзага келади.

Юридик шахс тушунчаси тўғрисида моҳиятан турли назариялар мавжуд бўлиб, уларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: уйдирма назарияси ва “юридик шахснинг аниқ назарияси”. Фикримизча, юридик шахс сунъий яратилган, мулкий ажратилган қандайдир фикциядир. Унинг мулкка нисбатан (алоҳида) ҳаракатлари номулкий хусусиятга эга бўлиши мумкин эмас. Юридик шахс унинг таъсисчилари томонидан мулкни айлантаришда қатнашиш учун тузилади, агар сўз тижорат ташкилоти ҳақида юритилса, у ҳолда даромад олиш учун тузилади. Табиийки, қатнашчининг ҳукуқи корпорация мулкни тақсимлаш муносабатларида уларнинг мулкий эҳтиёжларини қондириш учун зарур. Масалан, АҚШда акциядорлар ўзлари ташкил қилган корпорацияга доир талайгина ҳуқуқларга эга бўлганлари ҳолда, баъзан тўғридан-тўғри “корпорацияларда мулкий ҳуқуққа эга шахслар (proprietary interests)” дея номланади.¹ В.Б.Ельяшевичнинг ёзишича, Рим ҳуқуқида иттифоқ аъзосининг ваколати унинг мулкига нисбатан қайсидир жихатдан мулкдорнинг ҳуқуқига ўхшаб кетади, бироқ иттифоқдош ташкилотларда улар чекланган ва “иттифоқ мақсадига мувофиқ” шаклан ўзгарганлар.² Шунга қарамай, биз бундай ҳукукий муносабатларнинг мулкий хусусияти хусусида сўз юритишимиз мумкин, чунки улар умумий мақсадни кўзлайди ва унга эришиш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Бу борада айрим эътирозлар ҳам мавжуд: нотижорат корпоратив ташкилотларнинг қатнашчилари даромадга эга бўлиш мақсадини

¹ Сыроедова О.Н. Тенденции развития акционерного права США: Дисс. канд. юрид. наук. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1995. -С. 73

² Ельяшевич В. Б. Указ. соч. - С. 397.

кўзламай иштирок этади. Албатта, улар белгилаган юридик шахс мулкый айланмада фақатгина ташкилотни тузишда кўзланган мақсадга эришиш зарур бўлгани учунгина иштирок этади. Бироқ, агар ташкилот аъзолари юридик шахсни тузган эканлар, демак, уларнинг номулкый эҳтиёжларини қондириш учун улардан қандайдир мулк ва мулкый айланмада иштирок этиш талаб қилинади. Юридик шахснинг мулкини бошқариш ва назорат қилишни амалга ошириш учун қатнашчилар ҳуқуқий муносабатларнинг аъзолик (корпоратив) доирасидаги айрим ҳуқуқларга эга бўлишлари зарур.

Бундан ташқари, агар бундай ташкилот аъзолари масалан, маънавий эҳтиёжларини қондириш учун ўз кучларини бирлаштирсалар, у ҳолда, улар ўртасида нафақат фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари, балки, умуман ҳуқуқий нормалар томонидан тартибга солинмайдиган бошқача муносабатлар ҳам вужудга келади. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, уларга номулкыйлик ҳолат ҳосдир. Масалан, диний ташкилот аъзолари ва динни тартибга солувчи нормалар ўртасида юзага келган муносабатларда ўша шахслар бутунлай бошқа мақомга эга бўлади.

Корпорация бошқарувида фақатгина уни бошқариш учунгина қатнашиш мумкин эмас. Агар кимдир ўзининг бошқарувчилик қобилиятини намоён қилмоқчи бўлса, у меҳнат ёки фуқаролик ҳуқуқий шартномасини тузиб, бошқарувчи бўлиб ишлаши мумкин.

Хўжалик ширкатида, масалан, тўлиқ иштирокчи ҳуқуқига эга шахс корпоратив ҳуқуққа эга бўлиб, ширкат ичидаги бошқарув (ички муносабатлар)да иштирок этиши мумкин, ўзининг тadbиркорлик қобилиятларини намоён этиши учун эса – ширкатдаги ишларни олиб бориш ҳамда ундан ташқари (ташки муносабатлар) даги ишларда ҳам иштирок этиш ҳуқуқига эгадир. Бироқ, ҳатто ширкатда ҳам фақат бошқарув учунгина эмас, балки даромад олиш учун иштирок этадилар.

Корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг мулкый муносабат эканлигини эътироф этиш учун қуйидагиларга эътиборимизни қаратамиз.

Биринчидан, аъзолик ҳуқуқий муносабатлари объекти мулкый хусусиятга эгадир. Қатнашчининг корпоратив ҳуқуқларини корпорация мулки (бошқарув ҳуқуқи ва ахборот олиш ҳуқуқи)га нисбатан намоён қилиши қатнашчи ҳаракатларининг унинг фаолиятига таъсир кўрсатувчи ҳаракатлар ва мулкнинг тақдири билан боғлиқдир. Шунингдек, мазкур объект ва корпорация қатнашчилари ҳаракатига уларнинг мулкка нисбатан муносабатларидаги сўнги ёки жорий мулкый бадални киритиш билан боғлиқ мажбуриятларини ижро этишни ҳам санаб ўтиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, объект қатнашчининг ҳаракатини ва корпорациянинг мулкый муносабатини ифодалайди. П.В.Степанов корпоратив муносабатлар объектини ташкилотнинг ички фаолиятини

намоён қилишини аниқлайди.¹ Унинг бундай аниқлашини маъқуллаган ҳолда айтиш мумкинки, корпорация мулкига нисбатан айна фаолиятни объект сифатида эътироф этиш мумкин. Шунингдек, мажбурият субъектларининг фаол ҳаракати ҳам мулкӣ хусусиятга эга бўлган ҳуқуқӣ муносабатлар объекти ҳисобланади. Корпоратив ва мажбурият муносабатлари ҳам ўз табиатиға кўра киёсийдир.

Мажбуриятға кўра, одатда, қарздор ўз мажбуриятини бажарғач, талаб қилиш ҳуқуқини қўяди. Корпоратив муносабатларда эса мутлақо бунға қарама-қарши ҳолат намоён бўлади: қатнашчининг улуш қўшиш бўйича зиммасидаги мажбуриятларини бажаришдан бошқа мажбуриятларни ҳам бажариши қатнашчи ва корпорациянинг келажақда тугатилишини ифодаламайди. Яъни, корпорация қатнашчига унинг фаолияти бўйича бир маротаба ахборот берса, у ҳолда, қатнашчи (маълум шартларға риёя қилиб) корпоратив муносабатлар мавжуд бўлган ҳамма вақт ахборот бериши зарур. Бу эса яна бир хусусиятни ифодалайди: мажбурият муносабатларидан фарқли ўларок, корпоратив муносабатлар ҳаракатининг мулдатини камдан-кам ҳолатларда аниқ белгилаш мумкин. Бундай муносабатлар корпорация мавжуд даврда, гарчи унинг ҳатто бир нафар қатнашчиси қолган бўлса ҳам, сақланиб қолади.

Шундай қилиб, қатнашчиларнинг корпорацияға аъзо бўлиш тўғрисидаги мақсадларига эришуви, яъни мажбурият ҳуқуқларини жорий этишлари мавжуд бўлган корпоратив ҳуқуқларға асосланган корпоратив муносабатлар доирасида бўлиши зарур. Бу борада шундай фикрлар ҳам илғари сурилдики, гўё уларға кўра “улуш сифатида ташкилотнинг устав жамғармасига киритилган буюмлар – мулклар, даромад сифатида қўлга киритилиб қатнашчилар ўртасида тақсимланиши керак бўлган пул маблағлари, корпоратив ташкилот қатнашчиларига тақдим этилган бошқа мулкӣ манфаатлар ва шунингдек, “тугатиш квотаси”, яъни, “корпоратив ташкилотнинг ички фаолияти” натижалари ҳам корпоратив муносабатлар объекти ҳисобланади.

Бундай фикрларни маъқуллаб бўлмайди, чунки:

а) устав жамғармасига киритиб бўлинган улуш корпорациянинг шахсий мулк ҳуқуқининг объекти саналади. Корпорация ҳуқуқи эса корпоратив муносабатлар объектидан улуш киритишни талаб қилишға ҳақли;

б) дивиденд ёки тугатиш квотаси сифатида олинган мулклар корпорация қатнашчисининг мулкӣ ёки мажбурият ҳуқуқининг объекти ҳисобланади (масалан, банк ҳисобидаги пул маблағлари).

¹ Степанов П.В. Корпоративные отношения в коммерческих организациях как составная часть предмета гражданского права. -С. 79.

Фикримизча, буюмлар мутлақ хусусиятга эга бўлган мулккий ҳуқуқий муносабатлар объекти саналади, яъни моддий манфаатдор бўлган аниқ шахслар номига мулккий муносабатларнинг ҳаракати эмас, балки миқдори расмийлаштирилади. Объектнинг табиати ва хусусиятлари унинг ҳуқуқий тартибини белгилайди. Фақатгина мулккий ҳуқуқий муносабатлардагина буюмларни “машҳур шахс ҳукмига” ҳавола этиш мумкин. Шунингдек, бошқа шахсларнинг бу ҳукмронликни бузишга қодир бўлган ҳар қандай ҳатти-ҳаракатлари таъқиқланади. Бунинг натижасида мулккий ҳуқуқ барчага қарши йўналтирилган бўлиб қолади, шу маънода, у мутлақ ҳуқуқни ифодалайди. Бундай ҳукмронликни корпоратив ҳуқуқий муносабатлар объекти устидан ўрнатиб бўлмайди.

Иккинчидан, корпоратив муносабатлар субъект таркиби сифатида моҳиятан фарқ қилиб, бунда доимий субъектлардан бири сифатида корпорация, иккинчиси эса корпорациянинг эркин шакллантирувчи қатнашчилари сифатида ифодаляйдилар.

Учинчидан, фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг корпоратив муносабатларда иштирок этишдан мақсади – уларнинг мулккий манфаатларини қондиришдан иборатдир.

Тўртинчидан, аъзолик ҳуқуқий муносабатлари қатнашчининг юридик шахс мулкига улуш қиритиши натижасида юзага келади.

Дарҳақиқат, корпоратив муносабатларнинг мулккий хусусияти фойдасини кўзлаган ҳолда, айтиш мумкинки, ширкат ҳўжалигининг мулкига қўшилган улуш буюмдан иборат бўлиши ҳамда моддий қимматга эга бўлган бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин. Интеллектуал мулк ёки “ноу-хау”лар улуш бўла олмайди, бироқ, улардан қандай ҳолатда мавжуд бўлса, шундай фойдаланиш мумкин.

Акциядорлик жамиятининг устав жамғармаси акцияларнинг маълум миқдорига бўлинади. Ширкатнинг йиғма мулки қатнашчиларнинг мулкка қўшган улушининг миқдоридан келиб чиққан ҳолда, шартли равишда тақсимланади. Қатнашчилар қўшган улушининг қиймати белгиланиб, улуш ёрдамида уларнинг ширкатга, жамиятга нисбатан “тахминий талаблари миқдори”ни аниқлаш мумкин.

Бешинчидан, корпоратив муносабатлар субъектларининг ҳуқуқлари ўз табиатига кўра мулккий саналади. Д.И.Мейер мулккий ҳуқуққа доир қуйидаги жиҳатларни эътироф этади:¹

1. Ҳар қандай ижобий ва салбий ҳаракат ҳуқуқнинг мазмунини ташкил этади.

2. Ҳуқуқ мазмунини ташкил этувчи ҳаракатнинг содир этилиши бу ҳуқуқни амалга оширишга имкон беради.

3. Корпоратив ҳуқуқлар гаров предмети бўла олади.

4. Бундай ҳуқуқ мажбурий тартибда амалга оширилиши мумкин.

¹ Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. Ч. 1. М.: “Статут”, 1997. - С. 223 - 224

Олтинчидан, мулкий ҳуқуқ билан номулкий ҳуқуқни муҳофазалаш усулини таққослаш мумкин. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг мулкий мазмунини ифодаловчи мулкий ҳуқуқ бузилганда, одатда, ҳуқуқбузар зиммасига ваколатли субъектга етказган мулкий зиёни қоплаш мажбурияти юкланади. Бу шу билан боғлиқки, етказилган зиён каби мулкий ҳуқуқни пулли (нархи белгиланган) кўринишда ҳам баҳолаш мумкин. Шахсий номулкий муносабатларнинг бузилиши эса, одатда, ваколатли субъектга қандайдир зиён етказилиши билан боғлиқ эмас. Гирчи бундай ҳуқуқнинг бузилиши ваколатли субъектга салмоқли зиён келтирса-да, иқтисодий нуқтаи назардан унинг “яратилиши”га ҳеч қандай асос йўқ.

Етказилган зиёни мунтазам равишда қоплаш мумкин бўлмаганидек, бундай ҳуқуқларни ҳам, кўпинча, тиклаш мумкин бўлмайди. Шунинг учун, етказилган зиёни қоплаш мақсадида тўланган товон пул, қайсидир даражада вазиятни бир қадар “юмшатиш” учун хизмат қилса-да, бироқ, у шахсий номулкий муносабатларни мулкий муносабатларга айлантира олмайди. Бир сўз билан айтганда, корпоратив ҳуқуқ бузилишида етказилган зиёни бой берилган даромад ёки аниқланган зарарнинг нархидаги пул кўринишида баҳолаш мумкин.

Фикримизча, бундай ҳолатда нафақат акциядорнинг бошқарувда иштирок этишдаги корпоратив ҳуқуқи бузилади, балки айни шу акциядорнинг қўлга киритиши мумкин бўлган даромади қўлдан кетиб, унга моддий зиён етказилади. Турган гапки, бу ерда нафақат акциялар эмиссияси проспектининг рўйхатдан ўтказилиши, балки акциядорнинг бошқарув ҳуқуқининг ҳам бузилиши унинг зиён кўришига олиб келади.

Корпоратив муносабатлар мулкий алоҳида, юридик тенг бўлган мустақил субъектлар ўртасида вужудга келиб, фуқаролик ҳуқуқи томонидан тартибга солинади. Корпоратив муносабатларга хос бўлган япа бир хусусият мавжуд: қатнашчилар юридик шахс эркининг, яъни ўз контрагентлари эркининг шаклланишига таъсир кўрсата оладилар. Ахир корпорация моҳиятан юридик фикция бўлса-да, у на тафаккурга, ва на эрққа эга эмас. Табиийки, бу эрки кимдир корпорациянинг ичидан шакллантириши зарур (учинчи шахсларга нисбатан), бинобарин, у мустақил субъект сифатида фаолият кўрсата олиши лозим.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, юридик шахслар ўртасида вужудга келган корпорацияга аъзолик асосида унинг қатнашчилари билан қурилган корпоратив муносабатлар фуқаролик муомиласида мустақил субъектлар ўртасидаги мулкий алоҳида ва юридик тенг бўлган мулкий муносабатлардир. Бу муносабатлар корпорациянинг таъсис ҳужжатлари ва фуқаролик ҳуқуқи нормалари томонидан тартибга солиниб, қатнашчиларнинг корпорациядаги аъзолик даври мобайнида мавжуд бўлади.

6 §. Фукаролик ҳуқуқининг методи ва вазифалари

Ҳуқуқни тартибга солиш методи, маълумки, муайян ҳуқуқ соҳасининг предмети ташкил қилувчи ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатишга йўналтирилган ҳуқуқий восита ва усулларнинг мажмуасидир. Бундай таъсир кўрсатишнинг самарали бўлиши ва бунда ижобий натижага эришиш учун қўлланиладиган воситалар тартибга солинадиган муносабатларнинг асл моҳиятига, уларнинг табиатига мувофиқ келиши муҳим аҳамиятга эга. Бошқача айтганда, ҳуқуқни тартибга солиш методининг мазмуни унинг предмети, табиатини белгилаб бериши лозим.

Фукаролик ҳуқуқида бир-бирига бўйсунмайдиган мустақил субъектларнинг тенглиги, эркин хоҳиш-иродаси асосида шаклланадиган хусусий (мулкӣ ва номулкӣ) муносабатлар ҳақида сўз борганлиги боис, унинг методи оммавий ҳуқуқ тизими доирасида фойдаланиладиган восита ва усуллардан фарқ қилади. Агар оммавий ҳуқуқнинг табиатига кўра, унда аксарият маъмурий тусдаги кўрсатма, фармойиш ва таъқиқ методлари амал қилса, хусусий ҳуқуқ (фукаролик ҳуқуқи) учун эса, субъектларга ўз эҳтиёжларини ва манфаатларини қондиришга хизмат қиладиган ҳуқуқий воситалардан мустақил фойдаланиш ҳамда ташаббус кўрсатиш имкониятларини яратувчи диспозитив (белгилаб берувчи) воситалар ва усуллар ҳосилдор.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш методининг соҳаси хусусий ҳуқуққа тааллуқлилигини, унинг муайян турдаги муносабатларга самарали таъсир кўрсатиш учун мувофиқчилигини белгилувчи тўртта асосий белгилари мавжуд:

- тартибга солинадиган муносабатлар субъектлари (иштирокчилари) нинг ҳуқуқий ҳолати;

- субъектлар ўртасидаги ҳуқуқий алоқалар (муносабатлар)нинг вужудга келиш хусусиятлари;

- низоларни ҳал этишнинг ўзига хослиги;

- ҳуқуқбузарларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов таъсир чораларининг хусусиятлари.

Хусусий ҳуқуқни тартибга солишнинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, ушбу белгиларни фукаролик ҳуқуқи методида қуйидагича талқин қилиш мумкин:

1. Фукаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг юридик жихатдан тенглигини тан олиш йўли билан уларнинг иктисодий мустақиллиги ва бир-бирига қарам эмаслиги эътироф этилади. Фукаролик ҳуқуқи методининг асосий тавсифини белгилувчи субъектларнинг юридик тенглиги уларнинг қонунга зид бўлмаган эркин хатти-ҳаракатлари учун ҳуқуқий асос яратиш билан бирга, ҳар қандай маъмурий тусдаги мажбурлов, бошқа восита ва усулларга чек қўяди.

2. Умумий қоидага кўра, иштирокчиларнинг иктисодий мустақиллиги ва бир-бирига қарам бўлмаслиги уларнинг ўзаро келишув, ўз эрқларига мувофиқ ҳаракат қилишларига имкон беради. Шунинг учун фуқаролик муомаласи оқибатида субъектлар муомаласи уларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солишда ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келишига асос бўладиган воситалардан бири сифатидаги шартнома(келишув)дан фойдаланади.

3. Фуқаролар муомаласида тарафлар ўзаро алоқалари ва уларнинг мазмунини бевосита ўзлари белгилашларни таъминловчи диспозитив фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги нормаларга асосланади. Бу қоида уларга қонун билан таъқиқланмаган, мақсадга мувофиқ бўлган кенг кўламдаги ҳаракатларни ўз хоҳишлари бўйича амалга ошириш учун шарт-шароит яратлади. Демак, диспозитив нормаларда белгиланган ҳолларга мувофиқ, тарафлар ўзаро келишиб, ҳаракат қилишлари ёки уларни қўллашдан воз кечишлари ва бошқа шартларни (қонунга зид бўлмаган) ўз хатти-ҳаракатлари учун асос қилиб олишлари мумкин.

4. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари манфаатларини ҳимоя қилиш воситаларидан фойдаланиш ёхуд фойдаланмасликни ўз хоҳишларига кўра ҳал қилишда эркиндирлар. Бу, ўз навбатида, уларнинг ўзаро алоқаларини ташаббус кўрсатиш орқали амалга ошишидан далолат беради. Бинобарин, субъектларга ташаббус кўрсатишга ва ўз муносабатларини ташкиллаштиришга интилиш бўлмас экан, яхши натижага эришиш қийин бўлади.

5. Иштирокчиларнинг бир-бирига қарам бўлмаслиги ва мустақиллиги, тенглиги улар ўртасидаги юзага келиши мумкин бўлган низоларни ташкилий-маъмурий, мулкый, шахсий ва бошқа жиҳатдан мустақил ҳамда бетараф орган томонидан ҳал этилишини тақозо этади. Бундай орган вазифасини умумий судлар, хўжалик судлари, ҳолис судлар бажарадилар. Демак, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ҳал этишнинг суд тартиби фуқаролик ҳуқуқида қўлланиладиган усуллардан бири, деб ҳисобланади.

6. Ҳуқуқбузарларга нисбатан қўлланиладиган фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, асосан, мулкый хусусиятда бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи предметининг асосий қисмини ташкил этган мулкый, шунингдек, мулк билан боғлиқ бўлган номулкий муносабатлар, табиийки, фуқаролик-ҳуқуқий чораларни, хусусан, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг ҳам мулкый (моддий) кўринишда бўлишини шарт қилиб қўяди. Бошқача қилиб айтганда, мулкый зарар кўрган тараф ушбу зарарнинг ўрнини мулк билан ёки унга тенг бўлган қийматда пул билан қоплашни талаб қилишга ҳақли. Таъкидлаш жоизки, фуқаролик ҳуқуқида ҳатто маънавий зарар ҳам пул (мулкый) шаклида ундирилиши назарда тутилган.

Ягона ҳуқуқ тизимининг таркибий қисми соҳаси сифатида фуқаролик ҳуқуқи ўзига тааллуқли вазифаларни амалга оширади. Ушбу ўзига хос вазифалар фуқаролик ҳуқуқининг тизимдаги ўрнини белгилашда аҳамият

касб этади. Чунки ҳар қайси ҳуқуқ соҳаси бажарадиган вазифалар ўзининг табиати ва мазмунига кўра фарқ қилади.

Шу нуқтаи-назардан қараганда, фуқаролик ҳуқуқида тартибга солувчи ва муҳофазаловчи вазифалар асосий ўрин тутати. Zero, фуқаролик ҳуқуқи, авваламбор, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни тартибга солади. У ҳуқуқ бузилишларидан кўра, кўпроқ оддий мулкӣ муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ. Айни шунинг учун ҳам ушбу соҳа жуда оз миқдордаги таъқиқловчи ва кенг доирадаги имкониятлар яратувчи нормаларни ўз ичига олади. Бунга асосланиб, мулкӣ муносабатлар иштирокчилари турли фуқаролик-ҳуқуқӣ воситалар ёрдамида ўз фаолиятларини мустақил, ҳеч бир тайзиксиз амалга оширадилар. Демак, фуқаролик ҳуқуқининг тартибга солувчи вазифаси субъектларнинг эркин тарзда ўз фаолиятларини ўзлари, ташаббус асосида ташкил қилишларига, ўзлари тартибга солишларига имконият яратишдан иборат. Ушбу вазифанинг ана шундай мақсадли йўналиши ва мазмуни, айтиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқининг предмети таркибига кирувчи муносабатларнинг хусусий табиатидан келиб чиқади. Бу унинг оммавий ҳуқуқнинг қатъий белгиланган тусдаги тартибга солувчи вазифаларидан фарқини кўрсатади.

Фуқаролик ҳуқуқининг муҳофаза қилувчи вазифаси, биринчи навбатда, фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, бузилган ҳуқуқларни тиклаш ёки етказилган зарар ўрнини қоплаш йўллари билан амалга оширилади. Ушбу вазифанинг мақсади ҳам мулкӣ, яъни товар-пул муносабатларининг бевосита эквивалент – ҳақ эвазига амалга оширилиши билан белгиланади

Муҳофаза қилувчи вазифаларнинг яна бир муҳим жиҳатларидан бири, унинг айни пайтда иштирокчиларни ноҳўя хатти-ҳаракатлардан ўзларини тийишга, келгусида юз бериши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга хизмат қилувчи огоҳлантирув - тарбиявий йўналишга эгалигидир. Унинг бу жиҳати, айниқса, шартномадан ташқари келиб чиқадиган мажбуриятларни, шунингдек, шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солишда яққол намоён бўлади.

7 §. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари

Ҳар қандай қонунчилик тизими ва ҳуқуқ соҳаси ўзига хос асосий қоидалар ва муайян умумийлик замирида бирлаштирилган мезонлар асосида амал қилади. Ҳуқуқ соҳаларидаги нормалар қанчалик кўп ва хилма-хил бўлмасин, уларнинг барчаси учун хос бўлган ҳамда битта ҳуқуқ соҳасига ҳослигини таъминлайдиган, ижтимоий тараққиёт мезон ва эҳтиёжларини ўзида ёрқин мужассамлаштирадиган асослар муайян вазифани бажаради ва ҳуқуқ соҳаси қонунчилигини, қолаверса, шу ҳуқуқ тармоғининг ўзини ҳам бошқа соҳалардан ажралиб туришини

таъминлайди. Шундай қондалар, мезонлар ва асосларни ҳамда қонун нормаларини шакллантириш учун энг муҳим жиҳат бўлган асосий негизларнинг назарий ва амалий муаммоларини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан Ўзбекистоннинг иқтисодий ривожланиши ва бозор иқтисодиётига ўтишининг беш асосий тамойилининг ишлаб чиқилганлиги ва уларнинг мамлакатимизда изчиллик билан амалга оширилаётганлиги¹ туб йслохотларнинг мантикий давомийлиги тўғрисидаги фикримизнинг далилидир. Республика Президенти 2010 йил 12 ноябрдаги “Мамлакатимизда демократик йслохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” ҳақидаги маърузасида “...мавжуд қонунларимизнинг қўпчилигини уларни қўллаш амалиёти ва мамлакатимизда бозор муносабатлари ривожланишининг ҳозирги даврдаги янги реал ҳолатидан келиб чиқиб, жиддий қайта қўриб чиқиш зарур”,² деб алоҳида таъкидладилар. Назарий асослаб берилган концепция мамлакатимизда демократик йслохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун узоқ муддатли, аниқ ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Айни шу жиҳатдан, фуқаролик ҳуқуқи тамойиллари ҳам товар-пул муомаласининг ривожланишга хос бўлган, бозор муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган нормаларда ўз ифодасини топадиган асосий қоида ва негизлар сифатида белгиланди. Асосий негизлар-тамойилларнинг қиймати шу билан изоҳланадики, у фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган мулккий ва номулкий муносабатларни энг самарали тарзда ривожлантиришга қодир бўлган демократик ҳилдаги яхлит тизим сифатида шакллантиради. Улар ўз навбатида, фуқаролик ҳуқуқий нормани баҳолаш мезони ҳам бўлиб ҳисобланади. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг маъно-мазмунини мантиқнинг индукция методи ёрдамида ҳуқуқнинг асосий негизи - тамойилдан озикланади, десак тўғри бўлади. Асосий негиз-тамойиллар фуқаролик қонун ҳужжатларига янги сифат бахш этади. Энг аввало шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1-моддасига қўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартномалар эркинлигига, хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралаштишга йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилишини, бузилган

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули Т.1.-Тошкент. “Ўзбекистон”, 1996 - Б 36-85.

² Каримов И.А.Мамлакатимизда демократик йслохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.Т.19.-Тошкент, “Ўзбекистон”, 2011. -Б 102.

хуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланади.

Дарҳақиқат, “асосий негизлар-тамойиллар” категориясини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг моҳиятидан ўзгача ҳол англашилмаса қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни категориясидан фарқлаш лозим. Энг муҳими, фуқаролик ҳуқуқи асосий негиз-тамойиллари тўғридан-тўғри қўллаш кучига эга. Қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни диспозитивлик маънога эга.

Айни пайтда, мазкур Кодекснинг нормаларида, масалан, 5, 9 ва шунга ўхшаш қатор моддаларида фуқаролик ҳуқуқининг бошқа тамойиллари ҳам мустаҳкамланиб қўйилган. Албатта, бу ўринда асосий негизлар ва тамойилларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри бўлмайди. Қонун чиқарувчининг асосий негизлар орқали фуқаролик ҳуқуқи нормалари тизимини мустаҳкамлашида муайян маъно мавжуд. Зеро, бу билан фуқаролик қонун ижодкорлиги ва фуқаролик қонун нормаларини қўллаш амалиёти учун ўзига хос дастурул амал белгилаб қўйилади. Бироқ, амалда фуқаролик ҳуқуқи назариясида ҳам, суд амалиётида ҳам ва ҳуқуқ ижодкорлигида ҳам бу ҳолат чуқур англаб етилмади ва мушоҳада қилинмади. Ҳолбуки, асосий негизлардан тўлақонли фойдаланиш фуқаролик ҳуқуқий нормаларнинг самарадорлигини бениҳоя кучайтирган бўлур эди.

Бинобарин, фуқаролик ҳуқуқи махсус тамойилларининг фуқаролик муносабатларни тартибга солишдаги роли тобора ортиб бораётганлигидан далолат беради. Бироқ, кўп ўринларда тамойилларга нисбатан асосий эмас, балки қўшимча-субсидиар юридик восита сифатида қараш амалиёти ҳам мавжуд бўлганлиги сабабли, уни ҳар томонлама илмий тадқиқ этиш, ўрганишни тақозо этмоқда. Аслида эса, тамойиллар ва муносабатларни бевосита тартибга солувчи нормалар тенг кучли-паритет, ёхуд тамойилларнинг нисбий маънода устуворлиги асосига қурилган бўлиши лозим. Чунки, моҳиятан олганда, тамойиллар ҳар қандай ҳуқуқий муносабатда тартибга солувчи кучга эга бўлиши керак. Шу боис асосий негиз-тамойиллар ижтимоий ҳаётдан узилган мавҳум тушунчалар бўлмасдан ҳуқуқ шаклининг тамал тоши, бошқача айтганда, пойдеворидир. Бинобарин, цивилистика фани олдида турган муҳим вазифа фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг ролини ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида янада кучайтириш объектив заруриятдир.

Ҳуқуқий тамойиллар деганда, қонуний мустаҳкамланганлиги туфайли умуммажбурий тусга эга бўлган, ҳуқуқнинг мазмун-моҳиятини ифода этувчи бош ва асосий қоидалар (негизлар) тушунилади. Бундай қоидалар нафақат бир бутун ягона ҳуқуқий тизимга ёки ҳуқуқ соҳасига, балки шунингдек, соҳа ости, институтлар ва ҳатто субинститутлар (ёрдамчи институтлар)га ҳам хосдир.

Ҳукукий тамойиллар, шунингдек, соҳавий тамойиллар аҳамиятини икки жиҳатдан баҳолаш мумкин. Биринчидан, улар ҳукукий тартибга солиш мазмунининг моҳиятини, ижтимоий йўналишини ҳамда соҳага тааллуқли хусусиятларини акс эттирса, иккинчи томондан, қонунчиликдаги нуқсонларни аниқланганда ва ҳукукий нормаларни ўхшашлик бўйича қўллаганда, албатта, ҳисобга олинишини назарда тутати.

Фуқаролик-ҳукукий тартибга солишнинг тамойиллари қаторига қуйидагилар киради:

1. Хусусий ишларга бошқаларнинг ўзбошимчалик билан аралашувига йўл қўйилмаслик. Бу тамойил фуқаролик ҳукуқининг хусусий ҳуқуқ сифатида мавқеини тавсифлаб, биринчи навбатда, оммавий ҳокимият ва унинг органларини назарда тутати. Бундан қўзланган мақсад – ҳокимият органлари ва, умуман, бирон-бир кишининг, фуқароларнинг хусусий ишларига, шунингдек, уларнинг мулкӣ муносабатлар иштирокчилари сифатида амалга оширадиган хўжалик фаолиятига, фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина аралашishiга йўл қўйилишини таъминлашдан иборат.

Шахсий–номулкий муносабатлар доирасида ушбу тамойил фуқаролар шахсий иши ва ҳаётининг дахлсизлиги тўғрисидаги қоидаларда ўз ифодасини топган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-27 моддалари).

Мазкур тамойил талаблари Фуқаролик кодексининг 12-моддаси («Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари хужжатини ҳақиқий эмас деб топиш»), 15-моддаси («Давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарарни тўлаш») ва бошқа моддалари орқали амалга оширилади.

2. Юридик тенглик тамойили фуқаролик ҳуқуқи муносабати иштирокчиларининг ҳуқуқӣ ҳолати (мақоми) ни эътироф этади. Улар бир-бирига нисбатан маъмурий-буйруқбозлик, қарамлик муносабатида бўлмасдан, балки ўзаро тенг ҳуқуқлилиқ алоқаларини ўрнатадилар, барчалари учун бир хил имкониятлар яратувчи умумий фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида ҳаракат қиладилар. Айни пайтда, мазкур тамойил товар алмашувини мулкӣ муносабатлар жараёнида субъектларнинг тенглигини юридик жиҳатдан таъминлайди. Таъкидлаш жоизки, қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда юридик тенглик тамойилида қисман чекинишга ҳам йўл қўйилади. Хусусан, фуқаролик қонунчилиги доимий тадбиркорлик фаолияти сифатида (профессионал) хўжалик юритувчи субъектлар учун бир мунча қатъий талаблар ўрнатилиши ва, аксинча, истеъмолчи фуқароларга имтиёзлар берилиши мумкин (ФК, 358-модда).

3. Мулкнинг дахлсизлиги тамойили фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойилларидан бири ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36 ва 53-моддаларида ўз аксини топган. Хусусий

хуқукда ҳам, оммавий хуқукда ҳам ушбу тамойил шахснинг ўзига қарашли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини қўлаб эғалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек, мулк ҳуқуқини ким томондан бўлмасин, ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш имкониятларининг таъминланганлигини англатади. «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақлилиги» Ўзбекистон Республикаси (Конституциясининг 36-моддаси), «Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин» (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддаси) деган қоидалар бунини яққол исботлаб турибди. Бундан ташқари мулкнинг дахлсизлиги ҳақидаги конституцион қоида бегона шахснинг мулкчини асоссиз ўзлаштиришга, мулк ҳуқуқини қонунга зид равишда бекор қилишга ва мол-мулкни ўзбошимчалик билан эғаллаб олишга чек қўяди. Таъкидлаш лозимки, ушбу тамойил, шунингдек, фуқаролик қонун ҳужжатларида, хусусан, Фуқаролик кодексининг 1, 164, 166, 199, 202, 203-ва бошқа қатор моддаларида тўлиқ ўз ифодасини топган. Масалан, ФК 166-моддасида мулкнинг дахлсизлиги, унинг қонун билан муҳофаза қилиниши, мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашлари тўғрисидаги нормалар белгиланган.

4. Шартнома эркинлиги тамойили. Ушбу тамойил ҳам мулкнинг муомала ривожини учун асосий ва муҳим аҳамиятга эга. Фуқаролик кодексининг 1 ва 354-моддаларида «шартноманинг эркинлиги», «шартнома тузишга мажбур қилишга йўл қўйилмаслиги», «қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган шартномани тузиш мумкинлиги», «шартнома шартлари тарафларнинг хоҳиши билан белгиланиши» каби бир қатор қоидалар эътироф этилган. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари шартнома тузишда эркиндирлар (ФК нинг 354-м., 1-қ.). Айни пайтда, мазкур тамойилнинг амал қилинишида баъзи истиснолар бўлиши мумкин. Фуқаролик кодексига, хусусан, кредит ташкилотининг мижоз тақлифи билан банк омонати ёки банк ҳисоб varaғи шартномасини тузиш ҳақидаги тақлифнинг рад этишга ҳақли эмаслиги назарда тутилган (759-м., 3-қ. ва 3-4қ.). Бундан ташқари, айрим ҳолларда, шартноманинг баъзи шартларининг мазмунини қонун билан белгиланган бўлиши мумкин. Лекин умумий қоидага қўра, шартнома шартлари фақат тарафларнинг келишувига биноан белгиланади.

5. Диспозитивлик тамойили деб, фуқаролик ҳуқуқи субъектларнинг мустақил, ўз хоҳишлари ва манфаатларига мувофиқ бўлган хатти-ҳаракат турларини танлашлари ва амалга оширишларига айтилади. Фуқаролик муомаласи иштирокчилари аксарият ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга кўринишни ёки кўринмасликни, қарши тараф (контрагент)дан муайян мажбуриятларни бажаришни талаб қилиш ёки қилмасликни, ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга

муружаат этиш ёки муружаат этмасликни ва у каби ҳуқуқларни амалга ошириш ёки оширмасликни мустақил ҳал қиладилар. Бироқ, бунда уларнинг ўзларига тегишли бўлган фуқаролик ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди (ФК 9-м. 2-қ.). Танлашнинг бундай эркинлиги субъектларнинг ўз мақсадларига эришишларида таъаббускорликни назарда тутати ва қўллаб-қувватлайди.

6. Фуқаролик ҳуқуқларининг тўққизликсиз амалга оширилиши таъминли фуқаролик муомаласида ҳалал берадиган ҳар қандай тўққизликни бартараф этишни таъминлашга хизмат қилади. Бу таъминлининг конституцион ифодаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида, яъни, «истеъмоличиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини давлат томондан қамолатланганлиги», шунингдек, Фуқаролик кодексининг биринчи моддаси 3-қисмида эътироф этилган «товарлар, хизматлар ва молиявий маблағларнинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши» ҳақидаги нормаларида ифодаланган. Қонун йўли билан мазкур таъминли бир қадар чекланиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқларини тўққизликсиз амалга ошириш таъминли ФКнинг деярли барча моддаларида, хусусан, унинг асосий белгилари 9-моддасида батафсил баён этилган бўлиб, фуқаролик ҳуқуқи субъектларнинг ҳалол, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишларида, жамиятнинг маънавий таъминлилари ва ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишларида, иш одоби қоидаларига риоя этишларида муҳим роль ўйнайди.

7. Ҳуқуқни истеъмоличиларнинг қўллаб-қувватлаш таъминли таъминлига биноан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар шитирокчилари ўзлари эга бўлган ҳуқуқларидан маълум маънода чекланмаган тарзда фойдаланишлари истисно қилинади. Ҳар қандай ҳуқуқ борлик, жамият ва давлат ҳосиласи сифатида мавжуд экан, унинг мазмуни ҳам, амалга ошириш усуллари ва воситалари ҳам шунга боғлиқ ҳолда чегараланган бўлади. Аксинча, ҳеч қандай чегарага эга бўлмаган ёки қайсидир жиҳатдан чекланмаган ҳуқуқ охир-оқибатда ўзбошимчаликка, зулм-истибдодга олиб келиши муқаррар. Шу маънода, фуқаролик қонунчилигида асослардан бири сифатида қабул қилинган ушбу таъминлининг амал қилинишини Фуқаролик кодексининг 172-моддасида яққол кўриш мумкин: «Мулкдорнинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўрикландирилган манфаатларини бузмаслиги шарт». Ёки «мулкдор ўз ҳуқуқини амалга оширганда фуқароларнинг соғлиғига ва атироф-муҳитга зарар етказишнинг олдини олиш чораларини кўришга мажбур» эканлиги ҳақидаги норма ҳам мазкур таъминлига асосланади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддаси ва ФКнинг 172-моддаси, 4-қисми). Бу ўринда шунини таъкидлаш жоизки, муқаррар бўлган зарурият туфайли қонунчиликда белгиландирилган бундай таъқиқларни мулкдорнинг

ҳуқуқларини чеклаш, деб қарамаслик лозим. Ўхшаш чеклашлар ва таъқиқларни мажбурият ҳуқуқида ҳам учратиш мумкин. Хусусан, тадбиркорга оммавий шартноманинг тарафи сифатида уни тузишдан бош тортишига йўл қўймаслигини, унинг шартнома тузиш эркинлигини чеклаш, деб қараш мумкин. (ФК 358-моддаси). Лекин, ҳар қандай чеклашлар асосида муайян субъектларнинг ҳуқуқларини амалга ошириш натижасидан юқориқ даражада бир бутун бўлган жамият манфаати ётади. Ушбу масала кизгин бахсларга сабаб бўлишидан қатъий назар амалдаги қонунчилик уни ҳар жиҳатдан адолат тарозусига солиб ҳал этган, десак хато бўлмайди.

8. Фуқаролик ҳуқуқларини муҳофаза этиш ва уларни суд орқали ҳимоя қилиш тамойили фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлашлари учун асос бўлади. Фуқаролар ўзларининг ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилиш ва бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида судга мурожаат қилишлари (ФКнинг 10-моддаси) ёхуд ўзлари ҳимоя қилишлари (ФКнинг 13-моддаси), шунингдек, етказилган зарар учун қарши тараф (контрагент) га нисбатан мулкий тусдаги чоралар қўришни талаб қилишлари (ФКнинг 14-моддаси) ва шу каби бошқа ҳаракатларни амалга оширишлари мумкин.

Умуман, ушбу тамойилга асосланган бир қатор усуллар (ФКнинг 11-моддаси) фуқаролик ҳуқуқи предметининг табиатига мувофиқ, аксарият ҳолларда мулкий тусга эга бўлади. Уларни қўллашдан назарда тутилган пировард мақсад ҳам, одатда, бузилган ҳуқуқларни тиклаш ёки жабрланувчиларга етказилган зарар ўрнини мулкий қоплашга йўналтирилади.

8 §. Фуқаролик ҳуқуқи тизими

Фуқаролик ҳуқуқи маълум тартибда, муайян гуруҳларга, ҳуқуқий институтларга ва субинститутларга бўлинган ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат. Фуқаролик ҳуқуқи институтлари барчасининг йиғиндиси бир бўлиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқи тизimini ташкил этади. Республикаимизда фуқаролик ҳуқуқи тизимига Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси асос қилиб олинган.

Фуқаролик ҳуқуқи фани қуйидагиларга бўлинади;

1. Умумий қоидалар. Бу бўлимда фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси, предмети, тамойиллари, тизими, манбалари; фуқаролик ҳуқуқий муносабат, фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари, фуқаролик ҳуқуқининг объектлари; битимлар, вакиллик ва ишончнома, муддатлар, даъво муддатлари тўғрисидаги масалалар ўрганилади.

2. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар. Бу бўлимда мулк ҳуқуқи тўғрисидаги умумий қоидалар, мулк ҳуқуқи, хусусий мулк ҳуқуқи,

оммавий мулк ҳукуқи, умумий мулк ҳукуқи, ҳўжалик юритиш ва оператив бошқариш ҳукуқи, мерос қилиб қолдириладиган ер участкасига умрбод эғалик қилиш ҳукуқи, ер участкасига доимий эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳукуқи, сервитут ҳукуқи ва мулк ҳукуқини ҳимоя қилиш усуллари, мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эғалигидан талаб қилиб олиш, мулкдан фойдаланишда мулк эғасига қилинган тўсқинликларни бартараф этиш, мулкний ҳуқуқни фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан ҳимоя қилишнинг бошқа усуллари тўғрисидаги таълимотлар ўрганилади.

3. Мажбурият ҳукуқи. Бу бўлимда мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар; мажбуриятларни вужудга келиши ва бекор бўлиши, мажбуриятларни бажариш, мажбуриятларни бажарилишини таъминлаш, мажбуриятда қатнашувчи шахсларнинг ўзгариши, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик; шартнома тўғрисидаги умумий қоидалар, шартнома тушунчаси, шартномаларни таснифлаш, шартномаларнинг алоҳида турлари ўрганилади.

4. Интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқ. Бу бўлимда фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқларига бўлган ҳуқуқлар ва уларни яратиш туфайли вужудга келадиган муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши каби масалалар, шунингдек, муаллифлик ҳуқуқи, турдош ҳуқуқлар ва саноат мулкига бўлган ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлган муносабатлар ўрганилади.

5. Ворислик ҳуқуқи. Бу бўлимда ворислик тўғрисидаги умумий қоидалар; ворислик асослари, васият бўйича ворислик, қонун бўйича ворислик, мерос олувчиларнинг навбати, мерос таркиби, мероснинг очилиши, меросхўрлар, меросни эгаллаш; васиятнома, васиятноманинг тузилиши, васиятномани бекор бўлиши ва ўзгартирилиши, фуқароларнинг вафотидан сўнг мулкни бошқа шахсларга мерос бўлиб ўтиши билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солиниши ўрганилади.

6. Халқаро хусусий ҳуқуқ. Бу бўлимда халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга нисбатан тадбиқ этиш қоидалари ўрганилади.

9 §. Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрни

Собиқ шўро ҳуқуқи тизимида сифатида шаклланган ва ривожланиб келган бир неча ўнлаб мустақил ҳуқуқий соҳаларни ўз ичига олган ҳуқуқий тизимнинг асосий жиҳати уни ташкил этувчи элементларнинг кўп турлилиги ва уларнинг умумий, анъанавий бўлган хусусий ҳамда оммавий ҳуқуқ тизимларига ажратилмаганлиги хос эди. Бундай ёндашувнинг афзалликлари қаторида ҳуқуқ билан тартибга солинадиган турли хил ижтимоий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини юқори даражада ҳисобга олиш имкониятини, уларнинг бирма-бир тармоқланган

ҳолда белгиланганлигини кўрсатиш мумкин. Лекин, бу, ўз навбатида вужудга келган ушбу тизимнинг гоят катталашиб кетишига ва тартибга солишда муайян қийинчиликларнинг юзага келишига, ҳуқуқий мажмуаларнинг алоҳида соҳаларни ажратиш заруратининг туғилишига олиб келди. Аксарият ҳолларда бу муаммолар ечимини ҳал қилишда бир неча ҳуқуқий соҳаларни режали иқтисодийга мослаштириб бир-бирига қўшиш орқали янги мажмуалар яратишдан ахтаришди.

Маълумки, ҳар қайси ҳуқуқий тизимнинг асосий вазифаси фақат алоҳида ҳуқуқ соҳалари ва улар доирасини ажратишдангина эмас, балки ижтимоий муносабатларни тартибга солишда уларнинг ягона мажмуа сифатидаги умумий таъсирини таъминлашдан ҳам иборат. Шунинг учун ҳуқуқ тизими, уни ташкил қилувчи элементларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий ҳуқуқий омилларига таянган, ички мувофиқлиги билан тавсифланиши керак.

Илгариги ҳуқуқий тартибот у ёки бу даражада ана шу мақсадларга эришди. Ҳуқуқий соҳалар тизимининг ўша даврдаги юқори қисмида конституциявий (давлат) ҳуқуқ жой эгаллаган ўзига хос «пирамида» кўринишида шаклланди ва ривожланди. Мазкур пирамиданинг қуйи қатламлари фуқаролик, жиноят, маъмурий, процессуал ҳуқуқ соҳалари конституциявий ҳуқуқга бўйсундирилди. Ўз навбатида, улардан бошқа ҳуқуқий соҳалар (масалан, фуқаролик ҳуқуқидан оила ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи; маъмурий ҳуқуқдан молия, банк ва солиқ ҳуқуқи) ажралиб чиқди. Шундай қилиб, мазкур ҳуқуқ тизими юқоридан қуйиғача оммавий қоидалар билан тўйинтирилди. Моҳиятан қараганда, жамият ва унинг аъзолари ҳаётининг барча жабҳаларига давлатнинг бундай йўсиндаги аралашувидан кўзланган мақсад, авваламбор, давлат ҳамда жамият манфаатларини устувор тарзда ҳимоя қилишга қаратилган эди. Бундай ёндошув, биринчидан, «давлатлаштирилган» иқтисоднинг маъмурий режали ҳосиятига, иккинчидан, ўша давлатнинг ижтимоий ҳаётдаги тутган ҳал қилувчи мавқеига тўла мослаштирилган эди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизнинг иқтисодий ва ижтимоий тузумида амалга оширилган туб ислохотлар бу тизимни ўзгартирди. Натижада, янгидан шаклланган ҳозирги ҳуқуқий тизим асосининг хусусий ҳуқуқий негизлари тикланди. Бир сўз билан айтганда, эски тизим ўрнини хусусий ҳуқуқий ва оммавий ҳуқуқий ёндошувлар тенглигига асосланган янги ҳуқуқ тизими эгаллади. Бу тизимда иккита ўзаро ҳаракат қилувчи, лекин бир-бирига қарам бўлмаган, қўпгина алоҳида ҳуқуқий соҳалар ва уларнинг гуруҳларини ўз ичига қамраб олган хусусий ҳамда оммавий ҳуқуқ тизимлари вужудга келди. Таъкидлаш жоизки, ушбу ҳуқуқ тизимини ташкил этувчи бу иккита мустақил ҳуқуқий тизимлар ҳозирда шаклланиш ва ривожланиш жараёнини бошидан кечирмоқда. Шуниси аниқки, янги ҳуқуқ тизими мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар мазмун-моҳиятига, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини

шакллантириш вазибаларига тўлиқ мос келади. Бу тизимнинг яхлитлиги ва мувофиқлиги унинг элементларини бир-бирига бўйсундириш орқали эмас, аксинча, умумий ҳуқуқий тамойиллари, шунингдек, ҳуқуқий соҳаларни бир-биридан ажратиш учун хизмат қилувчи мезонлари бирлиги асосида таъминланади. Шак-шубҳасиз, бундай ҳолатнинг ижтимоий-иқтисодий негизини шахс ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳамда бозор муносабатларининг устувор роли ташкил этади.

Хусусий ҳуқуқ ёхуд хусусий ҳуқуқни тартибга солишнинг асосида фуқаролик ҳуқуқи туради. Шу билан унинг ҳуқуқ тизимида хусусий, авваламбор, мулкӣ муносабатларни тартибга солишга йўналтирилган асосий, таянч соҳа сифатидаги ўрни белгиланади. Зотан, фуқаролик ҳуқуқининг умумий нормалари (меъёрлари) ва тамойиллари, агарда махсус қонунчиликда тўғридан-тўғри кўрсатма, чекловлар бўлмаса-да, хусусий ҳуқуқ доирасига кирувчи барча муносабатларни тартибга солишда қўлланиши мумкин. Бу биринчи навбатда, оила ҳуқуқига тааллуқли бўлиб, оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаган оила аъзолари ўртасидаги мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларга нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари оилавий муносабатларнинг моҳиятига зид келмаган тақдирдагина қўлланилади (Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 6- моддаси). Бундай ҳолатни бевосита меҳнат, экология, қишлоқ ҳўжалик ҳуқуқлари институтлари билан боғлиқ хусусий ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солиниши жараёнида ҳам қўлатиш мумкин. Бироқ, меҳнат ҳуқуқининг ёхуд оила ҳуқуқининг нормалари ҳеч бир шароитда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш доирасида тадбиқ этилмайди.

Ҳозирги пайтда фуқаролик ҳуқуқининг ҳаракат доираси кенгайиб бормоқда. Масалан, ердан, табиат объектларидан фойдаланиш ёки оила муносабатларини тартибга солиш, бошқарувчи билан уни ёллаган компания ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўп ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи нормалари асосида амалга оширилмоқда. Бу эса, фуқаролик ҳуқуқининг бозор муносабатларини шакллантирувчи самарали восита сифатидаги ижтимоий аҳамиятининг ошиб бораётганидан далолатдир.

Фуқаролик ҳуқуқи хусусий ҳуқуқ тизимида ва, умуман, қўллаб мулкӣ ва номулкӣ муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини белгилашда марказий ҳамда ҳал қилувчи ўринни эгаллайди.

Назорат учун саволлар

1. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчасига таъриф беринг.
2. Фуқаролик ҳуқуқининг методи қандай таърифланади?
3. Фуқаролик ҳуқуқининг вазибалари нималардан иборат?
4. Фуқаролик ҳуқуқининг қандай тамойиллари бор?
5. Фуқаролик ҳуқуқида диспозитивлик деганда нимани тушунасиз?

6. Бузилган ҳуқуқнинг тикланиши, унинг суд тартибида химоя қилиниши деганда нималарни тушунасиш?

7. Фуқаролик ҳуқуқларининг тўққонликсиз • амалга оширилиши тамойилини тушунтириб беринг.

8. Ҳуқуқни суистеъмол қилиш деганда нимани тушунасиш?

9. Мулкнинг дахлсизлиги тамойили нима?

10. Шартнома эркинлиги тамойилининг моҳиятини очиб беринг.

11. Қандай муносабатлар фуқаролик ҳуқуқининг предмети ташкил қилади?

12. Фуқаролик ҳуқуқи фанининг предмети таъриф беринг?

13. Фуқаролик ҳуқуқи фанининг предмети тўғрисида қандай мулоҳазалар мавжуд?

14. Фуқаролик ҳуқуқи фанининг предмети қандай шахсий муносабатлар ташкил қилади?

15. Мулк билан боғлиқ номулкий муносабатларнинг хусусиятлари нималардан иборат?

16. Ташкилий–ҳуқуқий муносабатларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.

17. Корпоратив муносабатлар деб қандай муносабатларга айтилади?

18. Корпоратив муносабатларнинг қандай турларини биласиз?

19. Қайси ҳуқуқшунос олим биринчи бўлиб фуқаролик ташкилий–ҳуқуқий – муносабатлар мавжудлигини асослаб берган?

20. Мулкий муносабатларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.

II БОБ. ҲОЗИРГИ ЗАМОНДА АМАЛ ҚИЛУВЧИ АСОСИЙ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМЛАР

1 §. Фуқаролик - ҳуқуқий тизимлар тушунчаси

Фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар ўз моҳиятига кўра, бир неча давлатларнинг бирлашмаси томонидан асосий қонуниятларни амалга ошириш ва ижтимоий муносабатларни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солишни назарда тутати.¹ Ҳозирги кунда ҳеч бир мамлакат ва давлат фуқаролик ҳуқуқисиз ижтимоий муносабатларни самарали тартибга сола олмайди.

Бугунги кунда дунёда амал қилувчи учта асосий ҳуқуқ тизими мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- қитъа ҳуқуқ тизими;
- умумий ҳуқуқ тизими;
- мусулмон ҳуқуқи тизими.

Ҳар қандай тизим каби фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар ҳам муайян таркибий қисмлардан иборат. Фуқаролик-ҳуқуқий тизимни таркибий қисмларига ҳуқуқ манбалари, уларнинг таркиби, фуқаролик ҳуқуқининг ички тузилиши, нормаларнинг қисмлари, бўлимлар, боблар, қуйи соҳалар, институтлар бўйича тақсимланиши, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, ҳуқуққа ва унинг амалиётига нисбатан доктриналар қиради.

Юқоридаги таркибий қисмлар мусулмон, қитъа (роман-герман) ва умумий (англо-америка) ҳуқуқ тизимларида яққол намоён бўлса, патриархал ҳуқуқ тизимида заиф тарзда акс этилган. Қитъа ҳуқуқ тизими асосан Европа мамлакатларини (Буюк Британиядан ташқари) қамраб олган, шунинг учун ҳам у қитъа ҳуқуқ тизими номини олган. Бундан ташқари бу тизимга Лотин Америкасининг кўпгина давлатлари, Корея, Хитой ва бошқа мамлакатлар ҳам қиради.

Умумий ҳуқуқ тизими АҚШ, Буюк Британия, Канада, Австралия, Ҳиндистон, Янги Зеландия ва бошқа мамлакатларда қўлланилади.

Мусулмон ҳуқуқ тизими Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари – Эрон, Саудия Арабистони, Ливия, Иордания, Афғонистон, Малайзия ва бошқа давлатларда қўлланилади.²

Тропик Африка мамлакатларида, Арабистон ярим оролининг шарқий қисмидаги кўчманчи қабилаларида, Жануби-Шарқий Осиёнинг миллий озчилигини ташкил этувчи халқларида патриархал ҳаёт тарзи сақланиб қолганлиги сабабли патриархал ҳуқуқ тизими қўлланилади.

МДҲ мамлакатлари, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизими қитъа ҳуқуқ тизимига мансубдир.³

¹ Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Гражданское право. –М., Проспект. 2002. –С. 75.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., ТДЮИ. 2006. –Б. 35.

³ Зокиров И.Б. Уша асар. –Б. 36.

Ҳозирги замонда барча фуқаролик ҳуқуқи тизимлари ўртасида ўзаро яқинлашув, бир-биридан андоза олиш, имплантация жараёни кечмоқда. Бу жараён, асосан, иқтисодий, илмий-иждоий, маданий соҳалардаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларда яққол намоён бўлмоқда. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг айрим соҳалари бўйича Халқаро Конвенция ва давлатлараро битимлар мавжудлиги, Бутунжаҳон Савдо Ташкилоти, Европа иқтисодий ҳамжамияти, Бутунжаҳон Интеллектуал мулк Ташкилоти, Халқаро тадбиркорлик палатаси ва бошқа қатор умумжаҳон, минтақавий ва давлатлараро тузилмаларнинг фаолияти бу соҳага ўзига хос туртки бермоқда, уни мақсадга мувофиқ тарзда йўналтирмоқда.¹

Биз куйида қитъа, умумий ва мусулмон фуқаролик ҳуқуқий тизимлари хусусида тўхталамиз.

2 §. Қитъа ҳуқуқ тизими

Қитъа ҳуқуқ тизимининг тарихий илдизлари Рим ҳуқуқига бориб тақалади. Ҳуқуқшунос олимлар томонидан Рим ҳусусий ҳуқуқи нормаларини такомиллаштириш асосида қитъа давлатларида миллий фуқаролик ҳуқуқи тизимлари вужудга келди.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳуқуқни оммавий ва ҳусусий ҳуқуқ соҳаларига ажратиш хосдир.² Оммавий ҳуқуқ сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш ва амалга оширишни тартибга солади, у жамият манфаатларини ифодалайди. Ҳусусий ҳуқуқ – цивил ҳуқуқи (фуқаролик ҳуқуқи) алоҳида кишилар, ҳусусий шахслар манфаатларига хизмат қилади. Бу шахслар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида тенг ҳуқуқга эгадирлар ва уларнинг ҳеч бири алоҳида имтиёзларга эга эмас.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам ягоналик, бир хиллик мавжуд эмас. Унда икки асосий йўналиш – Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади.

Роман-герман ҳуқуқий тизими бу Рим ҳуқуқий меросидан фойдаланган ҳолда ташкил этилган ва тузилманинг умумийлиги, ҳуқуқ манбалари ҳамда юридик тушунчаларнинг ўхшашлиги билан бирлашган ҳуқуқий тизимлар мажмуидир.

Роман-герман ҳуқуқ тизими бой ва сермазмун юридик тарихга эгадир. У XII-XVI асрларда Юстинианнинг Кодекси негизида қўпчилик Европа мамлакатлари учун умумий бўлган ҳуқуқшунослик фани яратилган Италия, Франция ва Германия университетларида Рим ҳуқуқини ўрганиш асосида шаклланган.

Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда, ушбу давлатларнинг ё униси ёки бунисидан андоза олганлар. Фуқаролик

¹ Зокиров И.Б. Ўша асар. –Б. 65-66.

² Гражданское право. Том 1. Учебник. Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. –С.80.

хукукининг Роман гуруҳи асосида 1804 - йилда қабул қилинган Франция фуқаролик кодекси (Наполеон фуқаролик кодекси), Герман гуруҳи асосида эса 1896 - йилда қабул қилинган Германия фуқаролик тузуқлари ётади.

Франция фуқаролик кодекси институциявий, деб номланади (у Юстиниан кодификациясининг бир қисми бўлган Рим хукуки бўйича оддий дарсликнинг институцияларидан ўзлаштирилган).¹ Институциявий тизим фуқаролик - ҳуқуқий нормаларини қуйидаги гуруҳларга бўлади:

- шахслар;
- ашёлар ва ашёвий ҳуқуқлар;
- даъволар ва ушбу даъволар бўйича мажбуриятлар.

Кейинчалик бу тизимнинг такомиллашуви натижасида ундан процессуал нормалар ажратиб чиқарилиб, соф моддий ҳуқуқ нормалари қолди, умумий қоидалар ва бошқа бўлимлар билан бойитилди.

Фуқаролик ҳуқуқи тизимининг Герман йўналиши “Герман гуруҳи кодекси” деб аталади, чунки у Юстиниан кодификациясининг Дигест (кодекс)ларига асосланади. Унинг моҳияти шундаки, хусусий ҳуқуқ нормалари аввал бошданок моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига бўлинади ҳамда процессуал ҳуқуқ нормалари алоҳида ҳолда мавжуд бўлади. Айни вақтда, барча моддий ҳуқуқ нормалари фуқаролик ҳуқуқининг ҳамма институтларига тааллуқли бўлган нормалар (Умумий қисм) билан алоҳида институтларга – ашёвий ҳуқуқлар, мажбуриятлар, оила ва мерос ҳуқуқларига оид нормалар (махсус қисм)га бўлинган. Фойдаланишга қулайлиги ҳамда юридик техника нуқтаи назаридан олганда, пандект тизими институционал тизимдан афзалроқдир. Бундай қулайлик умумий ва махсус қисмларга бўлинишда ҳам яққол намоён бўлади (институционал тизимда эса умумий қоидалар ҳар бир институт бўйича қайта-қайта такрорланиши мумкин). Бироқ, узоқ даврлик тараққиёт давомида бу тизимлар ўртасида яқинлашув жараёни содир бўлганини ва ҳозир булар мустақил тизим сифатида хусусиятини йўқотганлигини бугунги кунда эътироф этиш мумкин. Европа мамлакатлари ўртасида фаол ҳамкорлик қулайган шарт-шароитларда пандект ва институцион йўналишлари ягона қитъа ҳуқуқ тизимининг таркибий қисмларига айланади.

Қитъа ҳуқуқи тизими манбалари ҳақида сўз кетганда, уни муайян ҳуқуқий таълимотлар (доктриналар), энг аввало, Рим ҳуқуқи таъсири остида ривожланганини қайд этиш лозим.

Демак, қитъа ҳуқуқ тизимида асосий манба қонунлар ҳисобланади ва улар ичида фуқаролик кодекси марказий ўринни эгаллайди. Фуқаролик кодекси ва қонунларнинг нормалари умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка йўналтирилади. Алоҳида қонунлар фуқаролик кодексига бўйсундирилган ҳолда яратилади ва қўлланади.

¹ Зокиров И.Б. Ўша асар. -Б. 66.

Роман-герман ҳукукининг асосий манбаи сифатида қонуннинг муҳим аҳамиятини белгилаб берган ҳолат ҳуқуқни кодекслаштириш имкониятини ва зарурлигини келтириб чиқарган. Ҳуқуқ кодекси тузиш йўли билан тизимга айлантирилади, унга бамисоли муайян тамойиллар синдирилганидир таассурот қолдиради.

Кодекс тузиш ҳуқуққа аниқлик бахш этган, унинг амалда қўлланилишини анча енгиллаштирган, Европада шакллланган ҳуқуқий норма ва, умуман, ҳуқуқни тушунишнинг маънавий тугалланилиши бўлган. Кодекс тузиш яхлит ҳодиса сифатида роман-ҳуқуқ тизими шаклланишини яқунлаган.

Қитъа ҳуқуқи тизимида одат ҳуқуқи манба сифатида жуда кам аҳамиятга эга. Ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази қонун ҳисобланади. Моҳиятан олганда, одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўрнишида намоён бўлади.¹

Маълумки, қитъа ҳуқуқи тизимида прецедент ҳуқуқи мавжуд эмас. Тўғри, баъзи мамлакатларда суд амалиёти ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этилса ҳам, бу фақат тор доирада, қонун билан тартибга солинмаган ёхуд тўлиқ тартибга солинмаган муносабатларга нисбатангина қўлланилади. Айни вақтда ҳуқуқдаги камчиликларни қонунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди.

Қитъа ҳуқуқи тизимида шахслар тўғрисидаги нормалар икки қисмга бўлинади:

- жисмоний шахслар тўғрисида;
- юридик шахслар тўғрисида.

Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати уларнинг ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқати, муомала лаёқати, қобилияти сифатида таърифланади. Ҳуқуқ лаёқати барча учун тенг бўлиб, унинг мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгилаб қўйилган. Инсоннинг соғлиғи ва ёшига қараб, муомала лаёқатининг ҳажми позитив ҳуқуқ билан белгиланади.²

Қитъа ҳуқуқида юридик шахслар ҳақида батафсил ишлаб чиқилган таълимот мавжуд. Юридик шахс ўзига хос маъхумлаштирилган категория бўлиб, юридик шахсларнинг эҳтимол тутилган, мумкин бўлган барча турларини қамраб олади. Юридик шахсларнинг моҳияти ва белгиларига, шунингдек, уларни таснифлаш – туркумлашга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу турлар рўйхати қатъий тизимга солинган. Юридик шахсларни вужудга келиши, қайта ташкил этилиши ва тугатишнинг барчаси учун умумий бўлган қоидалари белгилаб қўйилган. Юридик шахсларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши норматив – мурожаат тартибидан амалга оширилади ва давлат рўйхатидан ўтказилади. Тижорат юридик шахслари умумий (универсал) ҳуқуқ лаёқатига эга. Нотижорат

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. Под ред. А.П.Серебрякова, Ю.К. Толстого. -М., 2002. -С.82.

² Там же.

юридик шахслар учун махсус ҳуқуқ лаёқати белгиланган. Барча юридик шахслар уюшмалар ва муассасаларга бўлинади. Уюшмалар турли жамият ва ширкатларга – тўлиқ ширкат (баъзи мамлакатларда тўлиқ ширкат юридик шахс ҳисобланмайди), коммандит ширкати, масъулияти чекланган жамият, акциядорлик жамиятларига бўлинади. Ширкатларнинг (жамиятларнинг) турларга бўлиниши асосида уларнинг иштирокчиларини корпорация мажбуриятлари учун жавобгарлик даражаси асосий мезон бўлиб ҳисобланади. Тўлиқ ширкатда барча иштирокчилар ўзларининг барча мол-мулклари билан солидар жавоб берадилар. Коммандит ширкатда эса, бир хил иштирокчилар (коммандитчилар) устав фондига қўшган улушлари ҳажмида, бошқалар, яъни тўлиқ аъзолар ўзларининг барча мол-мулклари билан солидар жавоб берадилар. Ширкат аъзоларидан фарқли равишда, жамият аъзоларининг жавобгарлиги уларнинг устав фондларига киритилган улушлар билан чекланади. Масъулияти чекланган жамият билан акциядорлик жамиятлари ўртасидаги фарқ уларнинг иштирокчиларига улушлар (ҳиссалар, пайлар) ёки қимматбаҳо қоғоз сифатидаги акциялар тегишли бўлишида намоён бўлади. Корпорациялар ташкил этишда қитъа қонунчилиги бошланғич устав капитали ҳажми ва шакллантириш тартибига нисбатан жуда қаттиқ талаблар қўяди.

Муассасаларда эса муассис ўз мол-мулкidan муассаса учун алоҳида ажратиб, бириктириб қўяди, муассаса маъмурияти муассаса мақсадларини амалга оширишда ушбу мол-мулкни бошқаради. Одатда, муассаса унинг мол-мулкнинг мулкдори, аъзолари ва бошқарувчилари бўлмаган шахсларнинг манфаатлари учун фаолият юритади. Бу шахслар дестинаторлар деб аталади. Давлат ғазнаси (фиск), давлат корхоналари ва бошқа муассасалар, диний ташкилотлар ва хайрия жамғармалари (фондлари) муассаса кўринишида намоён бўлади.¹

Ашёвий ҳуқуқлар. Қитъа ҳуқуқ тизимида ашёвий ҳуқуқлар туркуми мавжуд. Ашёвий ҳуқуқлар шахснинг ўз ашёларига бўлган ҳуқуқларга (булар жумласига мулк ҳуқуқи ҳам қиради) ва шахснинг ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига сервитутлар, эмфитевзис, гаров, қуриш ҳуқуқи ва шу қабилар қиради) бўлинади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар бегонанинг мол-мулкига бўлган таъсирининг усуллари, ҳажмлари, қуввати ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар мулкдорга бурчлар юклагани сабабли ашёвий ҳуқуқлар доираси қатъий белгилаб қўйилган (*numen is clausus*). Бу эса рўйхатдан ташқари ўзбошимчалик билан ашёвий ҳуқуқлар вужудга келмаслигини билдиради. Ҳар қандай ҳолда ҳам ашёвий ҳуқуқ мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

¹ Юкипон И.Б. Ўшда асар, –Б. 69.

Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари билан бирга эгаллаш шахсни ашё билан боғланганлиги фактик ҳолати (шахсни ашё устидан ҳукмронлиги) эканлигига катта эътибор қаратилади. Қитъа ҳуқуқи доирасида эгаллаш махсус эгалик қилишни таъминлаш даъволари билан ҳимоя қилинади, муайян мезонларга жавоб берадиган эгалик қилиш бузилганда, ҳуқуқбузарни айбидан қатъи назар бундай даъволарни қўллаш мумкин.

Табиийки, мулк ҳуқуқи асосий ашёвий ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Ашёвий ҳуқуқ нормаларининг асосий қисми унга бағишланган. Ҳар бир мамлакатда мулк ҳуқуқининг мазмуни ўзига хос бўлишига қарамасдан, уларнинг барчаси учун умумий бўлган жиҳатлар ҳам мавжуд.

Қитъа ҳуқуқ тизимида мулк ҳуқуқини талқин этишда Рим анъаналарига ва, энг аввало, «бир ашёга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас» деган асосий тамойилдан келиб чиқилади. Мулк ҳуқуқи ягона ва бўлинмасдир. Бўлинган ёки иккиланган мулк бўлиши мумкин эмас. Мулк ҳуқуқининг ушбу доирасига сиғмайдиган ҳаётий вазиятларнинг хусусиятлари ё ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларда ёинки у ёки бу объектга нисбатан, у ёки бу субъектнинг мулк ҳуқуқининг ўзига хосликларини белгилаб қўйишда ифодаланиши мумкин. Гарчи кейинги вақтларда қитъа ҳуқуқи томонидан англо-америка ҳуқуқининг мутлақо қарама-қарши тамойилларидан (масалан, траст ёки ишониб топширилган мулк) келиб чиқувчи тузилишлар ўзлаштирилаётган бўлса ҳам, бироқ улар ўрнашиб қолган анъаналарни бузмаган ҳолда, мослаштирилмоқда (масалан, ишониб топширилган мулк ўрнига ўзганинг мол-мулкни ишончли бошқариш белгиланган).

Қитъа ҳуқуқ тизими амал қилаётган тамойиллардан яна бири – бу мулк ҳуқуқининг энг тўлақонлиги тамойилидир (*plena in re potestas*). Европа мамлакатларининг қонунчилигида мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари (мулкдор ваколатлари – эгаллаш, тасарруф этиш, даромад олиш ҳуқуқи ва шу қабилар) турлича ифодаланилади, баъзан эса, ҳатто ғаройиб ваколат ҳам (масалан, мол-мулкни йўқ қилиб ташлаш ҳуқуқи) белгилаб қўйилган. Бироқ, айтиш мумкин, ушбу ваколат билан мулк ҳуқуқи мазмуни чегараланмаслиги, бу ваколатлар «энг мутлақ тарзда», «мулкдорнинг хоҳишига кўра», «мустақил тарзда» амалга оширилиши белгилаб қўйилган. Худди шу билан мулк ҳуқуқининг ўзига хослиги, унинг бошқа ҳуқуқлардан фарқи, уни бошқа ашёвий ёхуд мажбурият ҳуқуқи билан таққослаганда мазмунан ҳар доим кенг ва мустақил эканлиги таъкидланади.¹

Ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқлар (*iura in re aliena*) ҳам ниҳоятда турлича ва хилма-хил, бироқ, бу ҳуқуқлар таъсиридаги ашёнинг мулкдори мавжудлиги уларни ягона гуруҳга бирлаштириб туради.

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002 -С.84

Умумий қоидага кўра, мулкдор унинг ашёсига нисбатан таъсирларга тоқат қилиши лозим, бироқ, сўнгги вақтларда шундай ашёвий ҳуқуқлар ҳам вужудга келмоқдаки, унинг асосида мулкдор у ёки бу фаол ҳаракатларни содир этиши лозим. Мулкдорнинг қайси ваколатлари чекланганлигига қараб, ашёвий ҳуқуқ эгаларига ўзгалар ашёсига нисбатан берилган имкониятлар бўйича, ашёвий ҳуқуқлар қуйидаги турларга бўлинади:

- фақат фойдаланиш ҳуқуқи;
- фақат тасарруф этиш;
- эгаллаш ва фойдаланиш;
- эгаллаш, фойдаланиш ва чекланган доираларда тасарруф этиш

ўртасидаги ҳар қандай хусусий ҳуқуқий муносабатларга мўлжалланган универсал конструкция бўлган мажбурият марказий ўринини эгаллайди.

Мажбурият ҳуқуқи. Мажбурият ҳуқуқи шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишда мўлжалланган ҳуқуқ нормалари тизимидан иборат. Мажбурият доирасида бир шахсга бошқа шахсдан (*iug in personal*) қандайдир хусусиятларни содир этиш (тақдим этиш) ёки муайян ҳаракатларни содир этишдан сақланишни талаб қилиш ҳуқуқи тегишли бўлади. Мажбурият тарафлари бўлиб кредитор (талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахс) ва қарздор (зиммасига бурч, мажбурият юклатилган шахс) ҳисобланади. Мажбурият предмети фуқаролик ҳуқуқининг ҳар қандай объекти бўла олади, мажбуриятнинг мазмуни тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ташкил этади. Бунда мажбурият мазмуни нафақат позитив ҳуқуққа, балки тарафларнинг эрки, иродасига ҳам боғлиқ бўлади.

Мажбурият ҳуқуқининг ғоят қенг ривожланган умумий қисми мавжуд бўлиб, унда барча турдаги мажбуриятларга қўлланадиган нормалар мужассамланган. Мажбурият ҳуқуқининг махсус қисми мажбуриятларнинг алоҳида турларига бағишланади.

Мажбуриятлар, энг аввало, уларнинг келиб чиқиш асослари бўйича туркумланади. Мажбуриятлар вужудга келишининг бир қатор бош асослари фарқланади – шартнома, бир томонлама битим, зарар етказиш (деликт), топшириқсиз бошқаларнинг ишларини юритиш, асоссиз бойиш ва қонун.¹

Шартнома икки ва ундан ортиқ шахсларнинг ўзаро ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни белгиловчи келишуви сифатида тан олинади. Шартнома тузилгандан кейин катъий бажарилиши лозим (*pacta sunt sertsonda*), унинг ижроси мажбурийлиги таъминланади.

Жабрланувчининг шахсга ёхуд мол-мулкига қандайдир муайян шартнома билан боғлиқ бўлмаган ҳолда зиён етказиш деликт ҳисобланади.

¹ Ҳаёлийликнинг ҳаққи. Том 1. Умумий. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. -С.85.

Шартномани бузгани учун ва деликт учун жавобгарлик айбилик тамойили асосида белгиланади, аини вақтда, зарар етказувчининг айбдорлиги презумпцияси белгилаб қўйилган. Бироқ, бу умумий тамойилдан истиснолар ҳам мавжуд.

Шартномалар, энг аввало, ижтимоий-иктисодий мазмуни бўйича турларга бўлинади: мол-мулкни мулк сифатида топшириш, фойдаланишга топширилган шартномалар, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар ва ҳ.к. Шартнома ҳукукида шартномаларнинг барча турлари учун қўлланиладиган умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади. Бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зарарни қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат. Махсус деликтлар зарарнинг алоҳида хусусияти (мулкӣ зарар, маънавий зарар, шахсга етказилган зарар, соғлиққа етказилган зарар), зарар етказиш манбаи (оширилган ҳаф манбаъ), айби (айбли ёхуд айбсиз жавобгарлик), зарар етказувчининг шахси (масалан, ёлланма ҳодим, давлат хизматчиси) ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга.

Мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк) инсон тафаккури, ижодий фаолият натижалари қатор халқаро конвенциялар – муаллифлик ҳуқуқиға бағишланган Берн ва Женева, Париж ва бошқа халқаро конвенциялар асосида яратилган, ривожланган қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган. Шу сабабли ҳам, бу масалада қитъа ёки англо-америка ҳуқуқ тизими билан боғлиқ ўзига хослик мавжуд эмас. Ҳар иккала тизимға кирувчи мамлакатлар қонунчилиги бир аср мобайнида юқорида кўрсатилган конвенциялар асосида бир хилдаги моделлар асосида таркиб топди.¹

Ушбу институтлар доирасида мавжуд бўлган тушунчалар ўртасидагина айрим жузъий фарқлар мавжуд. Қитъа ҳуқуқ тизимида, одатда, муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар «мутлақ ҳуқуқлар» номи билан умумлаштирилади. Англо-америка ҳуқуқида эса (адабий) ва саноат мулки деган иборалар қўлланилади, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади. Бундай талқин мулк тушунчаси доирасини кенгайтиришға мойил бўлган мавжуд доктринаға мос келади. Шуни ҳам эътироф этиш ўринлики, бундай ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларға ҳам қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида, масалан, Францияда ҳам русм бўлган. Бироқ, бундай ҳолда ҳам «мулк» атамасидан шартли равишда фойдаланилади (бундай ҳуқуқларнинг ҳимояси мутлақ эканлигини таъкидлаш маъносида).

Ворислик ҳуқуқи. Марҳум мол-мулкнинг меросхўрлариға ўтишини тартибға солувчи нормалар тизимиға ворислик ҳуқуқи дейилади. Ворислик –бу универсал ҳуқуқий ворислик бўлиб, унинг доирасида мерос

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. –С.86.

қолдирувчидан ворисларга барча мол-мулклар, чунончи активи (хуқуқлари) ва пассиви (бурчлари) ҳам ўтади. Айни вақтда, мол-мулкни мерос бўйича ўтказишнинг шундай шакли ҳам мавжудки, бунда, мол-мулкни олувчи мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгарликдан озод бўлади (васият мажбурияти ёхуд легат). Одатда, легат мерос қолдирувчига мажбуриятлари бўйича эмас, фақат хуқуқлари бўйича сингуляр (кисман) хуқуқий ворисликни билдиради.

Васият бўйича ва қонун бўйича ворислик фарқланади. Васият бўйича ворисликда мерос васиятда кўрсатилган шахсларга ўтади. Васиятнома турли шаклларда тузилиши мумкин - мерос қолдирувчини ўз қўли билан ёзилган ёзма васиятнома, давлат мансабдор шахси (нотариус) ҳузурида тантанали равишда эълон қилган васиятнома. Гувоҳлар ҳузурида сақлаш учун қонун бўйича ворисликда меросхўрларнинг муайян навбати белгиланади, демак, мерос қолдирувчига яқинроқ бўлган ворислар навбати мавжуд бўлганда, қолган меросхўрлар меросга қақирилмайди.¹

3 §. Инглиз - америка ҳуқуқ тизими

Инглиз - америка ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ (common law) ётади. Умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти натижасида вужудга келиб, у қироллик судлари учун мажбурий бўлган. Судлар томонидан янги-янги қарорлар қабул қилиниши асосида оддий умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожини тўхтагач эса, канцлер суди фаолияти натижасида таркиб тонган адолат ҳуқуқи (equity) ривожланиди.²

Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи умумлашмасидан прецедент ҳуқуқи вужудга келади ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқи (statute law) қўшилади. Бирок, прецедент ҳуқуқи статут ҳуқуқига нисбатан мустақил ривожланишга эга бўлди ва ҳатто бутунлай статут ҳуқуқининг ҳам қўлллиниш тартибини белгилай бошлади. Худди шундай кўринишдаги инглиз ҳуқуқи Буюк Британия мустамлакалари – АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия, бошқа мамлакатларга ҳам ўтказилди ва модификациялаштирилди.

Инглиз ҳуқуқи АҚШда энг кўп ўзгаришларга дуч келди. Шу сабабли ҳам, у англо-америка ҳуқуқи тизими деган номни олди. Бу ўзгаришлар, энг аввало, АҚШнинг федератив тузилиши билан боғлиқ. АҚШ таркибига кирувчи штатлар фуқаролик қонунчилигини яратиш соҳасида катта мустақилликка эга бўлганлар ва ҳозир ҳам эгалар. Шу сабабли, штатларнинг қонун ижодкорлиги фаолиятини унификациялаш учун

¹ Гржданское право. Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. –С.87.

² Там же.

федерация даражасида тўлақонли қонунлар қабул қилинган ёхуд тавсиявий намунавий кодификациялар яратилган. Бирок, АҚШ ҳуқуқи ўз хусусиятларига эга бўлишига қарамадан, инглиз ҳуқуқи билан ягона тизимни ташкил этади.

Ҳуқук манбалари. Инглиз-америка тизимида манбаларнинг умумий доираси бир хил қонунлар, суд амалиёти, одатлар бўлса ҳам, уларнинг нисбати ўзгариб туради.¹

Гарчи кейинги вақтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётганига қарамадан, улар инглиз-америка ҳуқуқ тизимида китъа ҳуқуқ тизимидагидек роль ўйнамайди. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида кодекслар мавжуд эмас. Қонунлар фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институтлари – юридик шахслар, мулк ҳуқуқи, олди-сотди ва шу қабиларга нисбатан қабул қилинган, лекин улар тизимга солинмаган. Фақат у ёки бу даражада тизимга солинган ҳужжатлар мавжуд. Бирок, барибир, улар фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтларига тааллуқли, холос (масалан, АҚШнинг Намунавий Савдо кодекси).

Фуқаролик ҳуқуқи мазмунини белгилашда прецедент ҳуқуқи шаклида намоён бўладиган суд амалиёти ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Прецедент ҳуқуқи – юқори суд инстанциялари ҳал қилувчи қарорлари йиғиндисининг тизимлаштирилган доктринаси бўлиб, улар худди шунга ўхшаш ишларда қўлланиши лозим. Шундай қилиб, прецедентлар ҳуқуқ манбаи бўлиб қолади.

Бирок, илмий-техника тараққиёти бу борада ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ҳозирги вақтда, машина орқали ўқиладиган прецедентлар тўпламлари мавжуд бўлиб, бу эса улардан фойдаланишни анча енгиллаштиради.

Одатларга ҳам, айниқса, янги прецедентларни шакллантиришда етарли даражада катта эътибор берилади. Иш муомиласи одатларига келганда, шуни қайд этиш ўринлики, АҚШда уларнинг аҳамияти етарли даражада катта бўлиб, бунда улар хусусий характердаги тавсиявий ҳужжатлар асосини ташкил этади (шартнома ҳуқуқи, агентлар, ишониб қўйилган мулк ва шу қабиларга бағишланган)лар ва улар алоҳида штатлар учун модел вазифасини ўтайди.

Инглиз-америка доктринаси прецедент ҳуқуқининг ҳал қилувчи таъсири остида ривожланмоқда. Агарда қитъа юристи учун амалиёт эҳтиёжларига унчалик зарурат бўлмаса ҳам, у минтақавий ва катъий тизимли нормалар яратиш омили ҳисобланади. Инглиз-америка тизими юристи эса, амалиётнинг ҳар бир сўқмоғидан боришга тайёр. Доктрина алоҳида прецедентларни умумлаштириш йўли билан казуистик равишда ривожланади.

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. -С.88.

Шахслар. Инглиз-америка ҳукукида ҳам шахсларга оид қоидалар жисмоний ва юридик шахсларга доир нормаларга бўлинади. Шахсларнинг ҳуқуқ субъектлигини тартибга солиш позитив ҳуқуқда унчалик аниқ эмас. Асосий эътибор ҳуқуқ субъектлигини амалиётда эҳтиёж сезилган таркибий қисмлари мазмунига қаратилади.¹

Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини фарқлаш амалга оширилмайди. Унинг ўрнига ҳуқуқ субъектлигининг ягона тушунчаси (legal capacity) амал қилади. Тўғри, амалиётда пассив ва актив муомала лаёқати мавжуд. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳаракатларни мустақил содир этиш лаёқати сифатида талқин этилади. Ҳуқуқ субъектлиги формал жиҳатдан тенг ҳисобланиб, умумий қоидага кўра, шахс туғилиши билан бошланиб, унинг ўлими билан тугайди. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шахсни бедарак йўқолган деб топиш ва ўлган деб эълон қилиш мустақил ҳуқуқий институтлар сифатида мавжуд эмас.

Юридик шахсларга келганда, шуни таъкидлаш ўринлики, уларнинг моҳияти етарли ишланмаган. Универсал категориядаги юридик шахслар ўрнига юридик шахсларнинг икки асосий тури – ширкатлар (partships) ва компаниялар (Буюк Британияда) ёки корпорациялар (АҚШ ва Буюк Британияда оммавий корпорациялар) мавжуд. Ширкатларнинг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар асосан бир-биридан ширкат мажбуриятлари, қарзлари бўйича, шерикларнинг (иштирокчиларнинг) жавобгарлик белгилари бўйича фарқланади. Тўлиқ ширкатлар юридик шахс ҳисобланмайди. Ширкатларнинг турларидан бири – коммандит (limited partnerships) ширкат юридик шахс ҳисобланади.

Бироқ, юридик шахслар тўғрисидаги асосий нормалар компаниялар (корпорация)ларга оид ҳужжатларда ўз аксини топганини қайд этиш лозим. Китъа ҳуқуқ тизимида бундай юридик шахсларнинг ўхшашлари – масъулияти чекланган жамият, акциядорлик жамиятлари ҳисобланади. Бироқ, компаниялар ҳам, корпорациялар ҳам уларнинг иштирокчиларига қандай ҳисса (улуш) ёки акциялар тегишли бўлишига қараб фарқланмайди. Улар ягона атама - shares билан алмаштирилади. Корпорацияларни ташкил этишда дастлабки устав капиталини шакллантиришга китъа ҳуқуқ тизимидаги каби аҳамият берилмайди. Формал жиҳатдан ҳалига қадар юридик шахсларнинг ҳуқуқий лаёқати умумийлиги эътироф этилмаган. Юридик шахсларнинг махсус ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги нормалар (ultra vires доктринаси) ҳозирча бекор қилинмаган, бироқ, амалиётда унинг аҳамияти тобора пасайиб бормоқда. Инглиз-америка ҳуқукида мулкдор гомонидан ташкил этиладиган муассаса каби юридик шахс тури мавжуд эмас. Корпорациялар (улар фойда, даромад олиш мақсадисиз ҳам ташкил этилиши мумкин) ёхуд ишонилган мулкдорлар (мол-мулкни ишончли бошқарувчилар) унинг ўрнини босади.

¹ 1 риндјискоо право. Гом 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. –С.89.

Мулк (property, ownership). Мулк – англиз-америка ҳукукининг энг асосий, муҳим тушунчаларидан биридир. Шахсларнинг ашёга нисбатан муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар тизими сифатида ашёвий ҳуқуқ мавжуд эмас. «Ашёвий ҳуқуқ» ўринини «мулк» категорияси эгаллайди. Мулкдорнинг ўзининг ашёлари ва ўзганинг ашёсига нисбатан ҳуқуқлари ҳам мулк ҳуқуқи таркибига киради. Қитъа ҳуқуқ тизими бўйича кўчмас мулк ҳам ўз ашёсига нисбатан бўлган ҳуқуқ ҳисобланмайди, чунки ерни олий мулкдори бўлиб давлат ҳисобланади. Шу маънода олганда, ҳар қандай ер эгаси мулкдор эмас.¹

Инглиз-америка ҳуқуқида мулкни талқин этишнинг асосий белгиси бўлинган (иқкиланган) мулкни мавжудлигига йўл қўйиш ҳисобланади. «Бир ашёга - бир мулк ҳуқуқи» тамойили бу ўринда амал қилмайди. Бунинг ўрнига бир неча шахсларни бир ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи мазмуни ва миқдори иштирокчиларнинг келишуви (эрки, иродаси) орқали белгиланиш тамойили белгиланган. Қитъа ҳуқуқида эса ашёвий ҳуқуқлар турлари ва мазмуни объектив ҳуқуқда қайд этиб қўйилган бўлиб, бу эса ҳар иккала ҳуқуқ тизими ўртасидаги фарқни яққол кўрсатади.

Мулк ҳуқуқини бўлиш нафақат горизонтал ҳолатда – маконда, балки вертикал ҳолатда – замонда ҳам йўл қўйилади. Масалан, бир мулкдор ер участкасини ижарага беришдан даромад олиш ҳуқуқига эга бўлса, бошқаси ундан фойдаланишдан даромад олиш ҳуқуқига эга. Қандайдир ашё бир мулкдорга умрбод берилиши, у вафот этгандан кейингина бошқа мулкдорга берилиши мумкин, ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳозирги ва келгуси мулкдорлар ўртасида тақсимланадиган мулк ҳуқуқи тўғрисида гап боради. Демак, ушбу турлича мулк ҳуқуқининг мазмуни дастлабки мулкдор эрки ёки мулкдорлар келишуви бўйича белгиланади.

Мулк (property) тушунчаси жуда ҳам кенг маънода талқин этилади. Анъанавий ҳуқуқлардан ташқари унга баъзи талаб қилиш ҳуқуқлари (масалан, пенсиялар, нафақалар, алиментлар ва ш.к. бўлган ҳуқуқлар), мутлақ ҳуқуқлар айниқса, улар бегоналаштирилиши мумкин бўлса (интеллектуал мулк) ҳам киритилади. Бу ўринда фикрлар юритиш қуйидаги мантикий ҳолатлар билан боғлиқ: агарда ҳуқуқ бегоналаштирилиши мумкин бўлса, гарчи у ўзига хос хусусиятли бўлса ҳам, ашё ҳисобланади, демак, мулк объекти бўлиши мумкин.

Инглиз-америка ҳуқуқ тизимидаги мулк талқини юқорида кўрсатилган хусусиятлари ишонилган мулкда (trust) яққол намоён бўлади. Ишонилган мулкнинг моҳияти шундан иборатки, траст муассиси – дастлабки мулкдор (setilor) ашёни ишонилган мулкдор (trustee) бошқарувига топширади. Ишончли бошқарувчи бу мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ашёлар ёхуд даромадларни манфаат кўрувчига (beneficiary) топшириши лозим. Манфаат кўрувчи сифатида траст

¹ Гражданское право. Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. -С.90.

муассиси ҳам учинчи шахслар (кенг маънодаги омма ҳам) бўлиши мумкин. Ишонилган мулкдор ҳам, манфаат кўрувчи ҳам мулкдорлар ҳисобланади, бироқ уларнинг ҳуқуқлари ҳажман фарқ қилади: ишонилган мулкдор ўзига топширилган мол-мулкни бошқаришни (фойдаланиш) амалга оширилса, манфаат кўрувчи даромад олишга ва ашёни қайтариб олишга бўлган ҳуқуқларга эгадир. Ҳар бир мулкдорнинг ҳуқуқлари ҳажми, траст қандай шартларда таъсис этилганига қараб (у қонунда, шартномада ёхуд бир томонлама битимда белгилаб қўйилиши мумкин), ўзгариши мумкин. Масалан, ишонилган мулкдорга манфаат кўрувчига даромаддан улуш ажратиш ёки ажратмаслик ҳуқуқи берилиши мумкин. Айни вақтда, шундай ишонилган мулк бўлиши ҳам мумкинки, унинг доирасида ҳар қандай вақтда бу ҳуқуқни тугатиш ва ашёни ўзига қайтариб олиши мумкин. Бинобарин, трастнинг бундай “резина” конструкцияси турлича шакллarga киритилиши ва модификациялаштирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам, уни энг қутилмаган вазиятларда – асоссиз бойиш ҳолларида, компания ва унинг директорлари, принципал ва агенти ўртасидаги ворислик ва шу каби муносабатларда қўллайдилар. Бироқ, унинг энг асосий тайинланиш вазифаси – ўз мол-мулкни бошқалар томонидан самарали бошқаришни таъминлаш ҳисобланади. Худди шу маънода ва шу сабабларга қўра ҳам ушбу конструкция бошқа ҳуқуқий тизимлар томонидан ҳам ўзлаштирилмоқда.

Инглиз-америка ҳуқуқи доирасида мол-мулкни эгаллаш шахсни ашё билан фактик, амалий боғлиқлик ҳолати сифатида талқин этилади, бироқ эгаллашни ҳимоя қилишда махсус эгаллаш даъволари эмас, балки зарар етказишдан келиб чиқадиган (*trespass u nuisance*) даъволар қўлланади. Бу эса мол-мулкни эгаллашни ҳимоя қилиш уни бузишда айбнинг борлиги ёки йўқлигига боғлиқлигидан далолот беради.

Ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларга келганда эса, шуни қайд этиш лозимки, у мустақил категория сифатида мавжуд эмас. Бироқ, бу унинг амалиётда қўлланмаслигини англатмайди. Масалан, ашёвий ҳуқуқлар жумласига гаров ҳуқуқи ва сервитутларни киритиш мумкин.

Шартнома ва деликт ҳуқуқи. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шартнома (*contract*) ҳамда деликт (*tort*) муҳим ва асосий тушунчалардан ҳисобланади. Ҳар қандай мажбуриятларга қўлланадиган мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми мавжуд эмас. Умумий қисм шунда ҳам легал кўринишда эмас, балки доктринал кўринишда фақат шартнома ва деликт ҳуқуқида мавжуд.¹

Мажбуриятнинг мавҳумлаштирилган (формаллаштирилган) тушунчаси ҳам мавжуд эмас. Асосий эътибор деликт ва шартномага қирилган. Мажбуриятларнинг расмий таснифи ҳам йўқ. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари бўлиб шартнома, квази

¹ Гржданское право, Том 1. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева. Ю.К. Толстого. -М., 2002. –С.91-92.

шартнома (шартномага ўхшаш) мажбуриятлар - асоссиз бойиш, ўзгалар манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш ва деликт ҳисобланади.

Инглиз-америка ҳукуки бўйича шартнома – бу санкция билан таъминланган судга ҳимоя сўраб мурожаат қилиш имконияти назарда тутилган, тақдим этиш эвазига берилган ваъда ҳисобланади. Демак, шартнома муқобил талабларни қансатлантиришни (consideration) назарда тутати: талаб қилиш ҳуқуқини олиш учун кредитор олдин қарздорга у ёки бу ҳақда ваъда берган бўлиши лозим. Бундан, оферта (шартнома тузиш ҳақидаги таклиф) акцептланмагунча, тарафларни бир-бири билан боғламайди деган қоида келиб чиқади (баъзи истисно ҳолатлардан ташқари). Оферта акцептланмагунча, уни эркин равишда чиқариб олиши мумкин. Қитъа ҳуқуқ тизимида эса бошқа ҳолатни кўрамиз: оферта юборган шахс, у ёки бу даражада, ушбу оферта билан боғлиқ. Муқобил ижроларнинг шартлиги ҳақсиз, текин тузиладиган шартномаларни мавжуд бўлишига тўсқинлик қилади. Шу сабабли ҳам, «муҳр билан» деган алоҳида шартномалар (конструкциялар) тузилиб, муқобил ижро бўлмаган ҳолларда ҳам қарздорларга мажбурият юклаш имконини беради. Албатта, ўзаро тақдим этишлар (муқобил ижролар) фақат тарафларнинг келишуви асосидагина амалга оширилиши мумкин, бироқ бунда келишув эмас, балки муқобил ижро мавжудлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Шартнома ҳукуки амалиёт эҳтиёжларига жавоб тариқасида ривожланиб боради. Шартномаларни расман туркумлаш мавжуд эмас. Амалий эҳтиёжларга кўра вужудга келган шартномаларнинг алоҳида турлари алоҳида қонунлар (масалан, товарлар олди-сотдиси тўғрисидаги қонун) билан тартибга солинади, у ёки бу аниқ ва бир хил мезонлар ёрдамида уларни ажратиш мумкин эмас.

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик зарар етказганлик тамойили асосида белгиланади: қарздор ўзи томонидан йўл қўйилган бузилиш учун айбидан қатъи назар, жавоб беради. Бу инглиз-америка ҳуқуқидаги муҳим бир қоидадан келиб чиқадики, ушбу қоидага асосан қарздор кредиторга етказилган зарарларни тўлиқ қоплаган ҳолда шартномадан ҳар қандай вақтда воз кечиши мумкин.

Инглиз-америка ҳуқуқида шартнома ҳуқуқига асосий эътиборнинг қаратилганлигини яна бир сабаби шуки, бу ҳуқуқ тизимида муайян даражада ривожлантирилган битимлар ҳақидаги таълимотлар мавжуд эмас. Шу сабабли ҳам, унда битимлар тўғрисидаги нормалар шартнома ҳуқуқида ифодаланган.

Деликт ҳукуки суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бош деликт мавжуд эмас, фақат унинг доктринал моделларигина мавжуд. Деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зарар етказиш тушунилади. Махсус деликтларнинг расмий таснифи ҳам мавжуд эмас.

Деликтларнинг куйидаги турлари фарқланади: шахсга ҳам, унинг мол-мулкига ҳам зарар етказишга тааллуқли бўлган бостириб кириш, тажовуз (trespass); муайян шахс ёхуд номуайян доирадаги шахсларни мол-мулдан бемалол фойдаланишни бузадиган ашаддий зиёнкорлик (nuissance); ўзгалар бизнесига зиён етказиш мақсадида кўллайдиган бўҳтон (libel la stander), фитна (conspiracy); бошқаларнинг ҳақ-хуқуқларига лоқайдлик билан муносабатда бўлганини ифодаловчи бепарволик (negligance) ва шу кабилар. Умумий қоидага кўра, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зарар етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беради.

Ворислик ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ инглиз - америка ҳуқуқ тизимида у қатор ўзига хос белгиларга эга. Инглиз-америка ҳуқуқ тизими бўйича ворислик, ўз моҳиятига кўра, универсал ҳуқуқий ворислик ҳисобланмайди, чунки мерос қолдирувчининг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари учинчи шахснинг ишонилган мулкига (trust) ўтади, ишонилган мулкдорнинг асосий вазифаси мерос қолдирувчининг (бевосита ифодаланган ёки гаҳмин қилинган) эрки-иродасини бажариш ҳисобланади. Васият бўйича ворисликда еxecutor ва қонун бўйича ворисликда administrator деб аталадиган бу ижрочининг вазифаси мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш, қолган мол-мулкни меросхўрларга бериш, меросхўрлар манфаатини кўзлаб ҳаракат қилишдир. Меросхўрлар мол-мулкни қарзларни тозаланган ҳолда олганлари учун, улар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгар эмаслар. Шундай қилиб, мерос билан легат ўртасида фарқ йўқ ва шу сабабли легат контрукцияси мавжуд эмас.

Инглиз-америка ҳуқуқида қонун бўйича ва васият бўйича ворислик фарқланади. Бироқ, васиятноманинг фақат бир шаклига йўл қўйилади: васиятнома ёзма бўлиши, мерос қолдирувчи томонидан имзоланиши ва энг камида икки гувоҳ ҳозирлигида тасдиқланган бўлиши шарт.¹

4 §. Мусулмон ҳуқуқ тизими

Мусулмон ҳуқуқ тизими Африка ва Осиёнинг баъзи мамлакатларида ўзининг ҳукмрон мавқеини сақлаб турибди. Бироқ, бу мусулмонлиқнинг илк даврида ёхуд ўрта асрларда амал қилган мусулмон ҳуқуқи ҳали ҳам ўша шакл ва мазмунда қатъий сақланиб қолди дегани эмас. Бошқа ҳуқуқ тизимлари ва фан-техника тараққиёти мусулмон ҳуқуқ тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Агарда замонавий фан ва техника, янги объектлар билан боғлиқ янги битимлар мусулмон ҳуқуқи нормалари, билан уйғунлашган бўлса, мусулмон ҳуқуқининг илк даври нормалари одат ҳуқуқи билан биргаликда, оила, ворислик, мерос ва мулк ҳуқуқининг баъзи соҳаларида ўз таъсири даражасини сақлаб турибди, деб айтиш мумкин. Шахсий-диний тизим

¹ Гривинское право. Том I. Учебник. /Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К. Толстого. -М., 2002. -С.90.

мусулмон ҳукуки кўп мамлакатларда (Жазоир, Судан, Сомали, Кения, Камерун, Танзания, Ироқ, Иордания ва х.к), Европа ҳукуқий тизимлари билан уйғунлашган ҳолда, миллий-ҳукуқий тизимлар хилма-хиллигини ташкил этган. Баъзи бир фуқаролик-ҳукуқий муносабатнинг бир вақтинг ўзида икки ва ундан ортиқ ҳуқуқ тизими нормалари билан тартибга солинишини кўриш мумкин. Бундай дуализм ва плюрализи (хилма-хиллик) амалиётда муаммоларни келтириб чиқариши табиий.¹

Мусулмон ҳукуки амал қилаётган мамлакатларда унинг таъсири турличадир. Масалан, Саудия Арабистони ҳамда Эронда у қатъий ва мутлақ таъсирга эга. Баъзи мамлакатларда, юқорида таъкидлаганимиздек, дуализм ва плюрализмга йўл қўйилади. Баъзи мамлакатларда (Сурия) мусулмон ҳукуки қонунчиликнинг асосий манбаи сифатида конституциявий асосга эга бўлса, бошқа мамлакатларда уни қўллаш шариат судлари тизими билан таъминланади (Ироқ, Малайзия, Иордания).

Мусулмон ҳукуки нормалари бир-биридан турли мазҳаблар бўйича бир оз фарқ қилиши мумкин. Энг йирик мазҳаблар: маликийлар (асосчиси - Малик ибн Анас), ҳанафийлар (асосчиси - Абу Ҳанифа), шафийлар (асосчиси - Аш Шофий), Ҳанбалийлар (асосчиси - Аҳмат ибн Ҳанбалий). Яқин Шарқ мамлакатлари қонунчилигида, юридик таълимотлар (доктриналар) ва фуқаролик-ҳукуки муносабатлар соҳасида мусулмон ҳукукини қўллашда мусулмонларнинг шахсий макоми мавжуд бўлиб, у асосан оила-никоҳ ва ворислик муносабатларида қўлланилади. Ушбу доктрина XIX асрда мисрлик йирик олим ва давлат арбоби Муҳаммад Қадрий (1821 - 1888) томонидан ишлаб чиқилган ва Сурия, Марокаш, Ироқ, Тунис, Иордания қонунларида ўз ифодасини топган. Ушбу доктринанинг қўлланиш доираси баъзи мамлакатларда оила - никоҳ, ворислик (мерос) масалаларидан ташқари ҳадя, вақф мулкидан фойдаланиш масалаларини ҳам қамраб олади. Ҳиндистонда мусулмон ҳукуки мусулмон жамоаси аъзоларига тегишли шахсий ҳуқуқ сифатида қаралади. Агарда араб мамлакатларида мусулмон ҳукуки давлат таъсири остида янгиланиб, модификациялаштирилган бўлса, Ҳиндистонда анъанавий мусулмон ҳукуки манбалари – Қуръон, Сунна, Ижмоъ, Қиёс қўлланилади. Ҳиндистон Буюк Британия мустамлакаси бўлган даврда қабул қилинган “Мусулмонларнинг шахсий ҳуқуқлари тўғрисида”ги (1937 йил) ва “Мусулмонча никоҳларда ажрлиш тўғрисида”ги қонунлар (1939 йил) амал қилади.²

Мусулмон мамлакатларида фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ичида кодификациялаштирилган метёрий ҳужжатлар марказий ўрин эгаллайди. Масалан, Миср ФК (1949 йил)да мусулмон ҳуқуқининг барча мазҳаблари мужассамланган. Ушбу ФК Ироқ, Эрон ФК мазмунига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳукуки. -Т., ТДҶОИ. 2009. –Б. 82.

² Зокиров И.Б. Ўша асар. –Б. 83.

Ислом давлатлари конунчилиги ва ҳуқуқий доктриналари мулкчилик масалаларида инглиз-америка ёхуд қитъа ҳуқуқ тизимлари асосий институтларини ўзлаштирган. Айни вақтда, соф мусулмон ҳуқуқи таъсири остида қолган муносабатлар ҳам мавжуд. Бу, асосан, мусулмонларнинг шахсий мақоми ва вақф мулки билан боғлиқ. Вақф мулки диний-хайрия вазибаларини бажариб, ислом давлатлари социал-иқтисодий ҳаётида жиддий роль ўйнамайди. Бироқ, шундай бўлса-да, у мусулмон мулк ҳуқуқининг ўзига хослигини намойён қилади.

Мусулмон-ҳуқуқий доктринасида мулкчилик муносабатларига қучайтирилган эътибор мавжуд, унга алоҳида ғоявий-сиёсий тус берилади. Бу айниқса, ерга нисбатан мулкчиликда яққол кўринади. Ислом мамлакатларида ер хўжасиз, эгасиз, қаровсиз қолмаслигига эътибор қаратилади. Агарда ер муайян муддат (одатда, 5 йил) давомида ишланмаса, мулкдор ердан махрум этилиши мумкин. Мусулмон ҳуқуқида ерга нисбатан давлат мулкчилиги устувор тарзда мустаҳкамлаб қўйилган, бу эса аграр муносабатларини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга. Гарчи ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг “муқаддас ва дахлсизлиги” рад этилса ҳам, умуман олганда, хусусий мулк асло инкор этилмайди, балки ўзининг мустаҳкам асосига эга. Бунда фақат мулкдорнинг мутлақ, ҳеч нарса билан чегараланмайдиган ваколатларигина инкор этилади, холос.

Кўпгина мусулмон мамлакатлари мустамлака даврини бошдан кечирган. Шу сабабли ҳам, мажбурият-ҳуқуқий муносабатларга умумий ҳуқуқ ва қитъа ҳуқуқи ўз таъсирини ўтказган. Мажбуриятнинг вужудга келиши асослари орасида шартнома марказий ўринни эгаллайди. Шартнома унинг тузувчи шахслар эрки-иродасининг мос келишуви натижасида вужудга келади, албатта, бироқ бундай эрк-ирода ҳуқуқий кўрсатмаларни бузмаслиги лозим. Шартнома, уни тузган шахслар учун қонун бўлиб қолади. У тарафларнинг келишуви ёхуд қонунда назарда тутилган асослар бўйичагина ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин (Жазоирнинг 1975 йилда қабул қиланган ФКнинг 59 ва 106-моддалари).

Эрон ФКда мажбурият ҳуқуқининг ўзига хосликлари ўз ифодасини топган. Ундаги шартномаларнинг туркумланиш мезони бўлиб шартноманинг тарафлар учун қай даражада мажбурийлиги ҳисобланади. ФКда шартномаларнинг қуйидаги турлари белгиланган бўлиб қўйилган: чакириб олинмайдиган (фавқуллодда ҳолатлардан ташқари ҳеч қайси тараф томонидан бекор қилиниши мумкин эмас), чакириб олинмайдиган (ҳар қайси тараф ўз хоҳишига кўра хоҳлаган вақтда бекор қила олади, масалан, топшириқ, омонат), бекор қилиниши мумкин бўлган (бундай шартнома нафақат тарафлар хоҳишга кўра, учинчи шахслар ташаббуси билан ҳам бекор қилиниши мумкин), қатъий (тасодифий ташқи омилларга ҳеч қандай

боғлиқ эмас), шартли (kitъа ҳуқук тизимидаги шартли кечиктирилган ёки бекор бўлиш шартли билан тузилган битимларга ўхшаш) шартномалар.¹

Маълумки, kitъа ҳуқук тизимида хусусий ва оммавий ҳуқук фарқланади, хусусий ҳуқук дуализм мавжуд бўлган ва савдо ҳуқуқларига бўлинади. Мусулмон ҳуқуқи амал қиладиган мамлакатларда бундай бўлиниш сезилмайди. Тўғри, Миср қонунчилигида савдо, ширкат, денгиз кемаларини қуриш пудрати, шунингдек, таъминловчи битимлар савдо қонунчилиги билан тартибга солиниши кўрсатилган.

Шартномаларни тузиш тартиби ҳам kitъа ҳуқук тизимига ўхшаш. Келишув қачон содир бўлгани бўйича “ҳозир бўлган шахслар” ўртасида шартнома (бунда тарафлар бевосита ва доимий мулоқотда бўладилар), “розиликни изҳор қилиш” шартномалари (бунда акцепт “содир бўлгандан” шартнома тузилган ҳисобланади) ва “розиликни олиш” шартномалари (бунда акцепт офферентга очик-равшан етказилиши лозим), тузиш тартиби фарқланади (Жазоир ФКнинг 64 - 67 моддалари).

Тузилган шартномаларнинг ҳақиқийлик шартлари деярли ўхшашдир. Масалан, Жазоир ФКнинг 96-моддасига асосан оммавий тартибга ва хушхулқ ахлоққа зид шартномалар ҳақиқий эмас. Шунингдек, шартнома предмети жисмоний жиҳатдан мумкин бўлмаган ҳаракатлар содир этилишини талаб этса, зўрлик, алдаш, янглишув таъсирида тузилган бўлса ҳам, шартнома ҳақиқий ҳисобланмайди. Баъзи мамлакатларда ушбу талаблар бевосита ФКда эмас, балки жорий шартномага қўйилган талаблар (тарафларнинг ўз эрки-иродасига шартнома предметининг белгилаб қўйилганлиги ва шартнома асосининг қонунийлиги) ичида шартнома шаклига қўйиладиган талаблар мавжуд эмас. Шакл бўйича талаблар, масалан, нотариал гувоҳлантириш шартлиги битимларни кайд этиш тўғрисидаги қонунда турли ширкатлар тузиш, ҳаё, кўчмас мулклар бўйича битимлар учун белгилаб қўйилган (Қонуннинг 46-47-моддалари).

Шартномаларнинг предмети бўлиб, муомаладан чиқарилмаган ҳар қандай ашёлар, шу жумладан, шартнома тузилган вақтда натура ҳолида мавжуд бўлмаган ашёлар ҳам, шунингдек, бошқа шахсларга ўтказиш мумкин бўлмаган ҳуқуқлардан ташқари ҳар қандай ҳуқуқлар бўлиши мумкин. Бироқ, келажакда олиниши кутилаётган мерос шартнома предмети бўла олмайди (Жазоир ФКнинг 92-моддаси).

Баъзи ҳолатларда мусулмон мамлакатлари ФКлари шахсий ҳуқуқий тизимларни белгилашда ҳудудий ҳуқук қоидалари таъсирини акс эттиради. Масалан, Эрон ФК (247-263-моддалари) шариат нормаларини ўзида мужассамлашган ҳолда, предмети учинчи шахсларнинг мол-мулки бўлган шартномаларни тузиш имкониятларини назарда тутди.

¹ Зокиров И.Б. Ўша асар. –Б. 84.

Фукаролик конуналарида шартномаларни ижро этиш ва уларни ижро этмаслик оқибатлари, шунингдек, лозим даражада ижро этмаслик масалалари батафсил тартибга солинган.¹

Осиё ва Араб Шарқи мамлакатларининг китъа ҳукуқи тизимини қабул қилган ҳуқуқ тизимларида мажбуриятларнинг натура шаклида бажарилиши шартлиги белгилаб қўйилган. Бу эса шартномаларни натура шаклида ижро этиш лозимлигини англатади.

Зарарларни ундириш - мажбуриятларни ижро этмаганлик ёхуд лозим даражада ижро этмаганлик учун вужудга келадиган оқибат ҳисобланади. Умумий қоида бўйича зарар нафақат мажбурият ижро этилмаганлиги сабабли етказилган муайян мулкӣ талофат, балки бой берилган фойдани ҳам ўз таркибига олади (Жозоир ФКнинг 182-моддаси, Эрон ФПКнинг 728-моддаси, Индонезия ФКнинг 1243-моддаси).

Кўпгина мусулмон мамлакатларида ворислик муносабатларини тартибга солиш кўпроқ мусулмон-ҳуқуқӣ доктринасига асосланади. Аҳолисининг катта кўпчилиги исломга эътиқод қиладиган мамлакатларда мерос соҳасида ҳуқуқ тизими дуализм мавжуд эмас. Ҳатто француз ҳукуқи намунасидаги ФКлари амал қиладиган (Сурия, Ироқ) ФКларида ҳам ворислик тартибга солинмаган. Ворислик ҳукуқи мусулмон ҳуқуқининг энг муҳим институтларидан бири бўлиб, атрофлича ишлаб чиқилган, пухта мувофиқлаштирилган қатъӣ ҳуқуқ нормалари тизимидан иборатдир. Айни вақтда, мусулмон мамлакатларидаги ворислик ҳукуқи фақат аънавий мусулмон ҳуқуқи нормалари билангина тартибга солинади, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Баъзи мамлакатлар конуналарида мусулмон ҳуқуқининг аънавий тамойилларидан сезиларли фарқ қиладиган қатор қоидалар мавжуд. Масалан, Сурияда ва Покистонда невараларнинг тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича мерос олиши тан олинади. Сурияда аёлларнинг мерос олиш бўйича ҳиссалари кенгайтирилган.²

Мусулмон ҳуқуқида васият қилиш эркинлиги чегараланади. Васият қилувчи қонун бўйича ворисларни мерос олишга чақириш навбатини ўзгартира олмайди ва ҳуқуқ томонидан белгиланганига зид равишда ворисликнинг алоҳида тартибини ярата олмайди. Бундан ташқари, васият бўйича қонунга асосан ворислар доирасига кирмайдиган шахслар меросхўр бўлиб қолган тақдирда, уларга мол-мулкнинг фақат учдан биригина берилиши мумкин.

Мусулмон ҳуқуқида қонун бўйича ворисликда аёл ва эркакнинг мерос ҳажмларида тенглиги мавжуд эмас. Ворислик ҳуқуқи табиати бўйича, мерос мол-мулкига нисбатан эркак ва аёл сифатида тенг ҳуқуқларга эга. Мерос чақирилиш навбатида эркак ва аёл тенг, бироқ аёл эркак улушининг ярмини олади, холос. Марҳумнинг узоқ қариндош-

¹ Юкиров И.Б. Ўша асар. – Б. 85.

² Юкиров И.Б. Ўша асар. – Б. 86.

уругларини меросхўр сифатида навбатга чакирилишида ҳам эркак ва аёл тенг эмас.

Анъанавий мусулмон ҳукукида вафот этган мусулмон шахснинг ворислари сифатида бошқа диндаги ёхуд эътиқоддаги шахсларнинг чакирилишида ҳам кийинчиликлар мавжуд.

Қонун бўйича ворислик ханафий мазҳабида қуйидаги тоифаларга бўлинади.

Қуръон бўйича муайян улушларда мерос олувчи ворислар:

- эр;
- хотин;
- бобоси ёхуд ота томонидан тўғри насаб чизиги бўйича бошқа эркак

қариндош;

- онаси;

• бувиси ёхуд ота томонидан тўғри насаб чизиги бўйича бошқа аёл қариндош;

- қизи;

• ўғлининг қизи бўлган набираси ёхуд ўғил тарафдан тўғри насл чизиги бўйича бошқа аёл қариндоши;

- туғишган синглиси;

- ота бир, она бошқа синглиси;

- ота бошқа, она бир ака-укаси;

- ота бошқа, она бир синглиси.

Агнат ворислари: оила бошлиғи қарамоғида бўлган оила аъзолари, мерос қолдирувчининг ўғиллари ва қизлари, ўғил томондан набиралар, отаси, ака-укалари, ота томондан амакилари ва жиянлари, мерос қолдирувчининг туғишган ва ота бир она бошқа сингиллари.

Мерос қолдирувчининг узоқ қариндошлари жумласига агнат қариндош бўлган аёллар ва барча когнатлар, яъни биринчи тоифага қариндошлар кирмайдиган қон-қариндошлар қарадилар. Улар юқоридаги икки тоифа мавжуд бўлмаган тақдирдагина мерос оладилар.

Тоифалар навбат асосида меросга чақириладилар. Қатор ворислар васиятга қараб, Қуръон бўйича ёки иккинчи тоифа ворислари сифатида меросга чақирилишлари мумкин. Ҳар бир тоифа доирасида ҳам муайян навбат мавжуд, навбат бошидаги ворисларнинг мерос олиши имкониятини бекор қилади.¹

Биринчи навбатдаги ворислар қуйидагиларда ҳисобланади:

Қуръон бўйича ворислардан: мархумнинг хотини (эри), ота-онаси ва қизлари. Булар мажбурий ворислар бўлиб, меросдан четлатилиши мумкин эмас, истисно ҳоллардан ташқари; иккинчи тоифа ворисларига мархумнинг ўғиллари (ва қизлари - ўғиллари бўлмаган ҳолда) қаради.

¹ Зокиров И.Б. Ўша асар. –Б. 87.

Ушбу тоифаларнинг бошқа ворислари мерос олишда қатнашмаслиги ҳам мумкин (масалан, ўғли ва отаси мавжуд бўлганда).

Қуръон бўйича ворисларнинг улушлари (1/2, 1/4, 1/8, 1/6, 1/3, 2/3) мерос қолдирувчининг харажатлари ва қарзларини қоплаш билан боғлиқ тўловлар:

1) мерос қолдирувчини даволаш, дафн этиш билан боғлиқ харажатлар;

2) мерос мол-мулкни бошқариш бўйича ҳужжатларни расмийлаштириш харажатлари;

3) мерос қолдирувчининг вафотидан уч ойгача олдинги давр учун мерос қолдирувчининг ишчи - хизматларига тўланиши лозим бўлган иш хақи

4) васият ва васият мажбурияти бўйича улушлар.

Ҳанафий мазҳабида кўра, қонун бўйича ва васият бўйича ворисликда мерос қолдирувчининг ўлимига қасддан ёки эҳтиётсизликдан сабаб бўлган меросхўрлар мерос олишдан четлаштирилиши мумкин.

Шиа мазҳабида, гарчи у ҳам Қуръонга асосланса-да, мерос олиш ўз хусусиятларига эга. Биринчидан, унда аёлларга нисбатан хайрихоҳлик даражаси юқори. Шиаларда агнат келиб чиқиши бўйича эркак қариндошларга бериладиган имтиёзлар йўқ. Марҳумнинг ўғли ва қизи ворислик ҳуқуқига эга. Иккинчидан, шиаларда ворислар таснифи оддий бўлиб, унинг асосида марҳум билан қон-қариндошлик ва эр (хотинлик) муносабати ётади.

Барча ворислар учга бўлинади: биринчи навбатда эр-хотин, ота-она, фарзандлар ва уларнинг болалари туради; иккинчи навбатда бобоси, ота ва она аждоди бўйича бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллар ҳамда уларнинг фарзандлари киради; учинчи навбатда мерос қолдирувчининг ота-она аждоди бўйича тоға - амаки, хола - аммалари ва уларнинг фарзандлари киради.

Мусулмон ҳуқуқида шартномаларга алоҳида эътибор берилади. Шартномалар ҳақ тўланадиган ва ҳақ тўланмайдиган, икки томонлама ва бир томонлама, муддатли ва муддатсиз турларга бўлинади. Мусулмон дунёсида ўзига хос бир томонлама шартномалар — аҳдлашувларнинг тарқалганлиги тез-тез учраб туради.

Мусулмон ҳуқуқига оид адабиётларда аксарият ҳолларда фикҳ илми фуқаровий-ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига олиб, уч китобдан, яъни укудот, ийқоот, аҳкомдан иборат деб кўрсатилади.

“Укудот” — араб тилидаги “ақд” (“битим”) сўзининг кўплиги бўлиб, бу китобда турли шартномалар, улардан келиб чиқадиган мажбуриятлар ва шартномалар ижросини таъминловчи шартлар ҳақида батафсил маълумот берилган.

“Ийқоот” — “ийқо” деган арабча сўзнинг кўплиги бўлиб, луғавий маъноси бирон нарсанинг объектив равишда амалга ошишини билдиради.

Кўзда тутилган маъноси эса бир томоннинг талаби билан бўладиган бир томонлама битимдир. Ўзга шахсларнинг хохиш-иродаси бундай битимларнинг тузилишига таъсир этмайди.

“Аҳкомлар” – “хукм” сўзининг кўплиги бўлиб, унга мусулмонлар кундалик ҳаётида ҳамда жиноят, мерос, мажбуриятларида амал қилишлари лозим бўлган барча қонун ва қарорлар қиради.

“Уқудот” битим, шартнома деган мазмунни билдиради. Шартномалар икки турга бўлинади:

- Лозим ақд;
- Жоиз ақд.

Лозим ақд икки томоннинг розилигисиз ўзгармайдиган, бузиш мумкин бўлмаган мажбуриятдир.

Жоиз ақд томонлардан ёлғиз бирининг ҳам розилиги билан ўзгартириш, бекор қилиш мумкин бўлган мажбуриятдир (мисол учун васият, вақф).

Уқудот мажбуриятларига қўйидагилар қиради: оила–никоҳ, савдосотик, қарз мажбуриятлари, орият ва вадия, омонат, ижара, шериклик, музораба (икки шахс ўртасида муайян шартлар билан тузиладиган савдо битими), ваколат.

Мусулмон фуқаролик ҳуқуқида шартномалар (олди-сотди шартномаси, айирбошлаш шартномаси, ижара шартномаси) муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар ва юридик шахслар бўлиши мумкин эди. Ёш болаларнинг ҳаракати ҳомийлар томонидан тан олинса, қуллаарнинг ҳаракати эса уларнинг эгалари томонидан маъқулланса, қонуний бўлиши мумкин эди. Ақли заифлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти ҳисобланмаган.

Шартнома муносабатларида вакилликка ҳам йўл қўйилган. Ёш болаларнинг, аёлларнинг, ақли заифларнинг қонуний вакиллари уларнинг оталари, акалари, тоғалари, эрлари, ҳомийлари бўлганлар.

Мусулмон ҳуқуқида олди-сотди савдосига алоҳида эътибор қаратилган. Бунда бир қатор ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Масалан, харидор товарни кўздан кечириб, сифатини текшириб олиш ҳуқуқи билан бирга сотувчи ашёдаги камчиликларни, нуқсонларни очик айтиши лозим. Кўчмас мулк сотилганда туташ ёки қўшни уй-жой эгалари имтиёзга эга бўладилар. Мусулмон ҳуқуқида сотилаётган товарга белгиланадиган нарх тўрт хил бўлиши мумкин:

1. Мусовама;
2. Вазия;
3. Муробаха;
4. Тавлия.

Мусовама савдосида молнинг олдинги баҳоси эътиборга олинмайди, харидор сотувчи билан ўзаро тортишиб, келишув асосида баҳолаб олади.

Вазия - молни ўз қийматидан паст нархга сотишдир. Муробаха молни келиб тушиш нархи устига маълум бир фойда қўйиб сотишдир. Бунда қўйилган фойда аниқ айтилади.

Тавлия - молни келиб тушиш нархида сотишдир.

Муробаха ва тавлия савдоларида олди-сотди соҳасида тажрибага эга бўлмаганлар малака ҳосил қилади ва савдо йўллари билан танишади.

Фанда фикҳ мутахассислари мол устига қўйиладиган устама нарх ва фойда миқдори тўғрисида бир хил фикрда эмаслар. Баъзилари уни чегараланмаган деб ҳисобласалар ҳам, умумий фикрга кўра, баъзи ҳаридорларнинг ғўрлигидан фойдаланиб, товарни сотилаётган қийматидан ошириб сотиш ёки сотувчининг соддалиги туфайли молни ўз қийматидан арзонга олиш (ғайни фахиш), савдони бузиш ҳуқуқини беради. Кундалик ҳарид молларда беш фоиз, чорва молларида ғайни фахиш ҳисобланади (Манбалар: Раддул Мухтор, Шарҳи Илёс).

Маълумки, мусулмон ҳуқуқида фоизлар эвазига қарз бериш - судхўрлик ҳуқуққа хилоф ҳаракат ҳисобланади. Ҳозирги замон иқтисодиёти тизимида тижорат банклари, пул-кредит муассасалари алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг замирида эса пул маблағларидан ҳақ эвазига фойдаланиш ётади. Шу сабабли ҳам, мусулмон ҳуқуқи амал қилаётган мамлакатларда “Ислом банклари”нинг фаолият юритиш қоидалари одатдаги тижорат банкларидан фарқ қилади.

Назорат учун саволлар

1. Қитъа ҳуқуқ тизимида деликтлар неча турга бўлинади?
2. Қитъа ҳуқуқ тизимининг асосий тамойиллари нималардан иборат?
3. Инглиз-америка ҳуқуқида қонун бўйича ва васият бўйича ворислик қандай фарқланади?
4. Инглиз-америка ҳуқуқининг энг асосий, муҳим тушунчалари нималардан иборат?
5. Инглиз-америка ҳуқуқи доирасида мол-мулкни эгаллаш қандай амалга оширилади?
6. Инглиз-америка ҳуқуқида шахслар тушунчасига қандай ёндошилади?
7. Мусулмон ҳуқуқида сотилаётган товарга белгиладиган нарх қандай бўлиши мумкин?
8. Мусулмон ҳуқуқида фикҳ тушунчаси нимани англатади?
9. Мусулмон ҳуқуқида фоизлар эвазига қарз бериш қандай ҳаракат ҳисобланади?
10. Мусулмон мамлакатларида ворислик муносабатларини тартибга солиш қандай доктринага асосланади?

III БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ

1 §. Фуқаролик ҳуқуқи манбалари тушунчаси ва турлари

Маълумки, ҳар бир соҳа муайян асосларга, қоида ва негизларга таянади. Ҳар бир муносабатни тартибга солишда шу муносабатлар учун умумий асосга айланган бирлаштирувчи тушунча ва ҳолатлар белгиловчи роль ўйнайди. Тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солишда энг муҳим бўлган ва шу соҳадаги деярли барча муносабатларга тааллуқли бўлган қоидалар фанда манбалар деб юритилади.

Шу маънода, ҳуқуқ манбалари деганда, умумий маънода ҳуқуқнинг ифода этилиш шакли тушунилади. Бунда ҳуқуқ турли воситалар ва давлат томонидан ишлаб чиқилган ёки қабул қилинган махсус усуллар орқали амалга оширилади. Ифода этилиш тушунчасини таҳлил этганда ҳуқуқни жамият ҳаётидаги турли ижтимоий муносабатларга қўллаш назарда тутилади. Масалан, товар айирбошлаш, ўзганинг мол-мулкидан вақтинча фойдаланиш, турли ҳилдаги хизмат кўрсатиш ва шунга ўхшаш муносабатларга нисбатан ҳуқуқнинг ифода этилиши давлат томонидан қабул қилинган махсус ҳужжатлар, яъни, воситалар орқали намоён бўлади.

Профессор И.Б.Зокировнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқининг манбалари деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган норматив ҳужжатлар тушунилади.¹ Бунда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни тартибга солувчи норматив ҳужжат фақат биргина ҳуқуқ соҳаси – фуқаролик ҳуқуқининг манбаси бўлиши мумкин, деган тасаввур вужудга келмаслиги керак. Айни бир вақтнинг ўзида фуқаролик ҳуқуқининг манбаси ҳисобланган норматив ҳужжат, ҳўжалик ҳуқуқининг, қишлоқ ҳўжалиги ҳуқуқининг, молия ҳуқуқининг, маъмурий ҳуқуқининг ва бошқа ҳуқуқ соҳаларининг ҳам манбаси бўлиши мумкин.

Умуман олганда, ҳуқуқ назариясида ҳуқуқ манбаларига нисбатан бир қанча шартлар қўйиладики, бу шартлар ва талаблар манбанинг айни ҳуқуққа тегишлилигини¹ ва ўзининг бошқа соҳа манбаларидан ажратиб турилишига ёрдам беради. Бундай шартлар жумласига қуйидагилар киради:

- ҳуқуқ манбаси норматив хусусиятга эга бўлиши керак;
- ҳуқуқ манбаси ўзининг номланиши ва таъсир кучи доирасида тегишли ваколатли давлат органи томонидан қабул қилинган ёки чиқарилган бўлиши лозим;
- ҳуқуқ манбалари ҳар доим тегишли тартиб ва қоида асосида қабул қилиниши даркор;
- ҳуқуқ манбаси тегишли равишда рўйхатга олиниши ва муайян шартлар асосида эълон қилиниши лозим.

¹ Зокиров И. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ. 1996. –Б. 15.

Хукук манбаини ташкил этган халқнинг эрки давлат эрки бўлиб, у маълум шаклда қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда ифодаланади.

Хукук манбалари тўғрисида сўз юритилганда, биринчи навбатда, қонун устида тўхталиш лозим. Ўзбекистон Республикасида қонунлар Олий Мажлис – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи олий органи томонидан қабул қилинади ва улар қонунлар барча учун мажбурий бўлган норматив ҳужжатлардир.

Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ҳуқуқнинг бошқа соҳалари манбаларидан бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу хусусиятлар фуқаролик ҳуқуқи манбалари тартибга соладиган ҳуқуқий муносабатларнинг моҳиятидан келиб чиқади. Маълумки, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар одатдаги, қундалик нормал ижтимоий муносабатлардир.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг “одатдаги” муносабатлиги шу билан белгиланадики, бу муносабатлар ҳар доим содир бўлади ва кишиларда бу муносабатларнинг амалга оширилиши одатдаги жараён каби тасаввур ҳосил қилади. Масалан, ҳар куни дўкондан нон сотиб олинганда, деярли, барча фуқаро – ҳаридор нонни муайян суммани тўлаган ҳолда, яъни сотувчи билан келишиб сотиб олиши мумкинлигини билади. Бу ҳол бир неча асрлардан бери одат тусига айланган. Мантиқан олиб қараганда, бундай муносабатлар жуда қўллаб топилади ва уларда одат анъаналарга айланган ҳолатлар кузатилади. Айни ана шу ҳолатлар фуқаролик қонун ҳужжатлари томонидан тартибга солинади. Шу билан бирга, одат кишилар учун янгилик бўлмаган ва содир бўлиши ғайри табиий туюлмаган воқеалардир. Бу муносабатларнинг шу заминда амалга оширилиши кишиларда ажабланиш ҳиссини вужудга келтирмаслиги лозим. Одатдаги муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ҳар доим мавжуд анъаналардан келиб чиқиб белгиланиши керак.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг қундалик муносабатлар сифатида талқин этилишининг асосий сабаби, уларнинг ҳар куни амалга оширилиши бўлиб ҳисобланади. Агар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг «одатдалиги» бевосита муносабатларни амалга оширилиши тартиби ва жараёни билан боғлиқ бўлса, “қундаликлиги” хусусияти бу муносабатларнинг ҳаётий зарурият ва эҳтиёжлар билан боғлиқ равишда ҳар куни содир этилиши билан боғлиқ бўлади. Бундай муносабатлар жумласига: чакана олди-сотди шартномалари ва ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномаларини кўрсатиш мумкин.

Ҳуқуқий муносабатлар орасида фақатгина фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар “нормал” муносабатлардир. Яъни, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар бир-бирга бўйсунмиш тамоийлига асосланмаган, эрк-ирода ва хоҳишга таянган, мажбурлаш ва тайзикдан холи бўлган ҳолда вужудга келадиган муносабатлардир. Фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ҳам аynи

ўзи тартибга соладиган муносабатларнинг шу хусусиятларидан келиб чикиб белгиланади.

Умумий қоидага кўра, фуқаролик ҳуқуқий муносабат деб, шахслар ўртасида бўладиган ва фуқаролик ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган муносабатларга айтилади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормалар ҳам бу муносабатларни тартибга солишда вужудга келаётган муносабатнинг мазмунига таянади.

Фуқаролик ҳуқуқи манбаларининг яна бир хусусияти, уларда императив меъёрларга қараганда диспозитив меъёрларнинг кенгрок қўлланилишидир. Адабиётларда таъкидланишича, ҳуқуқий тартибга солиш усулига қараб, ҳуқуқ нормаларини императив ва диспозитив нормалар гуруҳларига бўлиш мумкин. Императив нормалар қатъий амр хусусиятига эга хатти-ҳаракат субъектига белгиланган ҳаракат моделидан четга чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир.

Диспозитив нормалар, императив нормалардан фарқли ўларок, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди. Диспозитив нормалар кўпроқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда учрайди.

Профессор Й.Б.Зокиров эса, фуқаролик ҳуқуқида императив меъёрларга қараганда диспозитив меъёрларнинг кенгрок қўлланилиши бу – фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш услуби деб, тўғри фикр билдиради. Бунда “қонун” сўзи фақат Олий Мажлис томонидан қабул қилинган норматив ҳужжатнигина билдирмай, балки ҳуқуқнинг бошқа нормаларини ҳам кўзда тутиб, улар ўзининг таъсир кучига қараб, императив ва диспозитив нормаларга бўлинади. Императив нормалар деб, маълум бир ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг эрқлари билан ўзгартирилиши мумкин бўлмаган, қатъий хусусиятли бўлган, қатъий буйруқ тарзидаги нормаларга айтилади. Императив нормаларга мисол қилиб ФКнинг 23-моддаси, 3-бандидаги “Фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқатидан ёки муомала лаёқатидан тўла ёки қисман воз кечиши ва ҳуқуқ лаёқати ёки муомала лаёқатини чеклашга қаратилган бошқа битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир”, - деб айтилган нормани кўрсатиш мумкин.

Диспозитив нормалар деб, тарафларнинг ўз ихтиёрлари билан тўлдирилиши мумкин бўлган ва шартномаларда ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ўзаро келишуви бўйича тартибга солиниши мумкинлиги кўрсатилган нормаларга айтилади. Масалан, ФКнинг 223-моддаси, 1-бандида улушли мулкдаги мол-мулк иштирокчилар ўртасида уларнинг келишувига мувофиқ тақсимланиши мумкин, деб ёзилган. Демак, бу ҳуқуқий норманинг мазмунига кўра, умумий мулк иштирокчилари

Ўзига тегишли бўлган улушини, ўзларининг келишувига мувофиқ, тақсимлашлари мумкин экан.

Фуқаролик ҳуқуқий манбаларда диспозитив меъёрлар кўп учрайди. Бу меъёрларнинг фуқаролик ҳуқуқида кенгроқ қўлланилишига сабаб фуқаролик ҳуқуқида иштирокчиларга кенг имтиёз ва эркинликлар берилганлигидадир. Зеро, ФКнинг биринчи моддасида таъкидланганидек, фуқаролик қонун ҳужжатлари улар томонидан тартибга солинадиган иштирокчиларининг тенглигини эътироф этишга, мулкнинг дахлсизлигига, шартноманинг эркинлигига, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралашishiга йўл қўйилмаслигига, фуқаролик ҳуқуқларини тўқтинликсиз амалга оширилишини, бузилган ҳуқуқлар тикланишини, уларнинг суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш зарурлигига асосланади.

Ўшбу модданинг талабларидан келиб чиқиб, шундай ҳулосага келиш мумкинки, фуқаролик ҳуқуқининг манбалари юқорида белгиланган талабларга амал қилган ҳолда қабул қилиниши лозим. Яъни ҳар қандай фуқаролик қонун ҳужжатлари шу муносабаг иштирокчиларининг тенглигини эътироф этиши, мулкнинг дахлсизлиги, шартномаларнинг эркинлиги ва ҳақозоларга амал қилган ҳолда чиқарилиши керак. Бу талабларга зид ҳолда қабул қилинган қонун ҳужжати ҳақиқий эмас, деб топилиши ва тегишли тартибда бекор қилиниши зарур.

Юқорида айтганимиздек, фуқаролик ҳуқуқининг манбалари деганда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган норматив ҳужжатлар тушунилади.

Ҳуқуқ манбаини ташкил этган халқнинг эрки давлат эрки бўлиб, маълум шаклда қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларда ифодаланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида: “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир”, деб белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституция барча қонунчилик учун, жумладан, фуқаролик қонунчилиги учун ҳам раҳбар манба ҳисобланади. Конституция нормалари у ёки бу муносабатни умумий ҳолда, конституциявий даражада нормалайди, фуқаролик ҳуқуқига доир қонунлар эса, уни тўлдиради, аниқлаштиради. Мамлакатимизнинг Асосий қонунида ҳуқуқнинг, шу жумладан, фуқаролик ҳуқуқининг асосий тамойиллари мустаҳкамланган. Асосий қонунимизнинг 18, 27, 36, 42, 53, 54-моддалари бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Масалан, Конституциянинг 18-моддасида тенг ҳуқуқлилик тўғрисида, 27-моддасида инсон шаъни, кадр-қимматнинг қадрланиши тўғрисида сўз боради, 36-моддада эса, ҳар бир кишининг мулкдор бўлиши ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган. Ворислик ҳуқуқи қонун билан қафолатланиши таъкидланган 42-моддада бўлса ижод эркинлиги ўз ифодасини топган. Конституциянинг 53-моддасида “бозор муносабатлари”

ўз аксини топган. Ушбу моддадаги қуйидаги ҳолатларни алоҳида кўрсатиш мумкин:

- Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шаклдаги мулк ташкил этиши;

- истеъмолчилар ҳуқуқларининг устуворлиги;

- иқтисодий фаолият, тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиш ва меҳнат қилиш эркинлиги;

- барча мулк шакллариининг тенглиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилиши;

- хусусий мулкнинг бошқа мулк шакллари каби дахлсизлиги ва давлат муҳофазасида эканлиги;

- мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкинлиги каби қондалар.

Бу ҳолатлар, кейинчалик, мос равишда Ўзбекистон Республикасининг жорий қонун ва қонуности ҳужжатларида ўз аксини топди. Конституциянинг 54-моддасида эса, мулк ҳуқуқининг мазмуни бевосита ўз ифодасини топган. Бунга мувофиқ мулкдор ўзига тегишли мол-мулкни ўз хоҳишига кўра эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилишга ҳақли. Айни пайтда, мулкдор ҳуқуқининг чегаралари ҳам Конституцияда белгилаб берилган. Яъни мол-мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг қонун билан қўриқладиган ҳуқуқ ва манфаатларига путур етказмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг қабул қилиниши давлатимизда янги ижтимоий ва иқтисодий муносабатларнинг пайдо бўлишига пойдевор бўлмоқда. Энг муҳими, Конституцияда фуқаролик ҳуқуқининг асосий иштирокчиси ҳисобланган инсон ва унинг манфаатлари олий қадрият эканлиги қайд этилган.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ҳам конституциявий тамойилларга асосланган ҳолда, бозор иқтисодиёти шароитига мос келадиган механизмларни яратишга қаратилган бўлиб, у фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда алоҳида ўринни эгаллайди.

Президент И.А.Каримов таъкидланганидек, “Қабул қилинадиган қонунлар ва қонунчиликка оид ҳужжатлар ўзаро боғланган бўлиши ва ижтимоий йўналтирилган яхлит бозор механизмнинг ҳуқуқий тизимини жадаллик билан яратишга қўмаклашиш керак”.¹

Бозор муносабатларининг бутун тизимини бирлаштиришга ва унинг ички уйғунлигини таъминлашга хизмат қиладиган, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга соладиган, бозор иқтисодиёти муносабатлари талабларига қаратилган кодификациялаштирилган қонун бу – фуқаролик кодекси.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: “Ўзбекистон”. 1993. –Б. 70.

Амалдаги Фуқаролик кодекси шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқлари билан боғлиқ бўлган масалаларни янгича ҳал қилди. Унда:

- хилма-хил фуқаролик ҳуқуқӣ битимлар тузишда кенг эркинлик ва имкониятлар берилганлиги;

- фуқароларнинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишини тартибга солиниши;

- фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати кенгайтирилганлиги, улар ёлланма меҳнатдан фойдаланиши, хусусий мулкка, жумладан, хусусий корхоналарга эга бўлиши, мулк шаклларининг тенглиги ва унинг ҳимояси кафолатланганлиги;

- фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат субъекти бўлган юридик шахсларга (ташкilotларга) ўз фаолиятларини амалга оширишда, ҳўжалик ишларини юритишда кенг имкониятлар берилганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Ўзбекистон Республикасининг жорий қонунлари ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади. Уларга Мулкчилик тўғрисидаги, Ижара тўғрисидаги, Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги, Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисидаги, Жамоат фондлари, Хўжалик ширкатлари, Гаров тўғрисидаги, Лизинг тўғрисидаги, Оилавий тадбиркорлик тўғрисидаги, Хусусий корхона тўғрисидаги ва бошқа қонунлар киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 76-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади”, деб кўрсатилган. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ва фуқаролик ҳуқуқӣ хусусиятига эга бўлган қонун ҳужжатлари фуқаролик ҳуқуқининг манбаини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 94-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституцияга ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради”, деб белгиланган. Президент томонидан чиқариладиган мазкур меъерий ҳужжатлар қонун ости ҳужжатлари деб юритилади. Президент фармонлари турмушда, ҳаётда, халқ ҳўжалигида, иқтисодиётда, ишлаб чиқаришда кечиктириб бўлмайдиган муносабатларни тартибга солиш ва мустаҳкамлаш эҳтиёжидан келиб чиқади. Уларнинг аксарияти фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солаётганлиги учун фуқаролик ҳуқуқининг манбаи бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасида “Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкilotлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради”, деб кўрсатилган. Шунга биноан, Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиёт, ижтимоий ва маънавий

соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлисининг бошқа қарорлари ва Президентнинг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлаш юзасидан қарор ва фармойишлар чиқаради.

Республика вазирликлари, давлат қўмиталари, идоралари ўз низомлари асосида чиқарган тегишли норматив ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқи манбалари ҳисобланади.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимликлари ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши зарур бўлган фуқаролик-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлган қарорлар қабул қиладилар. Бундай қарорлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбалари ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу муносабатларни тартибга солишда маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади (ФКнинг 6-моддаси).

Тадбиркорлик фаолиятининг бирор-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган ҳуққ-атвор қондаси, бирор-бир ҳужжатда ёзилган-ёзилмаганидан қатъи назар, иш муомаласи одати ҳисобланади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларга нисбатан маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади. Бироқ, қўлланиладиган иш одатлари, маҳаллий одатлар ва анъаналар қонун ҳужжатлари нормаларига, шартнома шартлари мазмунига зид бўлмаслиги керак (ФКнинг 6-моддаси).

Фуқаролик қонун ҳужжатларини тўғри шарҳлаш ва тадбиқ этиш учун суд тажрибаси муҳим аҳамиятга эга бўлса ҳам, аммо у ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Фуқаролик иши бўйича суд томонидан чиқарилган қарор фақат мазкур иш учунгина мажбурийдир. Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги¹ Қонунининг 17-моддасида “Олий суд Пленуми суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради”, деб белгиланган. Бунга биноан, Олий суд Пленумининг суд ишларини кўришда қонунларни қўллаш масалалари юзасидан судларга раҳбарий тушунтиришлари, фуқаролик ҳуқуқининг манбалари бўлмаса ҳам, барча судлар учун мажбурий ҳисобланади ва судлар томонидан оғишмай ижро этилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси “Судлар тўғрисида”ги Қонунининг 42-моддаси мазмунига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи бўлиб, у

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги 14.12.2000 й. 162-II-сонли Қонуни.

қабул қилган ҳужжатлар қатъий ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийдир.

Олий ҳўжалик суди Пленуми мажлисида дастурий кўрсатмалар қабул қилинади. Шунини айтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонунининг 11-моддасида “Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида қонунчилик таъаббуси ҳуқуқига эга” деб кўрсатилган.¹

2 §. Фуқаролик қонунларининг вақт, ҳудуд ва шахслар бўйича амалда бўлиши

Фуқаролик қонунларининг амалда бўлиш вақти дейилганда, мазкур ҳужжатларнинг қонуний кучга кириши пайтидан токи ҳуқуқий кучини йўқотиш пайтига қадар бўлган давр назарда тутилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Қонуни ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорлари, шунингдек, давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг қарорлари, агар ҳужжатларнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, улар расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга қиради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва фармойишларини эълон қилиш ҳамда амалга киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Жумладан, норматив хусусиятга эга бўлган қарорларда уларнинг амалга кириш вақти кўрсатилади, агар кўрсатилмаса, қарорлар қабул қилиниб, матбуотда эълон қилинган пайтидан кучга қиради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддаси, 2-қисмига мувофиқ, қонунларни ва бошқа норматив ҳужжатларни қўллашнинг зарур шарти уларнинг матбуотда эълон қилинганлиги ҳисобланади. Эълон қилинганлик дейилганда, қонун ёки норматив ҳужжат матни ёки асосий мазмун расмий манбаларда, матбуотда нашр этилганлиги, оммавий ахборот воситалари, шу жумладан, радио, телевидение орқали маълум қилинганлиги ёки хизмат тартибидан ижрочиларга махсус етказилганлиги тушунилади.

Умумий қондага кўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари орқага қайтиш кучига эга эмас.² Фуқаролик қонунлари, шу жумладан, Фуқаролик кодекси ҳам, умумий қонда бўйича, фақат келажак учунгина амал қилиб, орқага қайтиш кучига эга эмас, яъни улар янги қонуннинг амалга киритилиш вақтига қадар вужудга келган ҳуқуқий муносабатларга тадбиқ этилмайди (ФКнинг 4-моддаси, 1-банди).

¹ Ушш Қонун.

² Ивнинов Г.В. Гражданское право. Учебник. М., «Книжный мир». 2001. -С. 19.

Қонуннинг орқага қайтиш кучига эга бўлиши, яъни, мазкур қонун амалга киритилган кунга қадар вужудга келган ҳуқуқий муносабатларга ҳам тадбиқ этилишига шу қонуннинг ўзида ёки бошқа қонунларда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (ФКнинг 4-моддаси, 2-банди). Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1996 йил 29 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қарорининг 6-бандида келтирилишича, кодекс 187-моддасининг қоидалари мулкка эгалик қилиш 1997 йилнинг 1 мартига қадар бошланган ва кодекс амалга киритилаётган вақтда давом этаётган ҳолларга ҳам тадбиқ этилади. Фуқаролик қонунлари амалга киритилгунига қадар вужудга келган муносабатлар бўйича бу қонун ҳужжати у амалга киритилганидан кейин вужудга келган ҳуқуқ ва бурчларга нисбатан қўлланилади, фақат тузилган шартнома бўйича томонларнинг муносабатлари бундан мустасно.

Фуқаролик ҳуқуқий хусусиятли норматив ҳужжатлар то улар бекор қилингунича ёки янги ҳужжатлар билан алмаштирилгунича амалда бўлади.

Фуқаролик қонунлари муайян ҳудудга тааллуқлидир. Ўзбекистон Республикасининг норматив ҳужжатлари Ўзбекистон ҳудудида амалда бўлади. Ўзбекистон қонун ҳужжатларида ва бошқа норматив ҳужжатларда муайян қоидаларнинг маълум вилоят, шаҳар ёки туман ҳудудидагина тадбиқ қилиниши тўғрисида кўрсатмалар бўлиши мумкин.

Фуқаролик қонунларининг шахсларга нисбатан тадбиқ этилиши дейилганда, унинг барча шахслар, жумладан, фуқаролар (Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар) ва юридик шахслар (маҳаллий, хорижий, қўшма юридик шахслар)га нисбатан бир хилда қўлланиши тушунилади. Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари умумий қоида бўйича барча учун умуммажбурий ҳисобланади. Лекин муайян соҳани тартибга солишга қаратилган қонун ҳужжатлари фақат шу соҳа вакилларига тааллуқли бўлади. Масалан, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун акциядорлик жамияти ва унинг акциядорларига, “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун нашриётлар ва уларнинг фаолиятини тартибга солишда қўлланилади. Муайян соҳани тартибга солувчи қонун ҳужжати шу соҳа вакиллари бўлмаган шахсларга нисбатан тадбиқ этилмайди.

3 §. Фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси

Фуқаролик қонунлари ижтимоий ҳаёт муносабатларида кун сайин вужудга келаётган муносабатларни тўла ўз ичига олган қоидаларни бера олмайди. Турмушда фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан назарда

тутилмаган янги муносабатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин. Шу сабабли, фуқаролик ҳукукида аналогия (қиёслаш, ўхшатиш)га йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 5-моддасига биноан фуқаролик ҳукукий муносабатлари қонун ҳужжатлари ёки тарафларнинг келишуви билан тўғридан-тўғри тартибга солинмаган ҳолларда фуқаролик қонун ҳужжатларининг ўхшаш муносабатларни тартибга солувчи нормаси қўлланилади (қонун ўхшашлиги). Агар қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари, оқиллик ва адолат галабларига амал қилган ҳолда, белгиланади.

Юқорида кўрсатилган нормага биноан, ўхшатиш икки турга бўлинади:

биринчиси – қонун бўйича қиёслаш,

иккинчиси – ҳуқуқ бўйича қиёслаш.

Ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни тадбиқ этишга қонун аналогияси дейилса, низоли муносабатни қонунларнинг умумий асослари ва маъносига таяниб ҳал қилишга ҳуқуқ аналогияси деб аталади.

Аналогия тўғрисидаги қонунларни тадбиқ этишда қуйидагиларни назарда тутиш лозим:

биринчидан, юқорида кўрсатилган қоидаларга фақат мазкур масала юзасидан тегишли қонун ва фармойишлар бўлмаган ҳолдагина асосланиб ишни ҳал қилиш мумкинлиги;

иккинчидан, бундай аналогия тариқасида суд қарори фақат низо учун кучда бўлиши;

учинчидан, суд қонунларнинг умумий негизлари ва мазмунигагина ҳавола қилмай, балки қарорни ифодалашда қайси қонуннинг умумий асосларига таяниб, ўз қарорини чиқарганлигини кўрсатиши лозимлиги.

Фуқаролик ҳуқуқларини чеклайдиган ва жавобгарлик белгилайдиган нормаларни ўхшашлик асосида қўллашга йўл қўйилмайди.

4 §. Фуқаролик-ҳукукий нормаларни шарҳлаш ва уларнинг турлари

Фуқаролик-ҳукукий нормаларни тадбиқ этиш ва шарҳлаш тўғрисида тўхталиб шуни айтиш керакки, ҳукукий нормаларни тадбиқ этиш деганда, аниқ фуқаролик-ҳукукий муносабатларни тегишли ҳуқуқ нормасига мувофиқлаштириши ва бу муносабат юзасидан мажбурий кучга эга бўлган қарор қабул қилиниши тушунилади. Ҳуқуқ нормалари уларни тадбиқ этишга ваколатли бўлган давлат органлари томонидан, жумладан, суд, прокуратура, хўжалик суди ва бошқа органлар, шунингдек, баъзи ҳолларда жамоат ташкилотлари томонидан қўлланилади.

Ҳуқуқ нормаларини тадбиқ этиш тушунчасидан уларга риоя қилиш тушунчаси фарқ қилади. Ҳуқуқ нормасини юқорида айтилганидек, фақат муыйян ваколатли органларгина тадбиқ этишлари мумкин бўлса, ҳукукий нормаларга риоя қилишга ҳар бир шахс (фуқаро ва ташкилот) мажбурдир.

Хукук нормасининг тўғри қўлланилиши унинг ҳозирги вақтда амалда бўлиш-бўлмаслигини, яъни, унинг бекор қилинган-қилинмаганлигини ёхуд ўзгартирилган-ўзгартирилмаганлигини, унинг канчалик мажбурий бўлиш-бўлмаслигини ва ҳақиқий матнини аниқлаш имкониятини беради. Хукук нормасини тегшли фуқаролик ҳуқуқий муносабатга тадбиқ этиш учун унинг аниқ мазмунини, маъносини ва аҳамиятини белгилаш зарур. Хукук нормаси маъносини белгилаш ва тушунтиришга қонунни шархлаш дейилади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормаларини шархлаш шархловчи субъектлар, шархлаш усуллари, шунингдек, ҳажмига қараб бўлинади.

И.Б.Зокировнинг таъкидлашича, нормани шархловчи субъектлар ҳуқуқ нормаларига расмий ва норасмий шарх берувчиларга бўлинади.¹ Расмий шарх ваколатли бўлган ҳокимият органлари томонидан берилиб, маълум даражада мажбурий кучга эга бўлади. Бундай шарх Олий Мажлис томонидан берилади. Улар Республика доирасида барча фуқаролар ва ташкилотлар учун мажбурий ҳисобланади. Шунингдек, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари томонидан бериладиган шархлар ҳам расмий ва айни пайтда мажбурий ҳисобланади.

Расмий шархнинг турларидан бири суд шархидир. Маълум бир ишни ҳал қилишда суд томонидан берилган шарх чиқарилган қарорнинг қонуний кучга кирганидан сўнг мазкур иш бўйича мажбурий ҳисобланади. Аммо келажақда шунга ўхшаш бошқа ишни ҳал қилишда, бошқа судлар, жумладан, шу суднинг ўзи ҳам аввалги ишнинг ҳал қилинишига қараб масалани еча олмайди. Чунки, умумий ҳосиятда бўлган баъзи шархлар Олий суд Пленуми томонидан берилади. “Судлар тўғрисида”ги² Қонунда кўрсатилишича, Олий суд Пленуми суд амалиётини умумлаштириш материалларини кўриб чиқади ва қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари бўйича тушунтиришлар беради. Шу тартибда қабул қилинадиган қарорлар судларда ишларнинг бир хилда кўрилишини таъминлашга қаратилганлиги сабабли, судлар учун мажбурийдир.

Норасмий шарх деб, мажбурий кучга эга бўлмаган шархга, масалан, илмий асарларда, дарсликларда, маърузаларда бериладиган шархларга айтилади. Бундай шархлар юридик кучга эга бўлмаса ҳам қонуннинг маъносини аниқлашга ёрдам беради. Улар имловий, мантикий, тизимли ва тарихий шархлашга бўлинади.

Имловий шархлашда имло қоидаларидан фойдаланиб, қонунда ишлатилган айрим сўзлар, жумлалар, ифодаларнинг маъносини аниқлаш йўли билан ҳуқуқий нормаларнинг мазмуни белгиланади. Масалан, ФКнинг 30-моддасида “Руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги оқибатида ўз

¹ Зокиров И. Б. Ўша асар. -Б.68

²Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2007 йил, 29-30-сон, 296-модда.

ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқароларни суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин” дейилади. Бу ерда қонун чиқарувчи “ёки” сўзини ишлатиши натижасида фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш учун иккита асосдан биттаси, яъни ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмаслик ёки уларни бошқара олмаслиқнинг мавжуд бўлиши етарли эканлигини ифодалайди.

Мантикий шарҳлашда қонунда ишлатилган ифодалар, тушунчалар бир-бири билан йчки, узвий, мантикий боғланганлиги аниқланиб, ҳуқуқий норманинг мазмуни белгиланади. Масалан, ФКнинг ушбу 30-моддасида “Руҳий касаллиги ёки акли заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин” деб айtilган. Демак, вояга етган фуқаро руҳий касал бўлса ҳам, то суд томонидан “муомалага лаёқатсиз”, деб ҳисоблағунига қалар муомалага лаёқатли, деб фараз қилинади.

Тизимли шарҳлашда ҳуқуқ нормасининг мазмуни унинг ҳуқуқ тизимида эгаллаган ўрнини белгилаш, уни бошқа ҳуқуқий нормалар билан таққослаш йўли билан аниқланади. Масалан, 1963 йилда қабул қилинган ФКнинг 321-моддасида ижарага олувчи томонидан мулкка зарар келтирилиши ва етказилган зарарнинг копланиши хусусида боради. Бу ерда, зарар етказилиши шартнома бўйича олинган мажбуриятни бузиш билан боғлиқ бўлгани учун, низо ФКнинг 479-моддаси билан эмас, 321-моддаси билан ҳал қилинади.

Тарихий шарҳлашда ҳуқуқ нормаси қандай тарихий вазиятларда қабул қилинганлигини белгилаш йўли билан аниқланади. Шарҳлаш ўзининг ҳажми бўйича туб маънодаги шарҳда қонуннинг маъноси унинг ифодаланиши, яъни ёзилиши шаклига айнан тўғри келиши керак. Чекланган шарҳда қонуннинг маъноси унинг ифодаланишига қараганда бирмунча торроқ кўринади. Кенгайтирилган шарҳда қонуннинг мазмуни унинг туб тахририга қараганда бирмунча кенгроқ тушунилади. Масалан, ФКнинг 115-моддасида: “Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя қилмаслик қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолдагина унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади”, деб ёзилган. Бунда “қонун” сўзи фақат Олий Мажлис томонидан қабул қилинган норматив ҳужжатнигина билдирмай, балки ҳуқуқнинг бошқа нормаларини, ўзининг таъсир кучига қараб, императив ва диспозитив нормаларга бўлади.

Назорат учун саволлар

1. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш қандай турларга бўлинади?
2. Императив нормаларга мисол келтиринг.
3. Диспозитив нормалар деганда қандай нормалар тушунилади?

4. Мантикий шархлашга таъриф беринг.
5. Ҳуқуқ ва қонун аналогияси нима?
6. Расмий шарҳ деганда нимани тушунаси?
7. Норасмий шарҳга мисол келтиринг.
8. Диспозитив нормаларга таъриф беринг?
9. Императив нормалар деганда нима тушунилади?
10. Тизимли шарҳлаш нима?

IV БОБ. ФУҚАРОЛИК ХУҚУҚ ВА БУРЧЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

1 §. Фуқаролик ҳуқуқий муносабат тушунчаси

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат деб ҳуқуқ субъектлари ўртасида бўладиган ва фуқаролик-ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатга айтилади. Шахслар ўртасида тузиладиган олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, бирор-бир ишни бажариш, хизмат кўрсатиш, ижара, қарз тўғрисидаги шартномалар фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар жумласига киради.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабат ижтимоий муносабат сифатида, энг аввало, шахслар, кишилар ўртасидаги муносабат бўлганлиги учун унда қатнашувчиларнинг эрки-иродасидан вужудга келади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ифодаланган шахсларнинг эрклари, турли-туман манфаатлари давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормаларида (қонунларда) ўз ифодасини топади.

Шахслар ўртасида бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар, қонун билан тартибга солинадиган нормал муносабатлар бўлганлиги туфайли, улар ихтиёрий равишда амалга оширилиши лозим. Аммо баъзи ҳолларда ҳуқуқий муносабат юзасидан олинган мажбуриятлар ихтиёрий равишда амалга оширилмаганлигида давлат томонидан белгиланган мажбурий ижро чоралари қўлланилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатга хос баъзи хусусиятлар ҳам мавжуд. Жумладан, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар бу муносабатларда ўзларига хос мулкка, аниқроғи, муайян мулккий мустақилликка эга ҳолда қатнашадилар. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли шахслар ҳисобланади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда, бу ҳуқуқлар, одатда, даъво қўзғатиш йўли билан судлар томонидан қилинади.¹

Бошқа ҳуқуқий муносабатлар сингари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ҳам учта мустақил элементдан: ҳуқуқий муносабат субъектлари, объектлари ва мазмунидан иборатдир.

Бунда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари бўлиб, ушбу ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар – фуқаролар ва ташкилотлар (яъни, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган корхоналар) ҳисобланади. Давлат ҳам фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъекти бўлиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига, яъни фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлиш лаёқатига молик бўлишлари лозим.

¹ Зокиров И. Б. Фуқаролик ҳуқуқи Т., ТДЮИ. 2006.-Б.71.

Фукаролик-хукукий муносабатнинг мазмунини шу муносабатда катнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва бурчлари ташкил этади.

Баъзи муаллифлар фукаролик-хукукий муносабатнинг мазмунини бундай муносабат катнашчиларининг ўз субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларига мувофиқ амалга оширадиган ўзаро ҳаракатлари ташкил этади, субъектив ҳуқуқлар ва бурчлар эса, ҳукукий муносабатнинг ҳукукий шаклидир, деб ҳисоблайдилар.

Субъектив ҳуқуқ дейилганда, муайян ҳукукий муносабатда катнашувчи шахсга тегишли ҳуқуқ тушунилади. Субъектив ҳуқуқлар объектив ҳуқуқ нормалари, яъни, давлат томонидан белгиланган умумий қоидалар асосида вужудга келади ва уларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Фукаролик-хукукий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқлари, одатда, объектив ҳуқуқ (давлат томонидан ўрнатиладиган ва белгилаб қўйиладиган ҳуқуқлар) нормаларидан келиб чиқади. Ушбу ҳуқуққа нисбатан “субъектив” сўзи қўлланилишининг асосий сабаби, фукаролик-хукукий муносабат иштирокчисининг ушбу ҳуқуқнинг соҳиби бўлиш ҳамда уни амалга оширишдаги хоҳиш-иродасининг бирлашиш аҳамиятига эгалигидир. Чунки субъектив ҳуқуқ соҳиби ўзининг бу ҳуқуқларини ўз хоҳишига кўра амалга ошириши ёки умуман амалга оширмаслиги, ёхуд ушбу ҳуқуқлардан воз кечиши мумкин.

Субъектив ҳуқуқлар ўз эгасига қонун билан йўл қўйилган доираларда ўз хоҳиши ва ихтиёри билан ҳаракат қилиш имкониятини беради. Бошқача қилиб айтганда, субъектив ҳуқуқ субъектга ўз эркини амалга ошириш ва ўз манфаатларини қондириш имкониятини берадиган муносабатларни вужудга келтиради. Субъектив ҳуқуқ иккинчи томондан, ҳуқуққа эга бўлган шахснинг бошқа шахслардан ўз ҳуқуқининг бузилмаслигини талаб қилиш имкониятини назарда тутади. Масалан, мулк эгасининг субъектив ҳуқуқи, бир томондан, ўз мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш билан боглиқ ҳуқуқларни назарда тутса, иккинчи томондан, у субъектив ҳуқуқ эгаси сифатида ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини ҳар кимдан талаб қила олади. Субъектив ҳуқуқлар, ўз ҳаракатларига кўра, мулкый ёхуд шахсий номулкый бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида субъектив ҳуқуқлар кафолатланган ҳуқуқлардир. Давлат бу ҳуқуқларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган моддий шароитларни яратади.

Ҳукукий муносабатларнинг мазмунини юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуқлар билан бир қаторда мажбуриятлар ҳам ташкил этади. Мажбуриятнинг моҳияти шундаки, бунда ҳукукий тартибнинг талаби бўйича уни ўз зиммасига олган шахс маълум ҳаракатларни қилишга ёки ҳаракатларни қилишдан сақланишга мажбурдир.

1 Гражданское право. Учебник. Ч.1. -М.: «Проспект». 2000. -С. 78-79.

Ҳар қандай мажбурият қарздор шахснинг, яъни, зиммасида мажбурият бўлган шахснинг эркини маълум даражада чеклайди, уни ҳуқуқ эгасининг манфаатлари билан боғлайди. Масалан, сотувчи сотилган мулкни харидорга шартномага мувофиқ равишда топширишга мажбур. Яъни, бировдан ашё сотиб олган шахс бу ашёнинг ўзига топширилиши учун лозим бўлган барча ҳаракатлар қилинишини талаб этишга ҳақлидир, сотувчи эса-ашёни топшириш билан боғлиқ ҳаракатларни қилишга мажбурдир.

Шахсдан муайян ҳаракат қилишни талаб этадиган мажбуриятлар ижобий (позитив) мажбуриятлар, муайян ҳаракатларни қилишдан сақланишни талаб этадиганлари эса – салбий (негатив) мажбуриятлар, деб аталади.

Субъектив ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ягона ҳуқуқий муносабатнинг элементи бўлиб, ўзаро боғлангандир. Бировда субъектив ҳуқуқнинг бўлиши, бошқа бировда, албатта, бу ҳуқуққа яраша мажбурият бўлишини билдиради ва, аксинча, ҳар қандай мажбурият ўз қаршисида уни бажаришни талаб қилишга ҳақли шахснинг бўлишини билдиради. Жумладан, мулкдор ўзига қарашли мулкдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлгани учун у бошқа фуқаролардан бу ҳуқуқдан фойдаланишда тўсқинлик қилмаслигини талаб қила олади. Қарздор маълум бир ҳаракатни бажаришга мажбур бўлса, кредитор бу ҳаракатнинг бажарилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг объекти деб, фуқаролик ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахсларнинг субъектив ҳуқуқлари ва мажбуриятлари нимага қаратилган бўлса, шунга айтилади. Булар – ашёлар, мол-мулклар, пуллар ва қимматли қоғозлар, ишлар ва хизматлар, интеллектуал фаолият натижалари, шахсий номулккий ҳуқуқлардир.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари сифатида кўрилган ашёлар фуқаролик ҳуқуқида муҳим аҳамиятга эга.

Ишлар ва хизматлар фуқаролар ҳамда юридик шахсларга кўрсатиладиган ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари бўлиб ҳисобланади.

Масалан, олди-сотди шартномаси бўйича сотувчи ашёни топширишга қаратилган ҳаракатни қилади, пудрат шартномаси бўйича, кийим тикиш ательеси миқозининг буюртмаси бўйича кийим тикишга қаратилган ҳаракатни қилишга ва ўзи бажарган иш натижасини топширишга мажбурдир.

Интеллектуал фаолият натижалари, жумладан, фан ёки санъат асарлари, ихтиролар, саноат намуналари, муаллифлик ҳамда саноат мулки ҳуқуқи нормаси билан тартибга солинадиган ва кўриқланадиган ҳуқуқий муносабатларнинг объектларидирлар.

Мулккий хусусиятга эга бўлмаган шахсий ҳуқуқлар ФКнинг 100-моддасида кўрсатилган бўлиб, улар шахснинг номи, шаъни, кадр-қиммати,

ишчанлик обрўси ва бошқа шахсларнинг мулкӣ хусусиятда бўлмаган манфаатларини таъминлашга қаратилган ҳуқуқӣ муносабатларнинг объекти сифатида қўрилади. Амалдаги фуқаролик-ҳуқуқӣ хусусиятдаги қонунларимизда фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабат объектларини ташкил этадиган мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқлар доираси бирмунча кенгайтирилган.

2 §. Фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларнинг турлари

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоӣ муносабатларнинг хусусиятлари инобатга олинган ҳолда, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларнинг алоҳида турлари бўйича таснифланади.

1. Мулкӣ ва мулкӣ бўлмаган шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар. Мулкӣ муносабатлар деганда, муайян иқтисодӣ мазмунга эга бўлган ижтимоӣ муносабатлар, масалан, мулк юзасидан белгиланадиган, мулкни сотиш, ижарага қўйиш ва бошқача шаклда қўлдан-қўлга ўтказиш, умуман мулкӣ муомала билан боғлиқ ҳуқуқӣ муносабатлар тушинилади.

Мулкӣ бўлмаган шахсий ҳуқуқӣ муносабатлар шахс (фуқаролар ва юридик шахслар)нинг ўзи билан бевосита боғлиқ бўлган, ўз соҳибидан бегоналаштирилиши ва бировга ўтказилиши мумкин бўлмаган шахсий ҳуқуқлар, жумладан, шахснинг муаллифлик номи, кадр-қиммати ва бошқа шахсий манфаатлари билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлардан иборат.

2. Мутлақ ва нисбӣ ҳуқуқӣ муносабатлар. Мутлақ ҳуқуқӣ муносабатларда субъектив ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқларининг бузилмаслигини ҳар кимдан ва ҳаммадан талаб қила оладилар. Мутлақ ҳуқуқлар номаълум ҳар бир кимса томонидан бузилиши мумкин бўлгани сабабли, ҳар кимдан қўриқланади. Уларга мулк, муаллифлик ҳуқуқлари, шахсий ҳуқуқ кабилар қиради.

Нисбӣ ҳуқуқӣ муносабатда эса, фақат бир шахс (ёки шахслар)гина ҳуқуқ ёки мажбурият олади. Нисбӣ ҳуқуқлар зиммасида мажбурият олган маълум шахс (ёки шахслар)га нисбатангина кучда бўлади. Шартномага асосланган барча ҳуқуқлар нисбӣ ҳуқуқлар жумласидандир. Нисбӣ ҳуқуқларга асосланган талабларнинг амалга оширилиши, мажбуриятларнинг бажарилиши, қарзга олинган пулнинг тўланишини ўз зиммасига, шартнома асосида, мажбурият олган шахсдангина талаб қилиш мумкин бўлади.

3. Мулкӣ ҳуқуқӣ ва мажбурият муносабатлари. Мулкӣ ҳуқуқӣ муносабатлар, мутлақ ҳуқуқӣ муносабат бўлиб, мулкӣ хусусиятга эга ҳамда ашёни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этишга қаратилади. Мулкӣ-ҳуқуқӣ муносабатларда ҳуқуқ эгаси бўлган шахслар бошқа шахсларнинг ижобӣ ҳаракатларига муҳтож бўлмай, ўз ҳуқуқларини ўзлари бевосита амалга ошириш имкониятига эга бўладилар.

Мажбурият муносабатлари нисбий муносабатдан иборат бўлиб, мулкӣ ҳуқуқӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлса ҳам, ҳамма вақт ҳам моддий нарса (ашё) билан боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Бундай муносабатлар, одатда фуқаролик муомаласи натижасида вужудга келади. Жумладан, улар муайян ишларни бажариш, хизмат кўрсатилиши ёки етказилган зарарни тўлатилишига қаратилиши мумкин. Барча шартномалар, бировга зарар етказиш, мулкни асоссиз олиш ёки тежаш билан боғлиқ муносабатлар мажбурият муносабатлари ҳисобланади.

4. Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар. Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатлардан фарқли ўлароқ, нимага нисбатан қартилган бўлиши билан, ўзига хос хусусиятларга эга. Улар бевосита мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабат иштирокчилари ўртасида муайян ҳуқуқӣ ва ижтимоӣ-иқтисодӣ алоқаларни ўрнатишни ташкил қилиш вазифасини бажаради. Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар ўз мақсадига мувофиқ баъзи ҳолларда муайян иқтисодӣ-ҳуқуқӣ тузилмаларни ташкил этишга қаратилади.

Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатлар нисбатан мустақил ҳисобланади. Чунки улар кўпчилик ҳолларда мулкӣ муносабатларни ўрнатиш учун шарт-шароитлар яратади. Ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларда иқтисодӣ мустақил ва юридик жихатдан бир-бирига бўйсунмаган тарафлар қатнашади. Шунинг учун ҳам уларнинг ўзаро муносабатлари фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган тенглик тамойили асосида ўрнатилади.¹

5. Оддий ва мураккаб ҳуқуқӣ муносабатлар. Ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг тақсимланишига кўра, ҳуқуқӣ муносабатлар оддий ва мураккаб муносабатларга бўлинади. Кўпчилик фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатлар мураккаб ҳуқуқӣ муносабатлар ҳисобланади, чунки унда иштирок этувчиларнинг ҳар бирида ҳуқуқ ва мажбурият бўлади. Оддий ҳуқуқӣ муносабатларда унда иштирок этувчиларнинг бирида фақат ҳуқуқ, иккинчисида эса фақат мажбурият бўлади (масалан, қарз шартномаси).

3 §. Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг вужудга келиш асослари. Юридик фактлар

Мамлакатимизда амалга ошириладиган ижтимоӣ-иқтисодӣ ислоҳотлар фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларнинг янгича мазмун ва моҳиятга эга бўлиши ҳамда ушбу муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келиши асослари доирасини кенгайтириб юборди, янгиланган қонунчилик тизимининг ишлаб чиқилиши эса иқтисодӣ

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. -Т.: ТДЮИ, 2003. - Б 25-28.

муносабатлар субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳамда кафолатларини белгилашда алоҳида аҳамият касб этди.

Таъкидлаш лозимки, собиқ Иттифок давридаги фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиши асосларига нисбатан бир ёқлама ёндашув ҳамда давлатнинг иқтисодий муомаладаги ҳукмронлиги шароитида мавжуд бўлган чеклашлар ва тўсиқларнинг бартараф этилганлиги фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиши асослари, шунингдек, фуқаролик ҳуқуқидаги юридик фактларнинг янгича мазмун-моҳиятини белгилаб берди. Эндиликда, юридик фактлар тушунчаси ва турларини янгиланган фуқаролик қонунчилиги ва иқтисодий қонуниятлар замирида таҳлил этишни тақозо этмоқдаки, бу ҳолат, аввало шартнома эркинлиги тамойилининг бозор иқтисодиётидаги фуқаролик муомаласининг энг муҳим қоидаси эканлигидан келиб чиқади. Бинобарин, юридик фактларнинг бир тури ҳисобланган шартнома ва битимлар асосида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг вужудга келиши аввалги қонунчиликдан фарқли равишда фақат қонунда белгиланганлик ҳолати билан чекланмайди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 8-моддаси, 2-қисмига кўра, фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлар билан бирга, қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, унга зид бўлмаган шартнома ва битимлардан вужудга келиши белгиландики, эндиликда, у ёки бу шартноманинг қонунда белгиланган ёки белгиланмаганлиги унинг ҳақиқий эмас деб топилиши асоси сифатида баҳоланмаслигини таъминлайди.

Ҳуқуқ назариясида юридик фактлар деганда, ҳуқуқ нормаларини ҳуқуқий оқибатлар вужудга келиши билан боғлайдиган ҳаётий ҳолатлар тушунилиши қабул қилинган¹. Бунда ҳуқуқ нормаси ва ҳуқуқий муносабат шундай боғланганки, юридик факт ҳуқуқий нормани ҳаракатга келтирувчи ва юридик оқибатни юзага келтирувчи куч ёки омил ҳисобланади.

Маълумки, юридик фактлар деганда, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳолатлар тушунилади. Юридик фактлар ҳар доим ҳуқуқий оқибат туғдириши билан кишиларнинг одатдаги ҳаракатларидан фарқ қилади. Шахслар томонидан амалга ошириладиган ҳар қандай ҳаракатлар ҳам юридик факт ҳисобланмаслигини ҳисобга олсак, юридик факт содир этилиши доимо ҳуқуқий муносабат вужудга келишини таъминлашини англаб олишимиз мумкин. Шу маънода, ҳар қандай ҳуқуқий муносабат асосида муайян юридик факт ётади, деган хулосага келиш мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ёки табиатда содир этиладиган турли ҳаракатлар ва ҳодисалар юридик факт сифатида баҳоланиши муҳим аҳамият касб этади. Масалан, сув тошқини ёки ёнғин юридик факт

¹ Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. М. Н. Марченко. — М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. 397 с.; Курцев Н.П., Горюнова Е.Н. Правовая природа юридических фактов // Юрист, 2003, № 10.

сифатида баҳоланиши учун биринчи навбатда суғурта шартномаси тузилиши лозим, акс ҳолда бу ҳодисалар юридик факт ҳисобланмайди.

Шу билан бирга, ҳаракатнинг юридик факт ҳисобланиши ҳам, унинг ҳуқуқ йўл қўйган ёки ҳуқуқ йўл қўймаганидан қатъи назар, эътироф этилади ва, фақатгина бунда, унинг ҳуқуқий оқибат туғдириши, яъни фуқаролик ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳолати эътиборга олинади. Масалан, фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказиш юридик факт ҳисобланади, бинобарин, мазкур ҳуқуқ йўл қўймаган ҳаракат оқибати – деликт муносабати вужудга келади ва зарар етказган шахс зиммасига зарарни қоплаш мажбурияти юкланади.

Таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда фуқаролик қонунчилигида юридик факт тушунчасига таъриф берилмайди. ФКда эса “юридик факт” ибораси фақатгина битта ўринда (ФКнинг 850-моддасида) эслатилади, холос. Фуқаролик ҳуқуқи фани эса “юридик факт” атамасидан кенг фойдаланади ҳамда деярли ҳар бир фуқаролик ҳуқуқий институтида юридик фактларнинг у ёки бу турига тўхталиб ўтади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормалари ўз-ўзидан фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирмайди. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши маълум ҳолатлар билан белгиланади. Бинобарин, ҳуқуқий муносабатларни белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳолатлар юридик фактлар деб юритилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши учун ҳуқуқий нормаларда тўғридан-тўғри назарда тутилган, шунингдек, назарда тутилмаган бўлса-да, фуқаролик қонунларининг умумий асослари ва мазмунига мувофиқ келадиган муайян ҳолатлар мавжуд бўлиши керак.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ва бекор қиладиган асослар сифатида қўрилган юридик фактлар турлича бўлиб, субъектлар эрки-иродаси мазмунига кўра, улар икки гуруҳга бўлинади:

1. Ҳодисалар.

2. Ҳаракатлар.

ФКнинг 8-моддаси, 1-қисмида кўрсатилишича фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, шунингдек, фуқаролар ҳамда юридик шахсларнинг гарчи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бўлмаса-да, лекин фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларини келтириб чиқарадиган ҳаракатлардан вужудга келади.

Фуқаролик кодексининг 8-моддаси, 2-қисмида фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг вужудга келиш асослари кўрсатилган.

Улар қуйидагилардан иборат:

1. Қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан, шунингдек, гарчи қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, унга зид бўлмаган шартнома ва бошқа битимлар;

2. Қонунда фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган давлаг органларининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳужжатлари;

3. Суднинг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаган қарорлари;

4. Қонун йўл қўйган асосларда мол-мулк олиш натижаси;

5. Фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижаси;

6. Бошқа шахсга зарар етказиш натижаси;

7. Асоссиз бойиб кетиш натижаси;

8. Фуқаролар ва юридик шахсларнинг бошқа ҳаракатлари натижаси;

9. Қонун ҳужжатлари фуқаролик-ҳуқуқий оқибатларнинг келиб чиқиши билан боғлайдиган ҳодисалар натижаси.

Давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт бўлган мол-мулк бўлган ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, унга бўлган ҳуқуқлар тегишли рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

Ҳодисалар, воқеалар, яъни кишиларнинг эркидан ташқари содир бўладиган фактлар (масалан? ўлим, туғилиш ва шунга ўхшашлар) фақат қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқи ва мажбуриятларини вужудга келтиради. Масалан, фуқаро вафот этган тақдирда унинг меросхўрлари ворислик ҳуқуқи туғрисидаги нормалар асосида мерос олиш ҳуқуқига, марҳумнинг қарзи бўлса, олган мерос мулки қиймати ҳажмидан шу қарзни тўлашга мажбур бўладилар. Табиий офатлар, ёнғин юз берган тақдирда, суғурта органлари жабрланган шахс зарарини суғурта ҳақидаги ҳуқуқий нормаларга асосан тўлашга мажбур бўладилар (агар аввалдан суғурта шартномаси тузилган бўлса).

Ҳаракатлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчи шахс (ёки шахслар)нинг эрки бўйича қилинадиган юридик фактлар ҳисобланади. Ҳар қандай ҳаракат ҳам юридик факт ҳисобланмайди, фақатгина муайян ҳуқуқий оқибат туғдирадиган ҳаракатгина юридик факт сифатида эътироф этилади. Улар, ўз навбатида, икки турга: ҳуқуқ йўл қўйган ва ҳуқуқ йўл қўймаган ҳаракатларга бўлинади.

Ҳуқуқ йўл қўйган ҳаракатлар қонун билан ман этилмаган ҳаракатлардан иборат. Бундай ҳаракатлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ёки бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлар бўлиб, муайян ҳуқуқий оқибатни туғдиришга қаратилади.

Ҳуқуқ йўл қўймаган ҳаракатларга бировга зарар етказиш ва асоссиз бойиб кетиш ҳолатлари (ФКнинг 8-моддаси, 2-қисми, 6-7-бандлар) қиради.

Қонун йўл қўйган асосларда мол-мулк олиш натижасида ҳам фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари вужудга келади. Давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб вужудга келади.

4 §. Фуқаролик ҳуқуқларининг амалга ошириш тартиби

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва бурчларни бажариш вақтида фуқаролар ва ташкилотлар давлатимизда бозор иқтисодиётини шакллантириш шароитида қонунларга ва норматив ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан чуқур ҳурмат ҳиссини тарбиялаш алоҳида аҳамиятга эгадир.¹

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тартиби амалдаги ФҚнинг 9-моддасида кўрсатилган. Унга мувофиқ фуқаролар ва юридик шахслар фуқаролик ҳуқуқларини ўз эрқлари билан, ўз манфаатларини қўзлаб қўлга киритадилар ҳамда амалга оширадилар. Улар ўзларига тегишли фуқаролик ҳуқуқларини, шу жумладан, бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига қараб тасарруф этадилар. Бунда улар, ҳатто ўзларига тегишли ҳуқуқларни амалга оширишдан воз кечишга ҳам ҳақлидирлар ва бу ҳолат, қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари (масалан, меросдан воз кечиш,) ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди.

Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини бузмаслиги шарт. Қонун фуқаролик ҳуқуқи муносабат иштирокчиларининг инсофли, оқилона ва адолат билан ҳаракат қилишини назарда тутати.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий тамойиллари, ахлоқий нормаларини ҳурмат қилишлари, тадбиркорлар эса иш юритиш одоби қоидаларига риоя қилишлари шарт. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириш жараёнида бошқаларга зарар етказмасликлари, ўз ҳуқуқларини суистеъмол қилмасликлари, шунингдек, улардан қонун ҳужжатларига зид равишда фойдаланмасликлари лозим.

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда ушбу шартларга риоя этмасалар, суд уларга тегишли ҳуқуқни ҳимоя қилишни рад этиши мумкин. Субъектив фуқаролик ҳуқуқини амалга ошириш зиммасида мажбурият бўлган шахсни муайян ҳатти-ҳаракатни қилишга (агар ўз бурчини ихтиёрий равишда бажармаса) мажбур қилиш йўли билан кафолатланади.

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: "Ўзбекистон", 1993. - Б.72.

5 §. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши

Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва бу ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг самарали механизмини яратиш муҳим вазифа ҳисобланади. Мазкур муҳим стратегик вазифаларни бажариш, кўп жиҳатдан, жамиятда ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули ва воситаларининг мукамаллигига боғлиқ. Бугунги кунда инсоннинг мулкӣ, шахсий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усул ва воситаларининг анчагина мукамаллашган тизими мавжуд. Бирок, ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари ва воситалари барча ҳуқуқ соҳалари йўналишларида ҳам мукамал тизимга эга, деб айтиш мумкин эмас.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари ФКнинг 11-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.

Улар қуйидагилардан иборат:

- Ҳуқуқни тан олиш (масалан, асарнинг биров томонидан ўзлаштирилиб нашр этилгани тўғрисида низо бўлгани ҳолда, шу асарга нисбатан муаллифликни тан олиш);

- Ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш (масалан, мулк эгаси ўзининг мулкидан фойдаланиш ҳуқуқининг ҳар қандай равишда бузилишини бартараф этиш ва келгусида мулкдан фойдаланишда ҳалақат бермаслик мажбуриятини бузувчи шахсга юклаш);

- Битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш;

- Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш;

- Шахснинг ўз ҳуқуқларини ўзи ҳимоя қилиши;

- Бурчни аслича бажаришга мажбур қилиш (масалан, сотилган ашё сотувчи томонидан ихтиёрий равишда топширилмаганида, унинг олувчисига мажбурий тарзда олиб бериш);

- Зарарни тўлаш;

- Жарима ундириш;

- Маънавий зиённи қоплаш;

- Ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш;

- Давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органининг қонунга зид ҳужжатини суд томонидан қўллаб-қўлламаслик;

- Қонунда назарда тутилган бошқача усуллар.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тартиби ҳам умумий ва махсус тартибга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг умумий тартиби суд ва ҳўжалик суди орқали ҳимоя қилишдан, шунингдек, фуқарони ўз ҳуқуқларини ўзи ҳимоя этишдан иборат бўлади. ФКнинг 10-моддасига биноан бузилган ҳуқуқларни фуқаролик ҳуқуқларини процессуал қонунларда ёки шартномада белгилаб қўйилганидек, ишлар қайси судловга тааллуқли бўлишига қараб, суд, ҳўжалик суди ёки ҳолислар суди томонидан ҳимоя қилинади.

Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. Маъмурий тартибда қабул қилинган қарор устидан судга шикоят қилиш мумкин (ФКнинг 10-моддаси 2-банди).

Шахснинг ўзи томонидан ҳам фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўл қўйилади. Бироқ, бунда ҳимоя маълум шартлар асосида амалга оширилмоғи лозим. Улар ФКнинг 13-моддасида назарда тутилган. Унга қўра шахснинг ўзи томонидан фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари ҳуқуқни бузиш даражаси билан барабар бўлиши ҳамда ҳуқуқни бузишга йўл қўйиш учун зарур ҳаракатлар доирасидан чиқиб кетмаслиги лозим.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, ҳуқуқий демократик давлат шаклланиб боргани сари фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти ҳам ошиб боради. Бундай шароитда фуқаролик ҳуқуқларини ҳуқуқ эгаси томонидан ўзини ўзи ҳимоя қилиш усулини қўллаш доираси ҳам кенгайиб бориши лозим. Ўзини ўзи ҳимоя қилиш усулининг кенг қўлланилиши эса, ҳуқуқни ҳимоя қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ва суд томонидан аралашув заруриятини муайян жиҳатдан камайтиради. Бироқ, ўзини ўзи ҳимоя қилиш усули муайян ҳуқуқий асосга эга бўлиши лозим. Ушбу ҳуқуқий асосларда ўзини ўзи ҳимоя қилишни қўллаш ҳолатлари, шартлари, доираси, қўлланиладиган ҳимоя воситалари, уни суистеъмол қилиш оқибатлари батафсил тартибга солинмоғи лозим. Тўғри, Фуқаролик кодексига ўзини ўзи ҳимоя қилиш усули тўғрисида махсус модда мавжуд. Бироқ, олимлар фикрича, бунинг ўзи етарли эмас. Шу сабабли ҳам, Фуқаролик кодексининг умумий қисмига ўзини ўзи ҳимоя қилиш усули тўғрисида махсус параграф киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.¹

Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг махсус тартибида фақат қонун ёки бошқа норматив ҳужжатларда махсус кўрсатма бўлган тақдирдагина қўлланилиши мумкин. Ҳимоя қилишнинг махсус тартиби қуйидагичадир: фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қонунлар билан белгиланган ҳолларда ва тартибда қасаба уюшма ташкилотлари томонидан ҳам амалга оширилади.

Фуқаро ва ташкилотларнинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш суд тартибида амалга оширилади. Баъзи ҳолларда, агар фуқаронинг

¹Ақромходжаева З.С. Интеллектуал мулк ҳуқуқини фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилишни такомиллаштириш муаммолари. Номзодлик диссертацияси. –Т., 2008. –Б.12.

шаънига доғ туширадиган ва қадр-қимматини пастга урадиган маълумотлар шахснинг турар жой ёки иш жойида биринчи марта содир этилган бўлса, жабрланган шахснинг ҳуқуқи турар жой ёки ишхонасида ҳимоя қилиниши мумкин.

Назорат учун саволлар

1. Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тартиби қайси меъёрий ҳужжатда кўрсатилган?
2. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларига нималар киради?
3. Юридик фактлар нималигини тушунтириб беринг.
4. Ноконуний ҳаракатларга мисол келтиринг.
5. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни санаб беринг.
6. Ҳуқуқни тан олиш тушунчасига таъриф беринг.
7. Битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллашнинг моҳиятини очиб беринг.
8. Бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш нима?
9. Шахснинг ўз ҳуқуқларини ўзи ҳимоя қилишига изоҳ беринг.
10. Ҳуқуқий муносабатни бекор қилиш ёки ўзгартириш нималарда намоён бўлади?

V БОБ. ФУҚАРОЛАР – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

1 §. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати тушунчаси

Ҳуқуқ субъектларини тавсифлайдиган асосий ҳуқуқий хусусиятлар ҳуқуқ ва муомала лаёқатларидан иборат. Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади (ФКнинг 17-моддаси). Ҳар бир шахс фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқатига молик бўлмай туриб, фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўла олмайди. Бу қоида, одатда, юридик шахсларга тааллуқли бўлса-да, жисмоний шахслар учун аҳамиятли ҳисобланади.

Давлат ҳаётнинг моддий шароитларига қараб фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати, яъни муайян ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқатини белгилайди. Ҳуқуқ лаёқатининг хусусияти ва мазмуни жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатларидан келиб чиқади.

Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати фуқароларга ўзларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадида хилма-хил ҳуқуқий муносабатларга киришишнинг юридик имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида айтилганидек, Ўзбекистон Республикасидаги барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этникоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар. Ушбу қоидага асосланган ҳолда, фуқаролик ҳуқуқида фуқаролар ҳуқуқ лаёқатида тенг ҳисобланадилар. Яъни, барча фуқароларга бир хилдаги ҳуқуқ ва бурчлар белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни Конституциянинг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деб номланган иккинчи бўлимидаги қатор моддаларда кенг таърифланган ва мустаҳкамланган. Уларда фуқароларнинг мол-мулкка эга бўлиши, мерос олиши, мерос қолдириши, касб ва турар-жой танлаш, фан, адабиёт, санъат асарлари яратиш, тадбиркорлик фаолияти билан ва, умуман, қонунда таъқиқланмаган ҳар қандай фаолият билан шугулланиш, шунингдек, бошқа кенг мулкый ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкинлиги айтилган ва асосий қонун даражасида мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқи лаёқати мазмуни ФКнинг 18-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Унга мувофиқ, фуқаролар:

- мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари;
- мулкни мерос қилиб олишлари ва васият қилиб қолдиришлари;
- банкда жамғармаларга эга бўлишлари;

-тадбиркорлик, деҳкон (фермер) хўжалиги билан ҳамда қонунда таъқиқлаб қўйилмаган бошқа фаолият билан шуғулланишлари;

-ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари, ўзлари мустақил равишда ёки бошқа фуқаролар ва юридик шахслар билан биргаликда юридик шахслар ташкил этишлари;

-қонунга зид бўлмаган ҳар қандай битимлар тузишлари ва мажбуриятларда қатнашишлари;

-бошқа шахслар томонидан етказилган зарарнинг тўланишини талаб қилишлари;

-махсулот турини ва яшаш жойини танлашлари;

-фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтироларнинг, қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлишлари;

-бошқа мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкин.

Қонунда белгиланган ҳоллар ва тартибдан ташқари, ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати чекланиши мумкин эмас. Фуқаронинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатидан тўла ёки қисман воз кечиши ҳақидаги, шунингдек, ўз ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклашга қаратилган битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб ҳисобланади (қонун йўл қўйган ҳоллардан ташқари) (ФКнинг 23-моддаси). Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 43-моддаси айрим фуқаролик ҳуқуқларидан, жумладан: хизмат бўйича чеклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишни кўзда тутди. Жиноят қонунда ҳуқуқдан маҳрум қилиш вақтинча чора сифатида кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 45-моддасида кўрсатилганидек, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш бир йилдан беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин. Бу муддат ўтгач, фуқаро яна ўзи маҳрум қилинган ўша ҳуқуқни қонуний асосларда қўлга киритиши мумкин бўлади.

2 §. Ҳуқуқ лаёқатининг бошланиши ва тамом бўлиши

Ҳуқуқ лаёқати киши туғилганидан то ўлимигача ундан ажралмайди, у билан бирга бўлади. Янги туғилган чакалоқ ҳам ҳар хил ҳуқуқларга, жумладан, яшаш ҳуқуқи, овқатланиш ҳуқуқи, эркин бўлиш ҳуқуқи каби қатор табиий ҳуқуқларга, шу жумладан, ота-оналардан тарбия олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Ақли заиф ва руҳи хасталар ҳам ҳуқуқ субъекти бўлиб ҳисобланади. Улар, хусусан, даволаниш, пенсия олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Уларнинг мулкӣ ҳуқуқлари тўлиқ ҳажмда сақланади.

Киши туғилиши билан, унинг ҳаёти бошланганидек, туғилиши билан ҳуқуқ субъекти сифатида яшаши ҳам бошланади. Кишининг туғилиш факти муҳим юридик аҳамиятга эга бўлганлиги туфайли, боланинг туғилиши фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлимида (ФХДЁ) давлат рўйхатидан ўтказилади. Рўйхатдан ўтказилмаслик туғилган

боланинг ҳуқуқига таъсир этмайди, фақат унинг ҳуқуқларини рўёбга чиқариш учун зарур ҳаракатларни амалга оширишда қийинчилик туғдиради.

Кишининг ҳуқуқ лаёқати субъекти бўлиб яшаши фақат унинг туғилиши билан бошланса ҳам, қонун баъзи ҳолларда ҳамманинг, яъни ҳали туғилмаган боланинг – келгусидаги ҳуқуқ субъектининг манфаатларини ҳам эътиборга олади ва кўриқлайди. Масалан, қонунга асосан мерос қолдирувчи вафот этган, яъни қонун белгиланган тартибда мерос очилганидан сўнг туғилган болалари ҳам ворис бўла оладилар (ФКнинг 1118-моддаси). Уй-жой кодексида кўрсатилганидек, фуқароларга уй-жой берилганида турар-жой ҳажмини белгилашда оилада ҳомиладор аёлларнинг бўлиши ҳам ҳисобга олинади.

Ҳуқуқ лаёқати киши, яъни ҳуқуқ субъекти вафот этиши билан тамом бўлади. Ўлган кишининг то ўлимига қадар ихтиёрида бўлган ҳуқуқ ва зиммасидаги мажбуриятларнинг бир қисми (мулкий, шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятлари) бекор бўлади, шу билан бирга, баъзи мулкий ҳуқуқлар ворисларга ўтади. Ўлим қатор ҳуқуқий оқибатлар туғдирадиган фактдир. Шунинг учун ўлим ҳам туғилиш сингари фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш бўлимида (ФХДЁ) да, оила қонунчилигига мувофиқ, қайд этилади.

Нормал тартибда гувоҳлантирилган ўлим ҳолларидан ташқари, қонунда фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва вафот этган деб эълон қилиш институти ҳам мавжуд.

3 §. Фуқароларнинг муомала лаёқати

Муомала лаёқати тушунчаси ҳуқуқ субъектлари тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, муомала лаёқати ҳуқуқ субъектларининг субъект сифатида намоён бўлишида асосий роль ўйновчи вазифани ўтайди. Ўз ўрнида фуқароларнинг муомала лаёқати уларнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида ҳаракат қилиб ўзлари учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни олишларида муҳим ўрин тутувчи элемент ҳисобланади

Муомала лаёқати фуқароларнинг ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини олиш, амалга ошириш, ўзлари учун фуқаролик бурчларини вужудга келтириш ва уларни бажариш лаёқатидир (ФКнинг 22-моддаси).

Муомала лаёқати тушунчаси хусусида турли фикрлар мавжуд. Н.Ашурованинг фикрича, муомала лаёқатига эга бўлиш, бу–турли хил юридик ҳаракатларни шахсан амалга ошириш қобилиятига эга бўлиш: шартномалар тузиш, ишончномалар бериш, шунингдек, келтирилган мулкий зарарлар, шартнома ва бошқа мажбуриятлар юзасидан жавобгар бўлишдир.

¹ Ашурова Н. Вояга етмаганларнинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатда иштироки. Ю.ф.н. дисс... – Тошкент. 2008. –Б.46.

Л.Г.Кузнецова ва Я.Н.Шевченколар муомала лаёқатининг мазмунига ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш лаёқати ҳамда ўз ҳаракатлари билан уларни бекор қилиш лаёқатини ҳам киритишадилар. Шунингдек, улар муомала лаёқати мазмунини ташкил қиладиган унсурларни таҳлил қилиб, қуйидаги хулосага келадилар:

–ўз ҳаракатлари билан ҳуқуқларга эғалик қилиш ва мажбуриятларни вужудга келтириш (ҳуқуққа эғалик қилиш) лаёқати;

–ўз хатти-ҳаракатлари билан ўзида мавжуд бўлган ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни ижро қилиш лаёқати(амалга ошириш ҳуқуқига лаёқатлили);

–ўз хатти-ҳаракати билан ўзига тегишли бўлган ҳуқуқларни тасарруф қилиш лаёқати;

–фуқаролик ҳуқуқбузарликларга йўл қўйилган тақдирда жавобгар бўлиш лаёқати.

О.С.Иоффенинг фикрича, муомала лаёқати бу – энг аввало, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш лаёқатидир. Лекин бу билан муомала лаёқатининг мазмуни чекланмайди. Муомала лаёқатининг мазмуни, шунингдек, шахснинг ўз хатти-ҳаракатлари билан ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтириш лаёқатини ўз ичига олади. Бундан ташқари, муомала лаёқатининг мазмунида шахснинг рухсат этилмаган ҳаракатларни амалга оширишлари натижасида жавобгар бўлиш лаёқатлари ҳам мавжуд. Шундай қилиб, муомала лаёқати бу – фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларга мустақил равишда эғалик қилиш, амалга ошириш ва жавобгар бўлиш лаёқатидир.²

Демак, юқоридагилардан келиб чиқадиган бўлсак, муомала лаёқати бу шахснинг ўз ақлий англаш имкониятидан келиб чиқиб, актив ёки пассив ҳаракатлари орқали ҳуқуқ ва мажбуриятларни қўлга киритиши тушунилади.

Муомала лаёқатини юридик ҳаракатлар қилиш, яъни қонун бўйича маълум ҳуқуқий оқибатлар қилиш лаёқати, деб ҳам таърифлаш мумкин (масалан, шартномалар тузиш, етказилган зарарни тўлаш ва ҳоказолар).

Муомала лаёқатининг ҳуқуқ лаёқатидан фарқи шуки, барча фуқаролар ҳам муомала лаёқатига эга бўлавермайдилар. Муомала лаёқатига эга бўлишнинг шарти шундан иборатки, муомала лаёқатига эга бўлган фуқаролар ақли расолик билан ўз ҳаракатларининг оқибатларини тушуниб ҳаракат қиладилар. Маълумки, янги туғилган бола тўлиқ ҳуқуқ лаёқатига эга бўлса ҳам, ўз ҳаракатлари билан биронта ҳуқуқ ва мажбурият олмайди. Онгли ҳаракатлар қилиш лаёқати фақат маълум ёшга етгандан кейингина бошланади. Бинобарин, фуқаролик муомала лаёқатининг фуқаро тўла ҳажмда вояга етиш билан вужудга келишини кўрсатади. Вояга етиш 18 ёшга тўлиш билан бошланади. Бу ёшга етиш билан киши

¹ Кузнецова Л.Г. Шевченко Я.Н. Гражданско-правовое положение несовершеннолетних. М.: Юридическая литература. 1968. –Б.17.

² Иоффе О.С. Советское гражданское право. Курс лекций. –Ленинград: ЛГУ. 1958. –С.82.

фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда, жумладан, мулкӣ муносабатларда тўла қатнашувчигина бўлиб қолмай, балки сиёсий ҳуқуқлар билан бирга бошқа фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ҳам олади.

Қонун вояга етиш ёшини белгилаш билан бир қаторда, вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан эътиборан тўла ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлишини белгилайди (ФКнинг 22-моддаси).

Вояга етган фуқаролар тенг даражада муомалага лаёқатли ҳисобланадилар. Фуқароларнинг муомала лаёқати фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина чекланиши мумкин. Фуқаронинг муомала лаёқатини чеклашга қаратилган битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий эмас (ФКнинг 23-моддаси).

Тўла муомала лаёқати юқорида кўрсатилганидек, ўн саккиз ёшга етган фуқароларга берилгани сабабли, бу ёшга тўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда улар иккига бўлиниб, яъни ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаган ва ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган шахслар муомала лаёқати ўзига ҳослиги билан ажралиб туради.

Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар (кичик ёшдаги болалар) тўла равишда муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар.

Олти ёшдан ўн тўрт ёшгача бўлган болалар:

1. Майда маиший битимлар;
2. Текин маънафат кўришга қаратилган, нотариал гувоҳлангириш ёки давлат рўйхатидан ўтказишни талаб қилмайдиган битимлар;
3. Қонуний вакил ёки унинг розилиги билан учинчи шахс томонидан муайян мақсад ёки эркин тасарруф этиш учун берилган маблағларни тасарруф этиш борасидаги битимларни амалга оширишга ҳақлидирлар (ФКнинг 29-моддаси).

Кичик ёшдаги болалар мустақил туза оладиган майда маиший битим деганда, бола ёки унинг оила аъзоларининг одатдаги, ҳар кунги эҳтиёжини қондиришга қаратилган ва юқори бўлмаган баҳодаги битим тушунилади. Битимнинг майда маиший битим эканлигини белгиловчи икки шарт мавжуд бўлиши талаб этилади. Биринчиси, одатдаги, ҳар кунги эҳтиёжларни қондиришга қаратилганлиги ва, иккинчиси, юқори бўлмаган баҳода бўлиши талаб этилади.

Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар учун битимларни уларнинг номидан ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки васийлари тузадилар.

Бировга етказилган зарарлари учун ҳам кичик ёшдаги болалар жавобгар бўлмайдилар. Улар учун ота-оналари ёки бошқа назоратчилари жавобгардир. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганларнинг банкларга омонат қўйиш ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқлари қонун билан белгиланади.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар (ўсмирлар) қисман муомалага лаёқатли бўлиб, қонуний вакиллари (ота-оналари,

фарзандликка олувчилари ёки ҳомийлари)нинг розилиги бўлган тақдирда ўз ҳаракатлари билан ҳуқуқ ва мажбуриятлар олишлари мумкин.

Ўсмирлар битимларни ота-оналари, фарзандликка олувчилар ёки ҳомийларининг розилиги билан тузадилар. Аммо улар мустақил равишда ўзларининг иш ҳақлари ёки стипендияларини тасарруф қилишга, ўз асарлари, ихтироларига бўлган муаллифлик ҳамда ихтирочилик ҳуқуқларини, ўз кашфиётларига бўлган ҳуқуқларини амалга оширишга, кредит муассасаларига маблағлар қўйиш ва уларни тасарруф этишга, шунингдек, майда маиший битимларни тузишга ҳақлидирлар. Улар 16 ёшдан кооперативларга аъзо бўлиб киришлари мумкин.

Етарли асослар мавжуд бўлганида, суд қонуний вакиллари ёхуд васийлик ва ҳомийлик органининг илтимосномасига кўра, ўсмирнинг ўз иш ҳақи ёки стипендиясини мустақил тасарруф қилиш ҳуқуқини чеклаши ёки бу ҳуқуқдан маҳрум этиши мумкин (ФКнинг 27-моддаси 8-банди).

Ўсмирлар бошқа шахсларга етказилган зарарлари учун ФК билан белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Рухий касаллар ва ақли заифлар тўла ҳажмда муомалага лаёқатсиз ҳисобланадилар. Онгли ҳаракатлар қилиш ва ўз ҳаракатларининг юридик оқибатларини ҳисобга олиш лаёқати (муомала лаёқати)га, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли эга бўлмаган фуқаро – муомала лаёқатига эга эмас, деб танилиши мумкин. Ҳар қандай руҳий касаллик ёки ақли заифлик фуқарони онгли ҳаракатлар қилиш ва фуқаролик муомаласида қатнашиш лаёқатидан маҳрум қилмайди. Рухий ҳолат бузилиши фактининг ўзигина кишини муомалага лаёқатсиз деб топишга асос бўлмайди. ФКда кўрсатилишича, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган фуқаро суд томонидан муомалага лаёқатсиз, деб топилиши мумкин, шу муносабат билан унга нисбатан васийлик белгиланади (ФКнинг 30-моддаси). Таъкидлаш жоизки, юқоридаги асосларга кўра, фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш учун фуқаро 18 ёшга тўлган бўлиши зарур.

Рухий касални ёки ақли заиф кишини суд томонидан тайинланган психиаторларнинг иштироки билан бўладиган махсус комиссия томонидан кўриб чиқиш текшириш ва унинг натижалари ҳақида далолатнома тузиш суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақида ҳал қилув қарорни чиқариш учун асос бўлади. Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро номидан битимларни васийлари тузадилар.

Фуқаронинг муомалага лаёқатсиз деб топилишига сабаб бўлган асослар бекор бўлса, суд уни муомалага лаёқатли деб топади ва белгиланган васийликни бекор қилади (ФКнинг 30-моддаси). Қонун баъзи ҳолларда вояга етган фуқароларнинг муомала лаёқатини чеклаш ҳолларини назарда тутаяди, жумладан, ФКнинг 31-моддасида кўрсатилишича, спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини

истеъмола қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўётган фуқаронинг муомалага лаёқати ФПҚда белгиланган тартибда суд томонидан чеклаб қўйлиши мумкин. Лекин у, майда майший битимларни истисно қилганда, битимларни ҳомийнинг розилигисиз тасарруф эта олмайди.

Агар фуқаро спиртли ичимлик ёки наркотик моддаларни истеъмола қилишни ташласа, суд унинг муомалага лаёқати чекланганлигини бекор қилади. Суд қарори билан унга нисбатан белгиланган ҳомийлик ҳам бекор қилинади.

4 §. Васийлик ва ҳомийлик

Муомалага лаёқатсиз фуқаро шахсини, унинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда мулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун васийлик ва ҳомийлик белгиланади.

Васийлик шундан иборатки, бунда муомалага лаёқатсиз шахс – ўн тўрт ёшга тўлмаган фуқаролар, руҳий касал ва ақли заифлар номидан васий ҳаракат қилади ҳамда ўзининг ҳаракатлари билан васийликка олинган шахс учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар туғдиради.

Ҳомийликда ҳомийлар қисман муомала лаёқатига эга бўлган шахслар (ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган фуқаролар)га ўз ҳуқуқларини амалга ошириш, мажбуриятларни бажаришда ёрдам кўрсатадилар, шунингдек, уларни учинчи шахсни баъзан бўлиши мумкин бўлган ёмон ниятдаги ҳаракатларидан сақлаб қоладилар. Ҳомийлик баъзи ҳолларда жисмоний қамчиликлари бўлган, масалан кўзи ожиз (кўрлик), майиблик сабабли ўз ҳуқуқларини ўзлари амалга ошира олмайдиган ва ҳимоя қила олмайдиган тўла муомала лаёқатига эга бўлган шахсларга нисбатан ҳам белгиланади. Бундай шахсларга нисбатан ҳомийликнинг вазифаси улар учун ҳуқуқлар олиш ёки уларни амалга ошириш билан боғлиқ турли ҳаракатларни бажаришдан иборат.

Боланинг ота-онаси олти ойдан ортиқ муддатда бўлмаган ҳолларда, агар боланинг манфаатлари учун зарур бўлса, уларга нисбатан ҳам васийлик ва ҳомийлик белгиланади.

Маҳаллий органлар васийлик ва ҳомийлик органлари бўла олади. Улар вояга етмаганларга нисбатан васийлик ҳаракатларини амалга оширишни ёш болаларга нисбатан – халқ таълими бўлимларига, руҳий касал ва ақли заифларга нисбатан – соғлиқни сақлаш бўлимларига, васийликка олинувчиларнинг бошқа тоифаларига нисбатан эса – ижтимоий таъминот бўлимларига юклайдилар. Кишлоқ жойларида васийлик ва ҳомийлик фуқаролик йиғинлари кенгаши томонидан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасидан ташқарида яшайдиган, ота-онасининг қарамоғидан маҳрум бўлган Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаган

фуқароларга ва соғлиғи туфайли ўз ҳуқуқини мустақил равишда амалга ошира олмайдиган, ўз мажбуриятларини бажара олмайдиган, Ўзбекистон Республикасининг вояга етмаган фуқароларига васийлик ва ҳомийлик фаолиятини амалга ошириш Ўзбекистон Республикасининг консуллик идоралари зиммасига юкланади.

Агар васийликка олинувчининг мулки у турган жойда бўлмаса, икки васий: бири унинг ўзига нисбатан, иккинчиси васийликка олинган шахснинг мулкига нисбатан тайинланиши мумкин.

Ота-оналар васийлик ва ҳомийлик вазифаларига алоҳида тайинланмай, қонун бўйича бажарадилар. Ота-оналари бўлмаган тақдирда ёки улар амалда бу вазифани бирорта сабаб, масалан, қамокда ёки шифохонада бўлиши туфайли бажара олмасалар ёки ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум бўлган бўлсалар васийлик ва ҳомийлик органлари васий ва ҳомийни, биринчи навбатда, васийликка олинувчига ёки ҳомий тайинланаётганга яқин шахслардан тайинлайдилар.

Муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахслар, суд томонидан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинганлар ёки ота-оналик ҳуқуқи чекланганлар собиқ фарзандликка олувчиларнинг фарзандликка олганлиги Оила кодексининг 169-моддасига мувофиқ бекор қилинган шахслар (яъни ўз зиммаларидаги мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаётган ёки уларни лозим даражада бажармаётган, ота-оналик ҳуқуқини суистеъмол қилаётган, фарзандликка олинганларга нисбатан шафқатсизлик билан муомалада бўлаётган, муттасил ичкиликбозлик ёки гиёҳвандликка мубғало бўлган шахслар) қонун билан зиммаларига юкланган мажбуриятларни лозим даражада бажармаганликлари ёки ўз ҳуқуқларини суистеъмол қилганликлари учун васийлик (ҳомийлик) вазифаларидан четлатилган шахслар, рухий ёки наркологиқ муассасаларда рўйхатда турганлар, қасддан содир этган жинояти учун илгари ҳукм қилинган шахслар васий ва ҳомий қилиб тайинланиши мумкин эмас.

Васий ва ҳомийнинг асосий вазифаси васийликка олинувчининг шахси ва мулки юзасидан ғамхўрлик қилишдан, васийликка олинувчининг манфаатларини кўриклашдан иборат. Бинобарин, васийликка олувчи ўзига ишчирилган мулкдан ўзи учун ҳеч қандай фойда олмаслиги лозим. У васийликка олинган шахсни асраш ва унинг мулкчини идора этиш харажатаинигина ундиришга ҳақли. Умумий қоида бўйича, васийлик ва ҳомийлик вазифалари бепул бажарилади. Васий ва ҳомий ўз васийлиги ёки ҳомийлигидаги шахсни таъминлаш учун мажбур эмас. Васий ва ҳомийнинг ўз васийлиги ёки ҳомийлигидаги шахснинг таъминоти учун қилган харажатлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ушбу шахснинг маблағи ҳисобидан қопланади, бу маблағ етарли бўлмаган тақдирда эса, унинг таъминоти учун васийлик ва ҳомийлик органлари нафақа тайинлаши мумкин.

Васий васийликка олинган шахс томонидан битимлар тузишга ҳақли, лекин васийликка олинувчининг мулкый аҳволига ёмон таъсир этадиган битимлар тузишда васийлик органларининг розиликлари билан иш килиши лозим. Нотариал гувоҳлантиришни талаб қиладиган шартномалар тузиш, васийликка олинган шахсга қарашли мулкый ҳуқуқлардан воз кечиш, мулкни тақсимлаш ва шу каби ҳаракатлар учун васийлик органларининг розилиги зарур. Ёш болаларга қарашли иморатларни сотиш учун васийлик органларидан махсус руҳсат олиниши керак.

Васий васийликка олинган шахснинг ўзи билан ва унинг номидан ўзининг яқин кишилари билан битимлар туза олмайди, чунки бунда васийликка олинувчининг манфаатларига зарар келтириб, ўзига яқин кишиларнинг манфаатларига устунлик бериш хавфи бор.

Васийлик вояга етмаганларнинг тарбияланишлари, соғликлари ҳақида гамхўрлик қилишга ва улар билан бирга туришга мажбур. Руҳий касалларнинг васийлари эса, уларни даволаш ва соғликларига мувофиқ шароитда асраш тadbирларини таъминлашлари лозим.

Ҳомийлар гамхўрлик қилиш учун ўзларига ишонилган шахсларга, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишларида ёрдам кўрсатадилар, уларни учинчи шахсларнинг ёмон ниятли ҳаракатларидан саклайдилар. Битим тузиш учун васийлик ва ҳомийлик органларининг розиликлари талаб қилинмаган ҳолларда, битимлар тузишга розилик бера оладилар.

Васийлар ва ҳомийлар ўз ҳимояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар билан муносабатларда, шу жумладан, судларда ҳам махсус ваколатларсиз ҳимоя қила оладилар (ФКнинг 32-моддаси).

Васийлик ва ҳомийлик билан боғлиқ бўлган муносабатларга онд асосий қоидалар Оила кодекси ҳамда васийлик ва ҳомийлик органлари тўғрисидаги Низом билан тартибга солинади.

5 §. Хусусий тadbиркор фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми

Тadbиркорлик фаолияти субъектлари белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ҳамда тadbиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно), уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек, тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланиши қонун ҳужжатларида ман этилган бошқа шахслар тadbиркорлик фаолиятининг субъектлари бўлиши мумкин эмас.¹

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Тadbиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари, тўғрисида"ги Қонуни. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами", 2012 йил, 18-сон, 201-модда.

Умумий қоида бўйича, фуқаролар 18 ёшга тўлиб, тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлгач, хусусий тадбиркорлик билан шуғулланишга ҳақли. Бироқ, ФКнинг 28-моддасига асосан 16 ёшга тўлган вояга етмаган шахс меҳнат шартномаси бўйича ишлаётган бўлса, ёки ота-онаси, фарзандликка олувчилари ёхуд ҳомийсининг розилигига биноан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган бўлса, у тўла муомалага лаёқатли, деб эълон қилиниши мумкин.

Вояга етмаган шахсни тўла муомалага лаёқатли деб эълон қилиш (эмансипация) ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги билан васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд, бундай розилик бўлмаган тақдирда, суднинг қарори билан амалга оширилади. Ота-она, фарзандликка олувчилар ва ҳомий эмансипация қилинган вояга етмагanning мажбуриятлари бўйича, хусусан, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар бўйича, тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ мажбуриятлар бўйича жавобгар бўлмайдилар. Эмансипация қилинган вояга етмаган тадбиркорга нисбатан ФКнинг 27-моддасининг 1-2-банди қўлланилмайди.

Хусусий тадбиркорлик билан шуғулланмоқчи бўлган фуқаро туман (шаҳар) ҳокимлигига, зарур ҳужжатларни тақдим этган ҳолда, ариза билан мурожаат қилади. Агар тадбиркор махсус рухсатнома талаб этиладиган фаолият тури билан шуғулланиш истагини билдирса, тегишли органларнинг ҳулосасини ҳам тақдим этиши лозим. Юридик шахс бўлмасдан ўз фаолиятини амалга оширувчи хусусий тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказилган жисмоний шахсга унинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳнома берилади ва тегишли ҳудудий солиқ органида қайд этилади. Шу пайтдан бошлаб фуқаро тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Унинг фаолиятига нисбатан ФКнинг тижорат ташкилотлари бўлган юридик шахслар фаолиятини тартибга солувчи қоидалари қўлланилади. Якка тартибдаги тадбиркор ўз номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланади, ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлади ҳамда уларни амалга оширади.

Давлат рўйхатидан ўтмасдан туриб хусусий тадбиркорлик билан шуғулланганлик учун қонунларда тегишли жавобгарлик белгиланган.

Якка тадбиркор кредиторларнинг, агар у тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган талабларни қаноатлантиришга қодир бўлмаса, белгиланган тартибда банкрот деб топилиши мумкин. Якка тадбиркорни банкрот деб топиш расм-русмларини амалга ошириш жараёнида унинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ бўлмаган мажбуриятлари бўйича кредиторлари ҳам ўз талабларини қўйишга ҳақли. Мазкур кредиторларнинг ушбу тартибда қўйилган талаблари якка тадбиркор банкрот деб топилганидан кейин ҳам ўз кучини сақлаб қолади (ФКнинг 26-моддаси).

Хусусий тадбиркорга берилган гувоҳнома муддати тамом бўлганида, қонунга номувофик фаолият юритганда, жумладан, рухсат олиш асосида шугулланиш лозим бўлган фаолият билан рухсатсиз шугулланганда, хусусий тадбиркорлик ҳуқуқи бекор бўлади. Хусусий тадбиркор ўз хохишига кўра гувоҳномада кўрсатилган муддатдан олдин ҳам тадбиркорлик фаолиятини тўхтатишга ҳақли.

Бугунги кунда якка тадбиркор фуқаро ҳам мустақил, юридик шахс тузиб, фаолият юритиш ҳам қонунда мустаҳкамланди.

6 §. Фуқароларнинг турар жойи

Фуқаронинг доимий турар жойи фуқаролик ҳуқуқи учун муайян аҳамиятга эгадир. Фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади, деб кўрсатилади. Ўн тўрт ёшга тўлган вояга етмаганлар (кичик ёшдаги болалар)нинг ёки васийликда бўлган фуқароларнинг қонуний вакиллари, ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки васийлари яшайдиган жой вояга етмаганлар ёки васийликда бўлган фуқароларнинг яшаш жойи ҳисобланади (ФКнинг 21-моддаси).

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг таъкидлашича, фуқаронинг доимий турар жойи деб, унинг давр тақозоси билан, турли узрли сабабларга кўра, жамоатчилик томонидан тан олинган, расмий равишда ўрнашиб олган, уй-жой қилиб турган жойига айтилади. Фуқаронинг асосан, яъни кўпроқ яшаб турган жойи деб, унинг доимий яшаш жойида эмас, балки бошқа жойларга нисбатан кўпроқ яшаган, бошқа жойларда қанча вақт давомида яшаб турган бўлишидан қатъий назар, у турли сабабларга кўра, масалан меҳнат вазифасини бажариши туфайли, маълум бўлган бошқа жойда яшаб турган жойи айтилади¹.

Баъзи олимлар турар жой шахснинг турар жойга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида доимий яшаш учун ваколатли давлат органи томонидан расмийлаштириш тартибида фойдаланиш мумкин бўлган қурилишни тушуниш керак, деб ҳисоблайдилар².

Турар жойи танлаш ҳуқуқи муомалага лаёқатли фуқаронинг ўзи томонидан белгиланади. Турар жой танлаш ҳуқуқи фақат қонунда назарда тутилган ҳоллар ва тартибдагина, масалан, озодликдан маҳрум қилиниши ҳолларида махсус ижозат олиш йўли билан, жойлашиш мумкин бўлган ҳудудларда чекланиши мумкин.

Одатда, фуқаро яшаш учун қаярда рўйхатдан ўтган бўлса, шу жой унинг турар жойи ҳисобланади. Фуқаронинг турар жойи қонунга мувофик

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шартлар. Т.: Ўқитиш ва ҳуқуқ дунёси. 1997.-116 б.

² Липкоф С.Н., Лисинченко Т.Н., Фельдман А.М. Жилищное и жилищно-строительное законодательство - Киев.: 1975.-111 с.

қўп ҳолларда ҳуқуқий аҳамиятга эга. Жумладан, фуқаролик даъволари билан, қоидага қўра жавобгарнинг турар жойи ҳудуддаги судга муурожаат қилинади. Аммо баъзи даъволар, масалан, алимент ундириш, зарарни тўлатиш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг турар жойидаги судга билдирилиши мумкин. Мажбуриятларнинг қўп қисми қарздорнинг турар жойида, пул мажбуриятлари эса кредитор турган жойда ижро этилади. Мерос қолдирган шахснинг охириги доимий турар жойи бўйича мерос очилади ва ҳоказо.

Турар жой билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар асосан Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси орқали тартибга солинади.

7 §. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш

Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати унинг ўлими натижасида батамом тугайди. Аммо ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган ноаниқликларни бартараф этиш учун шу ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларидан бири бўлган фуқаро айрим сабабларга қўра доимий яшаш жойидан узоқ муддатга кетиб қолганда, унинг ҳақиқий яшаш жойини аниқлаш имконияти бўлмаса, бундай ҳолларда бедарак йўқолган, деб топилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида, умуман ҳуқуқнинг бошқа соҳаларида ҳам бедарак йўқолган деб топиш институти катта амалий аҳамиятга эга. Бу институт бедарак йўқолган фуқаронинг қариндошлари ва бошқа манфаатдор шахсларнинг шахсий ва мулкый ҳуқуқлари таъминланишини қафолатлайди.

Турмушда шундай воқеалар ҳам бўладики, баъзан бир фуқаро ўзининг доимий яшаш жойига узоқ муддат келмай қўяди. У ўзининг қаерда турганлиги тўғрисида биронта маълумот ҳам юбормайди. Унинг қаерда яшаётганини ёки қаерга кетганини аниқлашга қаратилган барча ҳаракатлар беҳуда кетади. Унинг тирик ёки ўлиқлигини аниқлаш мумкин бўлмайди. Бундай ҳолларда ҳам ҳуқуқий муносабат қатнашчиси бўлган фуқаронинг анча вақт йўқолиб кетиши, унинг ҳуқуқий муносабатдаги тақдирига таъсир қилмаслиги керак. Одатда, бундай фуқаронинг доимий яшаб турадиган жойида қандайдир мулклари қолади. Бу шахс бирор-бир мажбуриятда қарздор ёки кредитор бўлиши мумкин. У шунингдек, ҳуқуқ ва мажбуриятнинг эгаси бўлгани учун бошқа кишиларнинг шахси билан бевосита боғлиқ бўлиши, жумладан, никоҳда бўлиши, ота-оналик ҳуқуқ ва мажбуриятига эга бўлиши ҳам мумкин. Фуқаронинг узоқ вақт доимий турар жойига қайтиб кела олмасдан бедарак йўқолиб кетиши қўп вақтга чўзилиб кетмаслиги керак. Чунки давлат фуқаролик ҳуқуқи муносабатининг бундай бекарорлигига бефарқ қарай олмайди. Бедаарак йўқолган фуқаронинг яқин кишиларининг, кредиторларининг, давлатнинг

ва ниҳоят ўзининг шахсий манфаатлари, бундай ноаниқлик ва беқарорликларнинг тугатилишини талаб этади.

Башарти бедарак йўқолган фуқаро ўлган бўлса, унинг бирор-бир ҳуқуқий муносабатда бўлиши тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, унга тегишли бўлган ҳуқуқ ва бурчлар бошқаларга ўтиши керак. Манфаатдор шахслар эса, унинг ворисларига нисбатан ўзларининг тегишли эътироз ва даъволарини билдириш имкониятига эга бўлишлари мумкин.

Фуқаролик кодекси 33-моддасининг биринчи қисмида бедарак йўқолган деб топиш тўғрисида умумий қоида берилади. Унга асосан, агар фуқаронинг қаердалиги ҳақида унинг яшаш жойида бир йил давомида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ, суд бу фуқарони бедарак йўқолган деб топиши мумкин. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш унинг фуқаролик ҳуқуқларини бекор қилмайди. Аксинча, бедарак йўқолган деб топилган фуқаронинг ҳуқуқларини химоя қилиш учун зарур чоралар амалга оширилиши талаб қилинади.

Бедарак йўқолган деб топилган фуқаронинг мол-мулкни доимий суратда бошқариб туриш зарур бўлса, бу мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ васийлик ва ҳомийлик органи томонидан белгиланадиган ва ушбу орган билан тузиладиган ишончли бошқарув тўғрисидаги шартнома (ФКнинг 49-боби) асосида иш олиб борадиган шахсга топширилади. Бу мол-мулкдан бедарак йўқолган шахс қонунга мувофиқ боқиши керак бўлган фуқароларга таъминот берилади, унинг солиқлар ва бошқа мажбуриятлар бўйича қарзлари тўланади (ФКнинг 34-моддаси).

Манфаатдор шахсларнинг аризалари бўйича васийлик ва ҳомийлик қилувчи орган бедарак йўқолган фуқаронинг мулкни химоя қилиш учун, шунингдек, унинг мулкни идора этиш учун, унинг қаерда эканлиги тўғрисидаги охириги маълумот олинган кундан эътиборан бир йил ўтишини кутмасданок, мулкка бошқарувчи тайинлаши мумкин.

Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш бошқа ҳуқуқий оқибатларни ҳам келгиларчи чиқариши мумкин. Масалан, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш топширик шартномасининг бекор бўлишига асос бўлади. Агар фуқаро жиноят қилган ёхуд алиментларни ундириш иши бўйича қидирувдан яшириниб юрган бўлса, бундай ҳолларда у бедарак йўқолган деб топилмайди.

Бедарак йўқолган деб топилган фуқаро қайтиб келган ёки унинг турар жойи аниқланган тақдирда, суд унинг бедарак йўқолган деб топиш ҳақидаги қарорни бекор қилади. Суднинг қарори асосида фуқаронинг мол-мулкни бошқариш бекор қилинади (ФКнинг 35-моддаси).

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги асосий қоида ФКнинг 36-моддасида берилган. Бу қоидада айтилишича, “агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида уч йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки

муайян бахтсиз ҳодисадан ҳалок бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида олти ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ, суд уни вафот этган деб эълон қилиши мумкин.

Ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан бедарак йўқолган ҳарбий хизматчи ёки бошқа фуқаро ҳарбий ҳаракатлар тамом бўлган кундан эътиборан камида икки йил ўтганидан кейин суд томонидан вафот этган деб эълон қилиниши мумкин”.

Фуқаро вафот этган деб эълон қилинганда унинг ҳуқуқий муносабатлари тугайди, мулкига нисбатан мерос очилади, шахсий мажбуриятлари тамом бўлади ва ҳоказо.

Башарти вафот этган деб эълон қилинган фуқаро тирик бўлса, унинг барча ҳуқуқий муносабатлари амалда давом этаверади. Вафот этган деб эълон қилинган фуқаро қайтиб келган тақдирда ёки унинг қаерда турганлиги маълум бўлган тақдирда, уни вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор суд томонидан бекор қилинади.

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор бекор қилинганидан кейин у ҳар қандай шахсдан бу шахсга бепул ўтиб қолган мавжуд мол-мулкни ўзига қайтариб беришни уч йил (ФКнинг 150-моддаси талабига қўра) мобайнида суд орқали талаб қилишга ҳақли.

Агар вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг мол-мулки, унинг ворислари томонидан учинчи шахсларга сотилган бўлиб, бу шахслар харид пулини фуқаро қайтиб келган пайтгача тўламаган бўлсалар, бу ҳолда, тўланмаган суммани талаб қилиш ҳуқуқи қайтиб келган фуқарога ўтади.

Вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг мол-мулкни ҳақ тўлашни назарда тутадиган битимлар асосида олган шахсларнинг мол-мулкни вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг тириклигини била туриб, сотиб олганликлари исботланса, улар фуқарога бу мол-мулкни қайтариб беришлари шарт. Бундай мол-мулкни асли ҳолида қайтариб беришнинг имкони бўлмаса, унинг қиймати тўланади.

Агар вафот этган деб эълон қилинган шахснинг мол-мулки мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган ва сотиб юборилган бўлса, фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарор бекор қилинганидан кейин, унга мол-мулкни сотишдан тушган пул қайтариб берилади (ФКнинг 37-моддаси).

8 §. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш

ФКнинг 38-моддасига мувофиқ, қуйидаги фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилиши керак:

- Туғилиш;
- Ўлим;
- Никоҳ тузилганлиги;

- Никоҳдан ажралиш.

Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш фуқаролик ҳолати ҳужжатларини ёзиш органлари томонидан фуқаролик ҳужжатларини қайд этиш дафтарига тегишли ёзувларни киритиш ҳамда шу ёзувлар асосида фуқароларга гувоҳномалар бериш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаронинг шахсий ҳаётдаги ҳамда жамиятдаги ҳуқуқий ҳолати (фуқаролик ҳолати, унинг фуқаролик ҳуқуқи ва оила ҳуқуқининг субъекти сифатида танилиши учун аҳамиятли ҳисобланган юқоридаги фактлар давлатнинг тегишли органлари томонидан қайд қилинади.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларининг рўйхатга олиш шаҳар ва туман марказларида, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) бўлими томонидан, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари котиблари томонидан олиб борилади.

Фуқаронинг туғилиш фактини рўйхатга олиш мазкур фуқарога нисбатан фуқаролик ҳуқуқ лаёқатини вужудга келганлигини ва боланинг маълум ота-онадан туғилганлигини белгилаш учун зарур. Фуқаронинг фақат маълум ёшга тулгандан сўнг муомала лаёқатига эга бўлганлиги сабабли, туғилиш фактини олиш мазкур фуқарога ФХДЁ бўлими фуқаролик муомала лаёқатининг вужудга келганлигини белгилаш учун ҳам аҳамиятлидир. Боланинг туғилиши тўғрисидаги ариза ФХДЁ органига бир ойлик муддат ичида боланинг ота-онаси ёки улардан бири томонидан, алоҳида ҳолларда эса, кўшинлари, қариндошлари, тиббиёт муассасалари маъмурияти, ички ишлар ёки васийлик ва ҳомийлик органлари томонидан берилиши мумкин. Туғилиш тўғрисидаги ариза бола ўлик туғилган тақдирда ҳам берилиши шарт. Ўлик туғилган бола туғилишдан кейин 24 соат ичида ФХДЁ идорасида қайд этилиши керак.

Никоҳни қайд этиш муҳим давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжат ҳисобланади. Оила қонунчилигида белгиланишича фақат ФХДЁ идораларида қайд этилган никоҳгина эр ва хотин учун муайян ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларни вужудга келтиради. Никоҳ никоҳланувчиларнинг турар-жойлари бўйича, Ўзбекистон Республикаси Оила қонунчилигига риоя қилиниб, рўйхатдан ўтказилади.

Никоҳдан ажралиш эр-хотиннинг розилиги бўйича ёки суднинг никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори асосида қайд этилади. Эр ва хотиннинг ажралишлари ФХДЁ идораларида қайд этилгандан кейингина тан олинади ва улар ўртасида эр ва хотинликка оид ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлар бекор бўлади.

Фуқаронинг вафот этганлиги ёки вафот этган деб эълон қилинганлигини қайд этиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Фуқаронинг ўлим факти қайд этилиши ҳуқуқ лаёқатини бекор қилади. Шу муносабат билан вафот этгanning ҳуқуқ ва мажбуриятлари тамом бўлади. Унинг мулкига нисбатан мерос очилади. Фуқаронинг вафот этганлиги тўғрисидаги маълумот ўлим факти тўғрисидаги тиббиёт гувоҳномаси билан уч кундан

кечиктирилмай ФХДЁ идорасига билдирилиши ва шу муддат ичида ўлим факти қайд этилиши шарт. Ўлдирилган, шунингдек, ўзини-ўзи ўлдирган ёки бахтсиз ходисадан ўлган ёки мурда топилган пайтдан бошлаб 24 соат ичида ўлим сабаби тўғрисида тиббиёт муассасаси томонидан берилган гувоҳномага мувофиқ ФХДЁ органида қайд этилади. Ўлим факти тўғрисидаги аризалар ва марҳумнинг яқин кишилари ёки турар-жой идораси томонидан, зўрлик билан ўлдирилиши, ўзини ўзи ўлдириш ёки бахтсизлик ходисасидан ўлиш ҳолларидаги тегишли маълумотлар тергов органлари ёхуд милиция томонидан берилиши лозим.

Фарзандликка олиш факти бу тўғрида шаҳар (туман) ҳокимлиги томонидан чиқарилган қарорга биноан рўйхатдан ўтказилади. Фарзандликка олинувчининг насаби ва ота исми сифатида фарзандликка олувчининг насаби ва исми кўрсатилишида ёки фарзандликка олувчи эр ва хотин боланинг ота-оналари сифатида ёзилишида боланинг туғилиши тўғрисида ёзилган маълумотларга тегишлича ўзгартиришлар киритилади. Фарзандликка олишнинг бекор қилиниши ҳам шаҳар (туман) ҳокимликлари қарори билан расмийлаштирилади ва ФХДЁ идорасида қайд этилади.

Фуқаролар фамилия ва исм ҳамда ота исмини ўзгартириш тўғрисида 16 ёшга тўлганларидан сўнг, ФХДЁ идораларига мурожаат қилишлари мумкин. Фуқаронинг иши терговда ёки у судланган бўлса, шунингдек, давлат ҳокимияти идоралари норозилик билдирса, ФХДЁ идораларида насаб ва исмларнинг ўзгартирилишига йўл қўйилмайди ва бу масала суд томонидан ҳал этилади.

Оталикни белгилаш никоҳда бўлмаган ота-онадан туғилган болага оталикни белгилаш ота ва онаси (агар отаси воёга етмаган бўлса, унда унинг ота-онаси ёки қонуний вакили) томонидан берилган биргаликдаги ариза асосида ФХДЁ органида амалга оширилади. Оталикни белгилашда ота-онанинг шахсан иштироки талаб этилади. 10 ёшга тўлган болага нисбатан оталик унинг розилиги билан белгиланади.

ФХДЁ органи оталикни белгилаш ҳақидаги ариза асосида туғилганлик ҳақидаги далолатнома ёзувига тегишли ўзгартиришлар киритади.

Агар оталик белгиланган шахс никоҳ тузган бўлса, у ҳолда ФХДЁ органи никоҳ тузилганлиги ва болаларининг туғилганлиги ҳақидаги далолатнома ёзувларига тегишли ўзгартиришлар киритади, шунингдек, оталикнинг белгиланганлиги ҳақида маълумотнома беради.

Фуқаролик ҳолатлари ҳужжатлари ёзувларини бекор қилиш ва тиклаш ФХДЁ идоралари томонидан манфаатдор шахслар ўртасида низо бўлса ёки фуқаролик ҳолати ҳужжатларидаги ёзувларда жиддий тафовутлар бўлса, суд қарорига асосан амалга оширилади. Ушбу фактларнинг давлат, жамият ва фуқаролар ҳаётидаги аҳамиятидан келиб чиқиб, ФХДЁ органлари архивларида улар тузилган кундан бошлаб, 75 йил

мобайнида сақланади. Бу муддат тугагач, ушбу далолатнома ёзувлари дафтарлари тегишли шаҳар, вилоят ва республика ФХД¹ архивларига топширилади.

Фуқаронинг туғилиши, никоҳга кириши, никоҳнинг бекор қилиниши, фарзандликка олиниши, фамилияси, отаси исмининг ўзгартирилиши, фуқаронинг ўлими фактларини қайд этиш Ўзбекистон Республикаси Оила кодексига риоя қилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва туман ҳокимликлари фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини ёзиш бўлимларида ёхуд ҳамда ўзини ўзи бошқариш идораларида, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш қоидаларига мувофиқ, расмийлаштирилади.

Назорат учун саволлар

1. Ҳуқуқ лаёқатига таъриф беринг.
2. Муомала лаёқати деганда нимани тушунасиз?
3. Васийлик кимларга нисбатан белгиланади?
4. Кимлар васий ёки ҳомий этиб тайинланиши мумкин эмас?
5. Қайси фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилади?
6. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш қандай ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин?
7. Фарзандликка олиш қандай амалга оширилади?
8. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш қандай оқибатларни келтириб чиқаради?
9. Қайси фуқаролик ҳолати ҳужжатлари давлат томонидан қайд этилиши керак?
10. Фуқаро вафот этган деб эълон қилинганда нималар вужудга келади?

VI БОБ. ЮРИДИК ШАХСЛАР – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

1 §. Фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси ва белгилари

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, азалдан мулкий муносабатларда жисмоний шахслар билан бир қаторда маълум даражадаги мулк маблағига эга бўлган айрим бирлашмалар ҳам иштирок этганлар. Бундан XXV аср олдин Рим давлатида хусусий корпорациялар мавжуд бўлиб, улар диний мақсаддаги уюшмалар (*sodalitates, collegia sodalicia*), мохир дурадгорлар уюшмаси (*fabrorum, pistorum*)дан иборат эди.

Рим юристларидан бири – Гайнинг гувоҳлик беришича, XII жадвал қонунлари диний мақсаддаги уюшмаларга ўзлари учун қонунга хилоф бўлмаган ҳолда низом яратишлари учун ҳуқуқ берганлар. Рим республикаси даврида кўплаб корпорациялар, жумладан: (*collegia aratorum*), яъни, магистрлар хизматчилари корпорацияси, турли ўзаро ёрдам кўрсатувчи бирлашмалар, шунингдек, (*collegia funeraticia*) дафн этиш маросимини ўтказиш билан шуғулланувчи корпорациялар ҳамда (*collegia publicanorum*) Римнинг сиёсий ва ҳўжалик ҳаётида муҳим ўрин тутган, давлат билан шартнома тузиб, давлат сармояси ҳисобидан давлат именияларида унинг учун йирик қурилиш ишларини олиб боровчи тадбиркорлар бирлашмаси ва бошқалар мавжуд бўлган. Уларнинг кўпчилиги тамойилият даврида юридик шахс сифатида эътироф этилган.

Фуқаролик ҳуқуқининг мустақил субъектлари сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қатнашиш ва шу муносабат билан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати нафақат фуқароларга, балки юридик шахсларга ҳам берилади.

Ўзбекистон Республикасида юридик шахслар фаолиятини тартибга солувчи қонунларнинг бутун бир туркуми вужудга келтирилган. Сиёсий партиялар, Оммавий ахборот қоситалари, Банклар ва банк фаолияти, Нотариат, Маъсулияти чекланган ва кўшимча маъсулиятли жамиятлар, Хўжалик ширкатлари, Хусусий корхоналар, Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар, Нодавлат нотижорат ташкилотлар, Жамоат фондлари, Биржа ва биржа фаолияти, Микрокредит ташкилотлари, Риэлторлик фаолияти тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳар бирида турли хўжалик юритиш шаклига эга бўлган у ёки бу юридик шахсларга ўзига хос таърифлар, тушунчалар берилган.

Амалдаги Фуқаролик кодекси уларнинг барчасини умумлаштириб, қуйидагича таъриф беради:

Ўз мулкда, хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳам ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва шахсий номулк

хуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади (ФКнинг 39-моддаси).

Юқориди берилган таърифга кўра, ҳар қандай ташкилот эмас, балки муайян талабларга жавоб берадиган ташкилотларгина юридик шахс бўла олади.

Юридик шахслар:

- ташкилий бирлик;
- мулкый мустақиллик;
- мустақил мулкый жавобгарлик;
- фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилиш белгиларига эга бўлиши керак.

Ташкилий бирлик – бу юридик шахснинг ҳуқуқ субъекти сифатида ташкил бўлганлигини, муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишини билдиради.

Юридик шахснинг ташкилий жиҳатдан тузилишини кўрсатадиган Устави ёки низоми бўлиши керак. Баъзи давлат муассасалари ва давлат бюджетда бўлган бошқа давлат ташкилотлари, шунингдек, қонунда назарда тутилган ҳолларда, бошқа ташкилотлар ҳам алоҳида низомга эга бўлмай, мазкур турдаги ташкилотлар ҳақидаги умумий низом асосида иш олиш бориқлари мумкин.

Юридик шахсларнинг айрим филиаллари (хўжалик бўлимлари, участкалари, агентликлари) маълум гизимга эга бўлган, муайян тарзда ташкил этилган бўлса ҳам, улар бутун бир ташкилот (корхона муассаса) ишининг бир қисминигина бажарувчи ташкилотлар бўлгани боис, юридик шахс бўла олмайди. Масалан, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг юридик факультети муайян шаклда ташкил топиб, иш олиб бориш тартиби, кафедра аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, факультет деканининг ваколатлари белгиланган бўлса ҳам, юридик шахс ҳисобланмайди.

Мулкый мустақиллик – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўлиши учун юридик шахс ҳисобланган ҳар қандай ташкилотнинг ўзига хос мулки бўлиши, ҳар қайси давлат ташкилотининг ўзига бириктирилган мулки бўлишини тақазо қилади. Бошқача айтганда, юридик шахслар мустақил баланс ёки сметага эга бўлишлари керак (ФКнинг 39-моддаси, 2-банди).

Юридик шахсларнинг мол-мулки уларнинг уставига мувофиқ вужудга келтирилади. Устав фонди таъсисчиларнинг қўшган пул маблағлари, кўчмас мол-мулклари, аъзолик бадалларидан, тadbиркордик фаолиятдан топилган даромадларидан, фуқароларнинг ихтиёрий хайрия маблағларидан, акцияларидан тушган дивидендлардан ва қонунда мана этилмаган ўзга манбалардан ташкил топади. Сийёсий партияларни молиялаштириш Ўзбекистон Республикасининг 2009-йил 28-августдаги Қонун билан амалга оширилмоқда.

Давлат ташкилотлари давлатга қарашли мулкка нисбатан тўла хўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқида эгадирлар. Жамоа хўжаликлари, бошқа кооператив ва жамоат ташкилотлари, уларнинг бирлашмалари ўзларига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган мулкни эгаллайди. Алоҳида мулкка эга бўлмаган ёки мустақил равишда бошқара олмайдиган ва шу сабабли бошқа шахслар билан хўжалик муносабатларида бўла олмайдиган ташкилотлар фуқаролик ҳуқуқининг субъекти бўлиб ҳисобланмайди.

Мустақил мулкӣ жавобгарлик – юридик шахс ҳисобланган ташкилот ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли бўлган (давлат ташкилоти эса, ўзига бириктириб қўйилган) мулки билан жавоб беради. Юридик шахс ҳисобланган давлат ташкилотларининг мажбуриятлари юзасидан давлат жавобгар бўлмайди, бу ташкилотлар ҳам давлат ташкилотлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар. Давлат бюджетда турадиган ташкилотларнинг қарзини қоплаш, маблағ бериш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Юридик шахснинг юқори органи ўзига қарашли юридик шахс ҳисобланган ташкилотларнинг қарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Аммо юридик шахснинг юқори органи ўзига бўйсунадиган ташкилотнинг қарзлари учун қонунда ёки низомда назарда тутилган ҳолларда жавобгар бўлиши мумкин. Қуйи ташкилотлар ҳам ўзларининг юқори ташкилотлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар. Юридик шахслар ўз мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли бутун мол-мулки билан жавоб беради. Давлат қорхонасининг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгар бўлади.

Юридик шахснинг банкротлиги унинг мулкдори ёки таъсисчининг қайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган бўлса, юридик шахснинг мол-мулки етарли бўлмаганда, унинг мулкдори (ёки муассиси) зиммасига субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин.

• **Фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилиш** - юридик шахс ҳисобланган ташкилот ўз номидан ҳуқуқий муносабатларда қатнашиб, турли битимлар туза олиши, мулкӣ ва мулкӣ хусусиятда бўлмаган ҳуқуқларга эга бўла олиши ва мажбуриятларни вужудга келтира олиши демакдир. Юридик шахс судда, хўжалик судида мустақил равишда даъвогар ва жавобгар бўла олади.

Ҳар бир юридик шахс ўз фирма номига эга бўлиши талаб этилади. Фирма номи юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқӣ шаклини билдиради. Масалан, “Нарғиза” савдо-ишлаб чиқариш жамоа қорхонаси. Бу ерда “Нарғиза” қорхонанинг номи, яъни, қорхонанинг маҳсулот ва хизматлари “Нарғиза” ёрлиғи остида чиқарилади. “Савдо-ишлаб чиқариш” қорхона фаолиятининг хусусиятини, жамоа қорхонаси қорхонанинг жамоа мулкчилигига асосланганлигини билдиради.

Шунингдек, юридик шахслар расмий номга, яъни давлат томонидан берилган номга эга бўлишлари ҳам мумкин. Юридик шахсларга расмий номни Ўзбекистон Республикаси Президенти ёки ҳукумати беради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги Фармонида кўра, Тошкент Давлат юридик институти мақоми ўзгартирилиб, унга Тошкент Давлат юридик университети номи берилди.

2 §.Юридик шахслар тўғрисидаги назариялар

Юридик шахс институтини такомиллаштириш ўта муҳим ва жуда қийин масалалардан бири бўлиб, уни чуқур илмий тадқиқотларсиз ҳал этиб бўлмайди. Тарихдан маълумки, юридик шахсларни такомиллаштириш масаласи юридик шахс тушунчаси вужудга келган даврлардан бошлаб олиб борилган бўлиб, XIX асрда бир қатор фундаментал назариялар яратилган. Ушбу назариялар ҳозирги замон цивилистика фанида ҳам ривожлантирилмоқда.

Юридик шахсларнинг замирида қандай маъно ётганлигини аниқлаш учун юридик шахслар тўғрисидаги турли назарияларни икки гуруҳга ажратиш лозим.

Ушбу назарияларнинг биринчи гуруҳига машҳур тарихий мактабнинг асосчиси **Фридрих Карл фон Савиньянинг** ишини келтириш мумкин. Унинг концепцияси юридик шахс назарияларининг биринчиларидан бири бўлиб, у «**Уйдирма назарияси**» номини олди. Савиньянинг фикрича, ҳуқуқ субъекти хусусиятларига фақатгина инсон эғалик қилади. Аммо қонун чиқарувчи амалий мақсадда тан оладикки, юридик шахслар асосида инсон шахсияти ётади, дея инсонни юридик шахснинг тимсолига айлантиради. Шундай йўл билан қонун чиқарувчи юридик уйдирмани ишга солади, яъни ўйлаб чиқарилган ҳуқуқ субъектини яратади.¹

Алоиз фон Бринц томонидан таклиф этилган «**Мақсадга йўналтирилганлик**» назариясининг уйдирма назарияси билан умумий томонлари шундаки, у ҳам юридик шахс хусусиятларига эга бўлган реал субъектнинг мавжудлигини инкор этади. Юридик шахс институтининг асосий мақсади фақатгина мулкни бошқариш бўлар экан, юридик шахс мақсадга йўналтирилганликдан бошқа нарса эмас.²

Юридик шахс назариясининг иккинчи гуруҳи юридик шахснинг ҳақиқатда мавжудлигини асослаш тезисидан келиб чиқади. Асосий тезис **Карл Георг фон Безелер** томонидан илгари сурилган бўлиб, у «**Мавжудлик назарияси**» деб аталади ва уйдирма назариясига умуман қарама-қарши назария ҳисобланади. У ҳуқуқ субъекти сифатида нафақат алоҳида шахслар, балки ижтимоий организмлар ҳам иштирок этиши

¹ Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Гражданское право. –М., Проспект. 2002. –С. 147.

² Там же.

мумкинлигини эътироф этди. Ушбу назариянинг бошқача номи **«Ижтимоий организмлар назарияси»**дир.¹

Мавжудлик назариясининг давоми француз цивилисти **Р.Саллейл** ишларида мужассамланди. У **Безелер** ва **Гиркенинг** қарашларига асосан юридик шахсларнинг биологиялашувидан озод қилишга эришди ва натижада **Р.Саллейлнинг** «Реалистик назарияси» тўлиқ ва чуқурроқ ишланган реалистик йўналишдаги концепцияга айланди. Жамият унинг аъзолари каби реал ҳисобланган инсонлар жамоаси, бирлашмаларининг ўзаро муносабати эвазига мавжуд бўлади. Бундай бирлашмаларнинг мақсади унинг аъзолари хоҳишларидан келиб чиқади. Қонун сохта юридик бирлашмаларни ташкил этмайди, балки фақатгина шахслар бирлашмасини ҳуқуқнинг мустақил субъектлари сифатида тан олади.²

Рудольф фон Иерингнинг «Қизиқиш назарияси» ҳам юридик шахс назариялари ичида алоҳида гуруҳни ташкил этади. Иерингнинг таъминига кўра, юридик шахс ҳақиқий–табиий ҳуқуқ субъекти сифатида мавжуд эмас. Бу юридик уйдирмадан бошқа нарса эмас. Ҳуқуқ бу – қонуний ҳимоя бўлса, қонун чиқарувчи инсонлар гуруҳига ҳуқуқий ҳимоя бераёпти, уларнинг жамиятда бир бутун сифатида иштирок этишига рухсат бераёпти. Лекин бу Иерингнинг фикрича, ҳуқуқнинг янги субъекти пайдо бўлганини англабмайди.³

Собик шўро юридик илми юридик шахсларни ўрганишга жиддий эътибор берди. 40-50-йилларда ушбу институтга бағишланган кўплаб илмий тадқиқотлар пайдо бўлди. Бу даврда цивилист олимлар ўз эътиборларини кўпроқ давлатга тегишли юридик шахсларни ўрганишга қаратдилар.

Бу даврга келиб, асосан, учта давлат юридик шахсларини изоҳловчи назария яратилди.

Академик **А.Веникдитов** томонидан **«Жамоа назарияси»** таклиф этилди. Ушбу назарияга кўра давлат юридик шахсларининг ҳуқуқ субъекти сифатида ишчи ва хизматчилар корхона жамоаси (коллективи) ва бошқа халқ жамоалари (коллективлари) эътироф этилиши мумкин.

«Давлат назарияси» С.И.Аскнази томонидан ишлаб чиқилди. Ушбу назарияга асосан ҳар бир давлат корхонаси ортида унинг мол-мулки эгаси – давлат туради. Унга кўра юридик шахснинг инсоний асосини ушбу корхонанинг меҳнат жамоаси дейиш мумкин эмас. Давлат юридик шахси бу ҳўжалик муносабатларининг маълум участкасида ҳаракат қилувчи давлатнинг ўзидир.

«Директор назарияси» Ю.К.Толтой томонидан таклиф этилган ва унинг ишларида тўла ўрганилган. Ушбу назарияга биноан юридик шахснинг асосий мақсади фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида иштирок

¹ Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Ук.соч. 147-148 с.

² Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Ук.соч. 148-149 с.

³ Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Ук.соч. 148-149 с.

этиш имкониятига эга бўлишдир. Фақат директорга фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида корхона номидан иштирок этиш ваколати берилган. Шунинг учун, айни у, давлат юридик шахсининг юридик ташувчиси ҳисобланади.

Бундан ташқари Д.М.Генкин ва Б.Б.Черепяхин томонидан таклиф этилган юридик шахсларнинг «Социал реаллик назарияси», О.А.Красавчиковнинг «Социал алоқалар назарияси», А.А.Пушкин ва Б.И.Пугинскийлар илгари сурган «Ташкилот назарияси» каби назариялар ўша давр учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Бир вақтнинг ўзида юридик шахслар тўғрисида жуда кўп илмий назарияларнинг мавжуд бўлиши юридик шахс институтининг жуда мураккаб ҳуқуқий табиатга эга эканлигидан далолат беради.

Иқтисодиёт ривожланишининг турли босқичларида биринчи навбатда юридик шахслар тўғрисидаги назарияларнинг хусусиятлари илгари сурилди. Бу эса, ўз навбатида, юридик шахс институти ривожланишининг эволюциясига туртки бўлди.

3 §. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати

Юридик шахс ўз фаолиятида, ўзининг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган мақсадларга мувофиқ, фуқаролик ҳуқуқ лаёқатига эга бўлади. Ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқ лаёқатларининг ҳажмида фарқ бўлиши мутлақо табиийдир. Ташкилотлар фуқароларга нисбатан белгиланган бирмунча ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўла олмайдилар, фақат ўз уставлари ёки низомларида кўрсатилган фаолият билангина шуғуллана оладилар.

Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати унинг уставы, низомы ёки қонун ҳужжатлари билан белгиланади (ФКнинг 41-моддаси, 3-банди).

Юридик шахс ҳисобланган ташкилот ёки корхона қатнашадиган муносабатларнинг доираси унинг ташкил қилиниш мақсадлари билан ҳамда амалга оширилиши лозим бўлган ишларнинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Юридик шахс ўзи қатнашадиган муносабатларга қараб, муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Шундай қилиб, юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати, унга махсус юкланган вазифалар билан белгиланади (махсус ҳуқуқ лаёқати тамойили). Юридик шахс қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган айрим фаолият турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосидагина шуғулланиши мумкин. Масалан, нефть, нефть маҳсулотлари ва газ қазиб чиқариш, уларни қайта ишлаш ва сотиш фаолияти.

Фуқаролик ҳуқуқида фуқароларга нисбатан ҳуқуқ лаёқатининг тенглик тамойили ўрнатилган, фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни

¹ Сергеев А.П., Толстой Ю.К. Ук.соч. –С. 151.

хамма фуқаролар учун қонун билан тенг ҳажмда белгиланган бўлса, юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати ундан фарқлиниб, уларнинг ҳар қайси тури учун ҳар хил бўлади. У барча юридик шахслар учун бирорта умумий ҳажмда олдин эмас, балки аниқ юридик шахснинг пайдо бўлишида, унинг иш мақсадларига қараб, қонун, устав ёки низомларида белгиланади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёқати ҳам фуқаролик муомала лаёқатидан фарқ қилади. Агар фуқароларда ҳуқуқ лаёқатидан фарқ қилиб, муомала лаёқати муайян ёшга етгач вужудга келса, муомала лаёқати юридик шахсларда ҳуқуқ лаёқати билан бир вақтда ташкил топади. Шу билан бирга, фуқаролик муомала лаёқатидан фарқ қилиб, юридик шахсларнинг муомала лаёқатини чеклаш ва уни муомалага лаёқатсиз деб топиш мумкин эмас.

Юридик шахс ўз устави ёки низоми асосида ҳаракат қилади. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати, унинг устави ёки низоми тасдиқланган пайтдан бошлаб ёхуд тегишли ваколатли идора ушбу юридик шахсни ташкил этиш ҳақидаги қарор чиқаргандан кейин вужудга келади. Юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилгандан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади (ФКнинг 44-моддаси, 4-банди).

Умумий қоида бўйича, юридик шахснинг таъсис ҳужжатлари қонун талаблари даражасида бўлса, уни уч иш қунида давлат рўйхатидан ўтказиш лозим. Айрим юридик шахсларни ташкил қилиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш қонун билан таъқиқ қилинади. Масалан, Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва ҳавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига тажовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партиялар ҳамда жамоат бирлашмаларининг махфий жамият ва уюшмаларнинг тузилиши ва фаолияти таъқиқланади.

Юридик шахснинг устави ёки у ҳақидаги низом шундай ҳужжатки, у бунда унинг фаолияти учун юридик аҳамиятга эга бўлган қоидалар мустаҳкамланади. Уставда қуйидаги:

- Юридик шахснинг номи, жойлашган жойи, почта манзили;
- Юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шакли;
- Мақсади ва фаолият соҳалари;
- Устав фондининг миқдори, вақти, шакллантириш тартиби;
- Устав фондиди кўпайтириш ва камайтириш;
- Фойдани тақсимлаш ва зарарларни қоплаш;
- Фаолият тусидан назорат қилиш;
- Меҳнат муносабатлари;
- Ҳужжатларни сақлаш ва ахборот тақдим этиш тартиби;

- Юридик шахсни кайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби;
- Қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар кўрсатилади.

Баъзи ҳолларда, юридик шахсни ташкил этишда, мазкур турдаги юридик шахсларнинг ташкилий тузилиши ва фаолиятга доир барча умумий қондаларни назарда тутган намунавий уставларнинг бўлиши юридик шахс уставини тузиш вазифасини енгиллаштиради. Бундай намунавий уставларга фермер хўжалигининг намунавий уставини қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)нинг намунавий уставини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Юридик шахснинг органлари ҳам бўлади. Юридик шахс қонун, устав ёки низом бўйича белгиланган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи ўз органлари орқали фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг муомала лаёқати, яъни ўз ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини олиш лаёқати, юқорида кўрсатилганидек, уларнинг органлари орқали амалга оширилади. Юридик шахсларнинг органлари қонун, устав ёки низомга мувофиқ равишда юридик шахснинг эрк-иродасини ифодалайди ва юридик шахс номидан фаолият олиб боради.

Юридик шахсларнинг органлари якка бошчиликка асосланиб, у директор, раис, бошқарувчи ёки коллегиял бошқарув, вакиллар мажлиси, умумий мажлис (ёки йиғилиш) тартибда бошқарадиган орган бўлиши мумкин.

Давлат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахсларнинг органлари, қоида бўйича, якка бошчилик асосида белгиланади. Шу билан бирга якка бошчилик асосида ҳаракат қилувчи органлар ишлаб чиқаришга оид муҳим масалаларни ҳал қилишда жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоалари фикри билан ҳам ҳисоблашади.

Кооператив ва жамоат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахсларнинг органлари икки турга: якка бошчиликка асосланган (масалан, бошқарув раиси) ёки коллегиял тартибда бошқаришга асосланган (масалан, аъзоларнинг умумий мажлиси, бошқаруви) бўлиши мумкин.

4 §. Юридик шахсларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш тартиби

Фуқаролик ҳуқуқи фани юридик шахсларни рўйхатдан ўтказиш жараёнида, давлат органлари иштирокининг хусусиятидан қатъий назар, аънавий равишда юридик шахсларни қуйидаги усулларда вужудга келиши мумкинлигини кўрсатади:

1. **Буйруқ орқали.** Бундай усул билан давлат ташкилотлари ҳисобланган юридик шахслар ташкил топади.

2. **Мурожаат қилиш усули.** Бунда муассислар томонидан тузиладиган юридик шахсларнинг вужудга келиши имконияти қонун томонидан олдиндан белгиланган бўлади.

3. Рухсат олиш усули. Бундай усулда ташкил топадиган юридик шахсларнинг вужудга келиш имкониятлари қонунларда олдиндан белгилаб қўйилади. Бинобарин, уларнинг ташкил бўлиш-бўлмаслиги, мақсадга мувофиқлиги текширилмайди, балки таъсис ҳужжатларининг қонунга мувофиқлиги текширилади, холос. Юридик шахс таъсис шартномаси иштирокчилар томонидан тузилади, устави (низоми) эса тасдиқланади.

Таъсис ҳужжатларида юридик шахсларнинг таркиби ва ваколатлари ҳамда бошқа зарурий маълумотлар бўлиши керак.

Таъсис шартномасида:

- Юридик шахснинг номи, жойлашган жойи, почта манзили;
- Юридик шахслар ва фуқароларнинг яқка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида маълумотлар;
- Мақсади ва фаолият соҳалари;
- Юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми;
- Таъсисчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- Юридик шахснинг устав фондини шакллантириш тартиби;
- Устав фондини қўпайтириш ва камайитириш;
- Фойдани тақсимлаш ва зарарларни қоплаш тартиби;
- Юридик шахсни бошқарув органлари;
- Юридик шахснинг ҳужжатларини сақлаш;
- Юридик шахсни қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби;
- Қонунда назарда тутилган бошқа маълумотлар белгиланади.

Юридик шахс мурожаат қилиш ва рухсат олиш усуллари орқали ташкил топганда, албатта, уни ташкил қилувчилар ташаббускор гуруҳ бўлади. Бу гуруҳ фуқаролар (жисмоний шахслар)дан ҳам, юридик шахслардан ҳам иборат бўлиши мумкин. Улар муассислар ёки таъсисчилар деб аталади. Таъсисчилар орасида давлат ҳам унинг органлари бўлиши мумкин. Муассислар кўп ҳолларда юридик шахснинг мол-мулкани вужудга келтиришга ўз улушини қўшади. Бу улушлар асосида кўп ҳолларда устав фонди ташкил топади.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари “таъсисчи” ва “муассис” атамаларининг тушунчаси ҳамда улар ўртасидаги фарқли жиҳатларни белгиламайди. Кўпчилик ҳолларда (айниқса, кейинги пайтда “таъсисчи” атамаси ҳуқуқ нормаларида деярли қўлланилмаяпти. Юридик шахсни ташкил этаётган шахс (ёки шахслар) ҳуқуқ нормаларида муассис (ёки муассислар) атамаси билан номланмоқда. Бу ҳолат эса ўз ўзидан қундалик ҳаётда ишлатилаётган “таъсисчи” ва “муассис” атамаларининг бир хилдаги маънога эгаллигини ифодалайди.

Юридик шахс ўз фаолиятида қўзланган мақсад бўйича тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган турларга бўлинади (ФКнинг 40-моддаси). Юридик шахсларнинг тижоратчи турлари муассисларнинг фойда олиш мақсадини қўзлаб тузилади. Нотижорат турларида муассислар фойда олиш мақсадини қўзламайдилар.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ, тижоратчи юридик шахслар ҳам ва нотижорат юридик шахслар ҳам тадбиркорлик (фойда олишга қаратилган фаолият) фаолияти билан шуғулланишлари мумкин, лекин бунда, тижорат юридик шахслардан фарқ қилиб, нотижорат юридик шахслар ўз тадбиркорлик фаолиятларидан олган фойдани фақат аъзоларининг эҳтиёжини қондириш ёки ўзга муштарак мақсадни амалга ошириш учун ишлатадилар. Олинган фойдани бошқа мақсадларда ишлатилишига йўл қўйилмайди. Шу муносабат билан, нотижорат юридик шахсларга нисбатан ФК “фойда олишни мақсад қилиб қўймаган” деган ибора эмас, балки, “фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўймаган” ибораси белгиланган. Бу эса, нотижорат ташкилоти тадбиркорлик билан шуғулланиши муайян фойда қўриши мумкинлигини белгилайди. Фақатгина нотижорат юридик шахсларнинг асосий мақсади (ёрдамчи ёки бошқа мақсадлар бундан мустасно) фойда олиш бўлмайди, холос.

Юридик шахс бекор бўлганида, уларнинг тижорат турларида, юридик шахс ҳамма кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилгандан кейин мол-мулк муассислар ўртасида тақсимлаб олинади. Нотижорат хусусиятга эга юридик шахсларда эса қолган мол-мулкка нисбатан муассислар ҳақ-хуқуққа эга бўлмайдилар. Юридик шахсларнинг давлат рўйхатидан ўтиш маълумотлари, шунингдек, ўзига хос номи давлат реестрига киритилади.

Юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишни ташкил этишнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги ҳақидаги асос билан уни рўйхатдан ўтказишни рад этиш фақат юридик шахсларнинг мурожаат этиш усули билан ташкил қилиш тартибда қўлланилади. Давлат рўйхатидан ўтказиш рад этилганда судга шикоят билан мурожаат қилиш мумкин. Юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтган пайтидан бошлаб тузилган ҳисобланади. Юридик шахсни қайта тузиш бу ҳақдаги тегишли қарор билан амалга оширилади. қарорда муассисларни шартномага қўшилиш ва шартномадан чиқиш тартиби қабилад кўрсатилади. Одатда, тижоратчи юридик шахсларнинг уставлари қонунда белгиланган тартибда туман ҳокимликларида давлат рўйхатига олиндиладар. Жамоат бирлашмалари мақомига эга бўлган юридик шахслар, шунингдек, йирик қўшма корхоналар, давлат томонидан ташкил этилган юридик шахслар низомлари махсус ваколатни давлат органлари томонидан (Вазирлар Маҳкамаси, Адлия вазирлиги) тасдиқланади. Республикамиз ҳозирги бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш даврида юридик шахслар, қўпинча, қайта ташкил этиш йўли билан бекор бўлади. Қайта ташкил этиш йўли билан турли шаклларда, жумладан, ФКнинг 49-моддасида таъкидланишича, юридик шахсни қайта ташкил этиш:

- қўшиб юбориш,
- қўшиб олиш,
- бўлиш,
- ажратиб чиқариш,

- ўзгартириш шаклларида амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахс бирлашганида икки ёки бир неча ташкилот ўзининг мустақил равишда иш олиб боришини бекор қилади ва ягона ташкилотга бирлашади, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Юридик шахс бўлинганда ўз фаолиятини бекор қилади ва унинг негизида икки ёки бир неча юридик шахс пайдо бўлади ҳамда аввалгисининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

Юридик шахснинг қўшилишида унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари уни қўшиб олаётган юридик шахсга ўтади ҳамда қўшилган юридик шахс ўзининг мустақил равишда фаолият юритишини тўхтатади. Ажралиш шаклида эса фаолият юритаётган юридик шахс таркибидан мустақил ташкилот ажралиб чиқади ва ўз ҳолича юридик шахс ҳуқуқини олади.

Кооператив жамоат ташкилотларининг бирлашишига, бўлинишига аъзоларнинг умумий мажлислари (йиғилишлари) ва вакиллари мажлиси (йиғилиш)нинг қарори асосидагина йўл қўйилади.

Юридик шахсларнинг қайта ташкил қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси қонунлари ёки кооператив ва жамоат ташкилотлари уставлари билан белгиланади.

Юридик шахслар қайта ташкил этилганда универсал ҳуқуқий ворислик вужудга келади.

Юридик шахсни тугатиш унинг ҳуқуқ ва бурчлари ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсга ўтмасдан бекор қилинишига олиб келади.

Фуқаролик кодексининг 53-моддасида юридик шахсларни тугатиш асослари қуйидагича белгиланган:

1.Юридик шахс муассисларининг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ;

2. Юридик шахснинг амал қилиш муддати тугаши;

3. Юридик шахсни ташкил этишдан қўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан;

4.Юридик шахсни ташкил қилиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхагдан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топганида;

5.Юридик шахс фаолияти рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга оширилганда;

6. Қонун билан тақиқлаб қўйилган фаолият амалга оширилган тақдирда;

7.ФКда назарда тутилган бошқа ҳолларда, суднинг қарорига мувофиқ тугатилади;

8. ФКнинг 57-моддасида айтилганидек, юридик шахснинг банкрот деб ҳисобланиши, унинг тугатилишига олиб келади.

5 §. Юридик шахсларнинг турлари

Юридик шахсларни турлари жамиятда мавжуд бўлган мулк шаклларига бевосита боғлиқдир. Маълумки, Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий мулк ва оммавий мулк шаклларида бўлиб, юридик шахслар ҳам, ўз навбатида, давлатга тегишли ва хусусий (нодавлат) юридик шахсларга бўлинади..

ФКнинг 40-моддасида айтилганидек, фойда олишни ўз фаолиятини мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилот) юридик шахс бўлиши мумкин.

Тижоратчи бўлган юридик шахслар жумласига хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва хўжалик жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари ҳамда унитар корхоналар киради.

Тижоратчи бўлмаган юридик шахслар жумласига жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассасалар киради.

Тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ўз уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доираларда тadbиркорлик фаолиятлари билан ҳам шуғуллана олади. Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги аҳамиятидан келиб чиқиб, 1999 йил 14 апрелда Ўзбекистон Республикасининг Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисидаги Қонуни қабул қилинди ва амалга киритилди.¹

ФКнинг 77-моддасига кўра юридик шахслар ўзларининг фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек, муштарак манфаатларини ифода этиш ҳамда химоя этиш мақсадида уюшмалар (иттифок) шаклида бирлашмалар тузишлари мумкин. Уюшма юридик шахс ҳисобланиб, унинг аъзолари ўз мустақилликларини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қоладилар. Уюшма ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўлади.

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳам юридик шахс сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг катнашчиларидир (ФКнинг 78-моддаси).

Умуман, юридик шахслар ўз фаолиятларида Фуқаролик кодекси нормаларига, соҳа қонунларига, шунингдек, уставларига ва бошқа таъсис ҳужжатларига асосланган ҳолда иш олиб борадилар.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1999, N 5, 115-модда.

6 §. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари

Юридик шахсларнинг ваколатхоналари ва филиаллари уларнинг алоҳида таркибий бўлинмаси бўлиб, уларнинг фаолият соҳасини ва иқтисодий манфаатларини кенгайтиришга хизмат қилади.

Юридик шахслар ўз манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учун шароит яратиш мақсадида ўзи жойлашган ердан ташқарида ўзига қарашли бўлган ваколатхона ва филиалларни очади.

Юридик ва jisмоний шахслар ўз вазифаларини амалга ошириш ва аҳолига яқиндан хизмат кўрсатиш мақсадларида ўз филиаллари (бўлимлари, идоралари, агентликлари) ни ташкил этишлари мумкин.¹

Филиал юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазифаларини ёки вазифаларининг бир қисмини, шу жумладан, ваколатхона вазифаларини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир (ФКнинг 47-моддаси, 2-банди).

Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, филиал юридик шахснинг таркибий қисми бўлиб, мустақил юридик шахс ҳисобланмайди ва муайян бир жойда юридик шахснинг вазифаларини бошқаришга хизмат кўрсатиш мақсадида тузилади.

Филиаллар ўзларига берилган ваколатлар доирасида баъзи юридик ҳаракатларни қилишлари мумкин. Аммо бундай ҳаракатлар натижасида олинган мажбуриятлар юзасидан юридик шахс мулкый жавобгар бўлади.

Ваколатхона юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодалайдиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмасидир. Қонунда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ваколатхона ва филиаллар юридик шахс ҳисобланмайди. Улар ўзларини ташкил этган юридик шахс томонидан мол-мулк билан таъминланадилар ҳамда у тасдиқлаган низом асосида иш олиб борадилар. Ваколатхона ва филиалларнинг раҳбарлари юридик шахс томонидан тайинланади ҳамда унинг ишончномаси асосида иш олиб боради (ФКнинг 47-моддаси).

Филиаллар ва ваколатхоналар юридик шахс томонидан очилади, унинг алоҳида қисмларидан бўлиб ҳисобланади, юридик шахс томонидан берилган ваколатларни унинг номидан амалга оширади. Уларнинг мажбуриятлари бўйича юридик шахс жавобгар бўлади.²

Ваколатхона ва филиаллар уларни ташкил этган юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида кўрсатилган бўлиши керак.

Ваколатхоналар фуқаролик муомаласида улар ташкил этувчи юридик шахс номидан иш кўради, яъни унинг манфаатларини ифода қилади ва ҳимоя қилади. Хусусан, ваколатхоналар алоҳида шартномалар тузиши,

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳукуқи. –Т., ТДЮИ, 2006. –Б. 133.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳукуқи муаммолари. –Т., ТДЮИ. 2010, –Б. 184.

уларнинг ижросини назорат этиши, ўз ташкilotига оид тижорат ва ижтимоий хусусиятга эга реклама билан шуғулланиши мумкин.

Филиаллар фаолиятининг предмети ва соҳаси анча кенгрок улар юридик шахс манфаатларини ифодалаш билан бирга, барча вазифаларини ёки вазифаларининг бир қисмини, шу жумладан, ваколатхона вазифаларини бажаради. Юридик шахс шуғулланаётган ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини олиб бориш ҳуқуқи фақат филиалга берилади.

7 §. Юридик шахсларнинг товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номларига бўлган ҳуқук

Ўзбекистон Республикасида товарлар ишлаб чиқарадиган, хизматлар кўрсатадиган ва хўжалик-тижорат фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда фукаролик муомаласида катнашадиган ҳар бир юридик шахс ўзига хос товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисига эга бўлади. Бу белгилар бир юридик шахснинг товарлари ва хизматларини бошқа юридик шахсларнинг турдош товарлари ва хизматларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган белгилардир.

Товар белгилари тарихи жуда узок ўтмишга бориб такалади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, минг йиллар олдин ишлаб чиқарилаётган ашёлар, товарлар ёки хайвонларга турли махсус белгилар қўйилиб, улар ушбу ашёларнинг кимга тегишлилигини ёки ким ишлаб чиқарганини кўрсатиб турган. Бундай белгилар қадимги Хитой, Юнонистон, Миср ва Римда мавжуд бўлган.¹

Товар белгиси сифатида тасвирлар, сўзлар, муайян шакл тарзидаги белгилар ва бошқа белгилар ёки уларнинг исталган бир рангдаги ёки турли рангдаги жамлама ифодаси товар белгилари сифатида рўйхатдан ўтказилади.

Товар белгисини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги талабнома юридик ёки жисмоний шахслар томонидан шахсан ёки патент идорасида рўйхатга олинган патент вакили орқали берилиши мумкин.

Жамоат манфаатларига, инсонийлик ва ахлоқ қоидаларига зид бўлган белгилар товар белгиси ёки товар белгисининг қисми сифатида рўйхатдан ўтказилишига йўл қўйилмайди.

Товар белгисининг эгаси ушбу белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда, шу жумладан, ундан ўзга шахслар фойдаланишига рухсат бериш ёки таъқиқлаб қўйишда мутлақ ҳуқуққа эгадир.

Товар белгисидан қонунга зид равишда фойдаланган юридик ва жисмоний шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига мувофиқ жавобгар бўладилар.

¹ Судариков С.А.Право интеллектуальной собственности. –М., Проспект. 2010. 226-227 с.

Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари товар белгиларини бошқа давлатларда рўйхатдан ўтказиш ёки халқаро микёсда рўйхатдан ўтказиш ҳукукига эга.

Чет эл юридик шахслари халқаро шартномаларга ёки ўзаро ҳамкорлик асосида товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари билан баб-баравар фойдаланадилар.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида Ўзбекистон Республикаси товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги қонундан фарқ қилувчи ўзгача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Товар белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги қонуннинг қўлланилиши билан боғлиқ низолар тегишли судлар томонидан, Ўзбекистон Республикасининг процессуал қонунларида белгиланган тартибда, кўриб чиқилади.

Ҳар бир мамлакат, минтақа, маълум бир ҳудуд ўз иқлими, ҳавоси, тупроқ таркиби, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий шароитлари билан ўзига хосдир. Баъзан бу ўзига хослик ўша ҳудуд доирасида ишлаб чиқариладиган товарлар, бажариладиган ишлар, кўрсатиладиган хизматни ўзига хос алоҳида сифат белгиларига эга бўлишини таъминлайди. Бошқа жойдаги айни ўшандай ишлаб чиқилган товарлар, бажариладиган ишлар ёки кўрсатиладиган хизматлар ўшандай сифатга, белгиларга эга бўлмайди. Бинобарин, маълум географик ҳудуднинг табиий шароитлари ёки бошқа омиллар (асосан ўша жойда яшовчиларнинг касби-кори малакаси, маҳорати) билан узвий боғлиқ равишда тайёрланган товарлар бошқа жойда тайёрланган айни шундай товарларга нисбатан харидоргир, юқори сифатли, алоҳида хусусияти, рақобатбардошли ҳисобланади. Бозорда ушбу товар тайёрланган жойнинг номи товарни маълум сифати, хусусиятга эга эканлиги ҳақида ўзига хос сертификат ҳисобланади. Масалан, «Боржоми», «Ессентуки», «Тошкент» минерал сувлари, Учқора майизи, Ургут тамакиси, Янгикўрғон анжири, Қува анори, ва ҳ.к. Баъзан товар тайёрланган жойнинг табиий шарт-шароитлари эмас, балки ўша жойда яшовчи аҳолининг маълум бир касб-ҳунарга, маҳсулот тайёрлашга бўлган алоҳида маҳорати, малакаси ушбу товарнинг сифатини белгилашда алоҳида муҳим омил бўлиши ҳам мумкин, масалан, Чуст пичоғи, Самарқанд нони, Хива гилами ва ҳ.к.

Товар чиқарилган (тайёрланган) жой номи сифатида мамлакат номи ишлатилиши (Бразилия кофеси, Эрон гилами, Грузия чойи), аҳоли пункти ёки минтақавий ҳудуд номи (Тошкент суви, Чуст пичоғи) умуман қандайдир географик объект номи (масалан, Тянь-Шань суви) қўлланилиши мумкин. Бундай мақсадларда ўша географик объект тарихий номи ишлатилиши мумкин. Бунда энг асосийси ўша жойда ишлаб

чиқарилган товарни юқори сифати, алоҳида белгиларга эга эканлиги ва худди шу ҳолат товарлар бозорида, харидорлар орасида маълум аҳамиятга эга эканлигидир.

Товарларни келиб чиқиш мамлакатларини аниқлаш қоидалари 1988-йил 8 апрелда ЎР Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган.

Товар келиб чиққан жой номи Ўзбекистон Республикаси Патент идораси рўйхатидан ўтказилади. Бунда асос бўлиб ФК 1108-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган талабларга ишлаб чиқариладиган товарнинг жавоб бериши ва айна ўшандай товар ишлаб чиқарувчининг ўша худуд доирасида фаолият юритиши ҳисобланади.

Товар ишлаб чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳукуки гувоҳномаси 10 йил муддатга берилади, бу муддат тугагач узайтирилиши мумкин.

Товар келиб чиққан жой номини товарда, унинг идиши ҳамда ўровида, пешлавларда, расмий бланкаларда, рекламада, босма нашрларда ва товарни фуқаролик муомаласига киритиш билан боғлиқ бошқа ҳужжатларда ишлатиш товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш деб ҳисобланади.

Лицензия шартномаси асосида товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳукукини бошқа шахсга беришга, бундай ҳуқуқдан бошқа шахслар фойдасига воз кечиш тўғрисида битимлар тузишга ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳукукини беришга йўл қўйилмайди.

Товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳукуки тўғрисидаги гувоҳномаси бўлмаган шахсларнинг товар келиб чиққан жойнинг рўйхатдан ўтказилган номидан фойдаланишига, ҳатто башарти бунда товар келиб чиққан жойнинг ҳақиқий номи кўрсатилган ёки ном таржима қилиб ёхуд "қўринишдаги", "турдаги", "усулдаги" ва шунга ўхшаш сўзларни қўшиб қўлланилган тақдирда ҳам, шунингдек, ҳар қандай товар келиб чиққан жой номи ва товарнинг алоҳида хусусиятлари хусусида истеъмолчини чалғитиши мумкин бўлган ўхшаш белгилардан фойдаланишга йўл қўйилмайди.¹

Дунёнинг деярли барча давлатларида товарларни чиқарилган жойлар номларидан ғайриқонуний фойдаланиш, бу жойлар номлари ҳақида нотўғри ёки ёлғон маълумот бериш фирром рақобатнинг қўринишларидан ҳисобланади ва тегишли жавобгарлик чоралари (зарарларни тўлатиш, худудига олиб келишни таъқиқлаш, хатга олиш, товарларни йўқ қилиб ташлаш ва ҳ.к.) қўлланилади. Ўзбекистон Республикасининг "Рақобат тўғрисида"ги Қонунининг 13-моддасига асосан юридик шахснинг интеллектуал фаолияти натижаларидан ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларидан, товарни индивидуаллаштириш

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида"ги Қонуни. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2007 йил, 37-38-сон, 379-модда

носиталаридан қонунга ҳилоф равишда фойдаланган ҳолда товарни реализация қилиш, товарнинг хусусияти, ишлаб чиқариш усули ва жойи, истеъмол хоссалари, нархи, сифати, ишлаб чиқарувчининг (бажарувчининг) кафолат мажбуриятлари хусусида истеъмолчиларни жалғйтиш; ҳўжалик юритувчи субъект (рақобатчи) томонидан ишлаб чиқарилаётган товарни унинг ташқи безатилишини, номини, тамгаланишини, товар белгисини ва юридик шахсни индивидуаллаштиришнинг бошқа воситасини такрорлаш, реклама материалларидан, товарнинг фирма ўрови ва шаклидан нусха кўчириш орқали қалбакилаштириш инсофсиз рақобат ҳисобланади ва таъқиқланади.¹

Назорат учун саволлар

1. Юридик шахс деганда нимани тушунасиз?
2. Юридик шахсларнинг қандай белгиларини биласиз?
3. Юридик шахс қандай усулларда вужудга келади?
4. Юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати деганда нимани тушунасиз?
5. Юридик шахс қачон банкрот деб эълон қилинади?
6. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи неча йилга берилади?
7. Товар келиб чиққан жой номи қайси идора томонидан рўйхатга олинади?
8. Ваколатхона деб нимага айтилади?
9. Товар белгиси сифатида нималардан фойдаланиш мумкин?
10. Юридик шахснинг филиали қандай маънони билдиради?

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Рақобат тўғрисида"ги Қонуни "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари туплами", 2012. 1-сон, 5-модда.

VII БОБ. ТИЖОРАТЧИ ЮРИДИК ШАХСЛАР

1 §. Тижоратчи ташкилотлар тушунчаси ва турлари

Тижоратчи, яъни фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган юридик шахслар хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва конунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин. (ФКнинг 40-моддаси 2-қисми).

Тижоратчи юридик шахснинг номида унинг ташкилий шакли, албатта, кўрсатилган бўлиши керак. Бу унинг котрагентлари учун муҳим аҳамиятга эга, чунки юридик шахснинг номидан ушбу юридик шахс фаолиятининг хусусиятлари, тадбиркорлик имконияти, ҳуқуқий доираси, мажбурият юзасидан жавоб бера олиш имконияти маълум бўлиши мумкин.

Ушбу тижоратчи ташкилотлар мулкий муносабатларда тадбиркорликнинг кенг тарқалган ташкилий–ҳуқуқий шаклларида ҳисобланади. Тадбиркорлар томонидан тузилган бундай шаклга ўхшаш бирлашмалар китъа ҳуқуқида компаниялар ёки фирмалар, англо-америка ҳуқуқ тизимида эса корпорациялар деб номланади. Ўтмишда Ўзбекистонда бундай бирлашмалар ширкатлар шаклида бўлиб, улар асосан савдо, шунингдек, ҳунармандчилик билан шуғулланишган. Хусусий тадбиркорликка, тижоратга йўл қўйилмаган. Ушбу анъана ҳисобга олинган ҳолда, Фуқаролик кодексида тижоратчи ширкатлар ва жамиятларга нисбатан “хўжалик” деган атама сақланиб қолingan.

Ширкатлар ва жамиятлар ўз аъзоларининг ихтиёри билан, яъни улар томонидан тузилган шартномага асосан вужудга келган, умумий ҳуқуқ лаёқатига эга бўлган тижоратчи ташкилот ҳисобланади. ФКнинг 58-моддасида белгиланган асосий қоидага биноан хўжалик ширкатлари ва жамиятлари уларни тақшил қилишда қатнашган муассасалар (иштирокчилари)нинг мол-мулкидан ажаратилган ва уларнинг ҳиссаларидан ташкил топган устав капиталига (фондига, мулкий жамғармасига) эга бўлган тижоратчи юридик шахс ҳисобланади. Улар муассасалар (иштирокчилар) қўшган хиссалари, шунингдек, сотиб олинган акциялари ҳисобига вужудга келган, ўз фаолиятини амалга ошириш натижасида қўлга киритилган ва сотиб олиган мол-мулкларига нисбатан яққаю-ягона мулк ҳуқуқи субъекти ҳисобланади.

Хўжалик ширкатлари тўлиқ ширкат, коммандит ширкат шаклида, хўжалик жамиятлари эса маъсулияти чекланган жамият, қўшимча маъсулиятли жамият ёки акциядорлик жамияти шаклида тузилиши мумкин.

2 §. Хўжалик ширкатлари–юридик шахс сифатида

Хўжалик ширкати – бу ширкат номидан ҳаракат қилувчи икки ёки ундан ортиқ шахснинг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузилган, шартномавий юридик шахс мақомига эга бўлган бирлашмадир.

Хўжалик ширкатлари ва жамиятлари бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятининг энг фаол иштирокчилари ҳисобланади. Улар тижоратчи ташкилотлар жумласига кириб, устав капиталлари, одатда, муассисларнинг қўшган ҳиссаларидан вужудга келган умумий мол-мулк ва маблағлари ёки иштирокчиларнинг акцияларидан иборат бўлади.

Хўжалик ширкатларининг мажбуриятлари учун иштирокчилар ўз мулклари билан солидар ва субсидиар тарзда жавобгар бўлишлари, унинг тадбиркорлик фаолиятида иштирокчиларнинг шахсан иштирок этиши (коммандитчилардан ташқари), таъсис ҳужжати таъсис шартномаси ҳисобланиши, хўжалик ширкатларидан иштирокчилар чиқиб кетадиган бўлса, тегишлича унинг таъсис ҳужжатига ўзгартириш киритилиши унинг ўзига хос хусусиятларини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги¹ 2001-йил 6 декабрда қабул қилинган Қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, муассисларнинг (иштирокчиларнинг) улушларига (ҳиссаларига) бўлинган устав фондига (устав капиталига) эга бўлган тижорат ташкилоти хўжалик ширкати ҳисобланади. Бундай ширкатда муассислар (иштирокчилар) ёки улардан айримлари ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти юритишда шахсан иштирок этадилар. Хўжалик ширкати, агар унинг таъсис шартномасида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади ва қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган ҳар қандай турдаги фаолиятни амалга ошириши мумкин.

Хўжалик ширкати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик шахсларнинг муассиси (иштирокчиси) бўлиши, ваколатхоналар ва филиаллар ташкил этиши мумкин.

Корпоратив ҳуқуқ бўйича етакчи мутахассислардан бири Т.Кашанина ширкатларнинг келиб чиқишини оила бошлиғининг оялада яққа ҳукмронлигига асосланган оилавий тадбиркорликдан келиб чиққан деб ҳисоблайди.² Дастлабки пайтларда асосан ширкат раҳбарининг ёши, тажрибаси муҳим роль ўйнаган бўлса, кейинчалик иштирокчилар ўртасида уддабурон, тадбиркор шахслар таъсири орта борди. Вақт ўтган сайин ширкатларнинг ўзи ҳам турларга ажрала бошлайди. Бозор муносабатлари мустаҳкамланиб бораётган ҳозирги шароитларда ҳам ширкатлар хўжалик юритувчи субъектлар тизимида

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги 06.12. 2001 й. № 308-ІІ Қонуни.

² Кашанина Т. В. Корпоративное право. М., “Норма”, 1999. -С. 158.

ўзига хос ўрин эгаллайди. Ширкатларнинг ҳуқуқий мақоми куйидаги ўзига хос хусусиятларда яққол кўзга ташланади.

Биринчидан, ширкатлар — иштирокчиларнинг шартнома, келишувга асосланган бирлашмаси, уюшмаси. Бундай шартнома таъсис шартномаси, деб аталади ва у ширкатнинг асосий таъсис ҳужжати ҳисобланади. Ушбу шартнома предмети муайян ашё, хизмат ва ишларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтириш эмас, балки иштирокчиларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкил этишдир.

Иккинчидан, ширкатлар — бу иштирокчиларнинг турли мол-мулкларини (пул маблағлари, ашёлар, кўчар ва кўчмас мол-мулклар) бирлаштириш шаклидир. Иштирокчилар қўшган улушлар ҳар хил ҳажмда—тенг миқдорларда ва турли миқдорларда белгиланиши мумкин.

Учинчидан, ширкат — кишиларнинг ихтиёрий бирлашуви. Ширкатда энг камида икки ва ундан ортиқ иштирокчи эркин равишда бирлашади. Иштирокчилар миқдори кўп бўлишига деярли барча мамлакалар қонунчилиги йўл қўяди, бироқ, амалда ширкат иштирокчилари унчалик кўп бўлмайди. Иштирокчиларни ягона манфаат, ўзаро ҳамкорлик асосида фаолият юритиш қулай эканлигига ишонч, шунингдек, фойда (даромад) олишга интилиш бирлаштиради. Ширкатда муваффақият қозонишнинг асосий гарови — бир-бирига ёрдам бериш, қўллаб-қувватлашдир. Хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари ичида ширкатга нисбатан иштирокчиларнинг ўзаро ишончи, коллективизм туйғуси, ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам энг юқори даражада бўлиши шарт ва зарур ҳисобланади. Акс ҳолда, ширкат ташкил этишдан маъно йўқолади.

Агар иштирокчилар ўртасида ўзаро ишончга путур етса, бундай ҳолда ширкатнинг мавжудлиги катта хавф остида қолади. Шу сабабли ҳам худбин, манфаатпараст, фақат ўз фойдасини кўзлайдиган, калтабин шахслар ширкат иштирокчиси бўла олмайди. Гарчи бунда юридик жиҳатдан таъқиқ йўқ бўлса ҳам, аслида, юқоридаги салбий ҳислатларга эга шахслар ўз хатти-ҳаракатларини бошқа иштирокчилар хатти-ҳаракатлари билан уйғунлаштира олмасликлари сабабли, ширкат муҳитида ўзларини бегона, ёт сезади. Бошқа жиҳатдан олганда, ширкатдаги ўзаро ишонч, ҳамкорлик ва қўллаб-қувватлаш муҳити иштирокчилар ўртасида шундай хусусиятдаги муносабатларни вужудга келтирадики, бундай муносабатлар инсонийлик жиҳатдан юқори, олижаноб ҳисобланади, демек, ахлоқий жиҳатдан ҳам уларни ўзига хос намунали деб айтиш мумкин.

Тўртинчидан, ширкатнинг яна бир хусусияти унинг иштирокчиларининг моддий ресурсларни бирлаштириш билангина чекланмасдан ўз куч-ғайратларини, сазй-ҳаракатларини бирлаштиришда ҳам намоён бўлади. Бошқача айтганда, ширкат иштирокчилари ўз сазй-ҳаракатларини бирлаштиришлари уларнинг ширкат фаолиятида шахсан иштирок этишларида кўринади. Ширкат иштирокчиларининг шахсан иштироки куйидаги кўринишларда амалга оширилиши мумкин:

-товарлар ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда шахсан қатнашув;

-ширкатнинг ташкилий, бошқарув ва ижро фаолиятида иштирок этиш (масалан, раҳбарлик қилиш, иш қоғозларини юритиш, фаолиятни ташкил этишда бошқача қатнашиш);

-ширкат номидан бошқа субъектлар, идоралар, ташкилотлар билан бўлган муносабатларда вакиллик қилиш;

-ширкат фаолиятини ташкил этиш ва амалга оширишда интеллектуал меҳнати, салоҳияти билан иштирок этиши (бизнес - режалар ишлаб чиқиш, ноу-хаулар тайёрлаш, илмий-техник, технологик, илмий-ахборот ҳужжатлари ишлаб чиқиш ва ҳоказолар). Албатта, иштирокчиларнинг бундай иштироки ҳар хил бўлиши мумкин (кимдир катта ва доимий ҳажмларда, бошқа биров нисбатан кичикроқ ҳажмларда ва ахён - ахёнда). Бироқ ҳар бир иштирокчи ширкат фаолиятини амалга оширишда албатта шахсан иштирок этиши шарт, акс ҳолда, "Хўжалик ширкатлари тўғрисида"ги Қонун¹нинг 3-моддаси, 1-қисмидаги ширкат муассислари (иштирокчилари) ёки уларнинг айримларини ширкат фаолиятида шахсан иштироки тўғрисидаги талаб бузилган бўлиб ҳисобланади.

Бешинчидан, ширкатнинг мақсади (унинг иштирокчиларининг мақсади ҳам) иштирокчиларнинг биргаликдаги фаолиятидан фойда (даромад) олиш ҳисобланади. Ширкат иштирокчилари биргаликдаги фаолиятининг хусусияти унинг фойда олиш мақсадини кўзлашида намоён бўлади. Демак, бундай фаолият тадбиркорлик фаолияти бўлиб ҳисобланади. Т.Кашанина ширкат фаолиятини "хўжалик" фаолияти ҳам деб атайди.¹

Фикримизча, бунда хўжалик ширкатлари тўғрисидаги қонуннинг 3-моддасида "тадбиркорлик фаолияти" деган ибора аниқроқ ҳисобланади. Хўжалик ширкатларининг доктринал (илмий) ва легал (ҳуқуқий) тушунчалари мавжуд. Бироқ, бунда туб фарқлар мавжуд эмас. Қонунга кўра «муассисларнинг (иштирокчиларнинг) улушларига (ҳиссаларига) бўлинган устав фондига (устав капиталига) эга бўлган тижорат ташкилоти хўжалик ширкати ҳисобланади. Бундай ширкатда муассислар (иштирокчилар) ёки уларнинг айримлари ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини юритишда шахсан иштирок этадилар.

Қонунда берилган таърифда ширкатларнинг қуйидаги белгилари яққол ифода этилган:

а) устав фонди (устав капитали) иштирокчиларнинг улушларига бўлинганлиги;

б) ширкатнинг тижоратчи юридик шахс эканлиги;

в) иштирокчилар ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини юритишда шахсан қатнашишлари, иштирок этишлари.

¹ Кашанина Т. Ук. соч. - С.162.

Ширкатлар тўлиқ ширкат ва коммандит ширкатларга бўлинади. Тўлиқ ширкат тушунчаси “Фукаролик кодекси”нинг 60-моддасида ва ҳўжалик ширкатлари тўғрисидаги қонуннинг 8-моддаси, 1-қисмида ўз ифодасини топган. Фукаролик кодексида кўрсатилишича, иштирокчилари ўз ўрталарида тузилган шартномага мувофиқ ширкат номидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ҳамда унинг мажбуриятлари бўйича ўзларига қарашли мол-мулк билан жавоб берадиган ширкат тўлиқ ширкат ҳисобланади. Ушбу таъриф Қонуннинг 8-моддаси, 1-қисмига тўла мувофиқ. Тўлиқ ширкат ўз таркиби бўйича нисбатан мураккаб бўлмаган ташкилот ҳисобланади. У бир қарашда оддий ширкатга ўхшаб кетади. Аммо оддий ширкат юридик шахс эмас ва унинг иштирокчилари бир-бирлари билан фақат қатъий шахсий мажбуриятлар билан боғлиқ ҳолос. Тўлиқ ширкат эса ўзининг алоҳида мол-мулкига эга бўлган юридик шахс ҳисобланади. Бироқ, шуни эътироф этиш лозимки, тўлиқ ширкатда иштирокчиларнинг ўз шахсий меҳнати, саъй-ҳаракатлари билан иштирок этиш алоҳида муҳим аҳамиятга эга.

Биринчидан, у барча иштирокчиларни биргаликдаги фаолиятдан ўта манфаатдорлигини таъминлайди. Биргаликдаги фаолият жараёнида барча иштирокчилар бир-бирларининг ишларини ўзаро назорат қиладилар, кузатиб борадилар.

Иккинчидан, ҳар бир иштирокчига корпорация фаолияти якуний натижаси қатъий боғлиқ бўлгани сабабли, бундай корпорацияга кишиларнинг уюшуви фақат ишончга асосланган бўлишини тақозо қилади. Ўз-ўзидан равшанки, ўзаро ишончга асосан кишилар доираси унчалик кенг бўлмайди, демак, корпорация ўзига ҳос ихчам ва компакт бўлиши табиий. Бинобарин, ҳўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлган тўлиқ ширкатни минглаб ва ҳатто юзлаб ходим ишловчи корхоналар ташкил этиш, йирик микдордаги капиталларни бирлаштириш учун асос кўп бўлмайди. Тўлиқ ширкатда иштирокчилар қўшган улушлар ҳажми жуда муҳим аҳамиятга эга эмас. Ф.Ю.Шодмонов ҳўжалик ширкатлари ривожланиши, уларнинг иштирокчилари ўртасидаги мулкӣ-ҳуқуқӣ муносабатларнинг хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда солидар мажбурият ёки қонунда белгиланган ҳолда ёки мажбурият нарсаси қисмларга бўлинмайдиган бўлса, вужудга келишини таъкидлайди.¹ Тўлиқ ширкатда, агар синчиклаб ўрганилса, ҳар бир иштирокчининг мажбуриятларини улушларга ажратиш мумкин. Бироқ, бу кредиторлар учун мақсадга мувофиқ эмас, ўзига ҳос қийинчиликларни келтириб чиқаради. Шу сабабли ҳам, қонунда солидар мажбурият белгилангани ҳам оқилона ечим бўлган деб айтиш мумкин. Бунда кўпроқ шахсий иштирок

¹ Шодмонов Ф.Ю. Бозор иқтисодиёти шароитида шартнома мажбуриятларини бузганлик учун фукаролик-ҳуқуқӣ жавобгарлик муаммолари. Докторлик диссертацияси автореферати. Т., 2002. – Б. 12.

этиш билан боғлиқ омиллар етакчи аҳамиятга эга эканлигини ҳам унутмаслик лозим.

Тўлиқ ширкат иштирокчиларининг ишончга асосланган муносабатларидан ушбу корпорацияни бошқаришнинг ўзига хос хусусияти ҳам келиб чиқади. Аслини олганда тўлиқ ширкатда қандайдир бошқарув органи мавжуд эмас. Тўлиқ ширкат фаолияти бўйича қарор консенсус асосида алоҳида (яъни, барча иштирокчилар ўзаро, яқдил розилиги асосида) қабул қилинади. Таъсис шартномасида алоҳида белгилаб қўйилган масалалар бўйича эса, қарор оддий кўпчилик овоз билан ҳам қабул қилиниши мумкин. Ширкатнинг ҳар бир аъзоси ширкат устав фондига қўшган улуши ёки ширкат фаолиятида шахсан иштирокидан қатъий назар қарор қабул қилишда бир овозга эга. Албатта, амалиётда, одатда, иштирокчилар ўртасида етакчи лидер, норасмий тарзда бўлса ҳам (ҳеч бўлмаганда жўрабоши сифатида), ажралиб туради, у иштирокчилар фаолиятини мақсадга мувофиқ тарзда йўналтириб, мувофиқлаштириб туради. Қолган барча иштирокчилар, одатда, ундан бемаслаҳат иш қилмайдилар. Баъзан иштирокчилар етакчи лидерни сайлаб олишлари ҳам мумкин (бунда унинг мавқеи ҳуқуқий расмийлаштирилиб қўйилади). Бундай сайлов барча иштирокчиларнинг яқдил розилиги (тўлиқ консенсус) бўлгандагина ҳақиқий ҳисобланади. Агарда ушбу тамойилга риоя қилинмаса, ширкат иштирокчилари ўртасидаги ўзаро ишонч муносабатларига путур етади.

Коммандит ширкат. Ширкатнинг яна бир тури коммандит ширкатдир (commandant - французча бошқариш, фармойиш бериш, ҳукмронлик қилиш деган маънони англатади ва у лотинча commendere-topшириш деган сўздан келиб чиққан. Россияда коммандит ширкат садақатли шерикчилик деб ҳам аталади). Адабиётларда коммандит ширкатнинг келиб чиқишини Европа ўрта асрлар тарихи билан боғлашади. Комменданинг илк, ибтидоий кўриниши товар ширкати бўлган. Садогарлар ўзаро пул маблағлари тўплайдилар. Уларнинг бир гуруҳи товар олиб келгани денгиз кемаларида кетадилар. Иккинчи гуруҳи эса ўз уйларида қоладилар. Бунда иккинчи гуруҳ биринчи гуруҳга ўз маблағларини ишониб топширадилар. Биринчи гуруҳ қайтиб келгач, фойда ҳар иккала гуруҳ ўртасида тақсимланади. Бунда, албатта, кемаларда сузиб мол келтирганлар фойдадан улушни кўпроқ оладилар. Кейинчалик товар коммендаси ўз кўринишини ўзгартириб пул коммендаси кўринишига ўтди. Бундай шакл тадбиркорлик фаолиятида нафақат савдогарларни, балки ортиқча капиталларга эга бўлган, бироқ савдо-сотик билан бевосита шугулланишни истамаган бошқа табақа вакиллари (зодагонлар, зиёлилар, рухонийлар)ни ҳам иштирок этишларига имкон берди. Комменда институтининг асосини ўз капиталларидан самарали фойдаланишга бўлган интилиш ташкил этади. Бироқ, капитал эгаси муайян сабабларга кўра (рухий, психологик ҳолати, соғлиғи, кексалиги, бошқа соҳа билан

шуғулланиши сабабли), тадбиркорлик фаолияти билан бевосита шуғулланишни хохламайди ёхуд бунга имкони бўлмайди. Шу сабабли ҳам, у ўз капиталини самарали ишлатишни хоҳлайди ва коммандит ширкатда иштирок этиш усулини танлайди. Бундай ширкатда энг асосийси тадбиркорлик капитали иштирокчилар бадаллари ва корхона ташкилотчисининг ўзидан иборат. Коммандит ширкатда турлича ҳуқуқий мақомга эга бўлган икки гуруҳ иштирокчилар фарқланади. Бир томондан, барча ташкилий ишларни олиб боровчи бошқарувчи иштирокчилар ва бошқа томондан, қўшган капитали ҳажмидан қатъий назар ширкатни бошқаришда бир хилда ҳуқуқларга эга бўлган бошқа иштирокчилар гуруҳи.

Коммандит ширкат тўлиқ ширкатга нисбатан кўпроқ капиталларни тўплаш, бирлаштириш имконини беради. Аслини олганда, ўзининг барча мол-мулки ва маблағларини тадбиркорлик ўйинига тикишни хоҳловчилардан кўра муайян миқдордаги капиталнигина тикадиган (бошқа мол-мулк ва маблағларни ҳавфсиз қолдирадиган) шахслар ҳар доим кўпроқ топилади. Айни вақтда, серғайрат ва уддабурон тадбиркорлар ушбу усулни қўллаган ҳолда бошқаларнинг маблағларини ўз тадбиркорлик фаолиятига жалб эта оладилар. Гарчи коммандит ширкат тўлиқ ширкатга қараганда бир оз мураккаб таркибли бўлса ҳам, бошқа ҳўжалик юритувчи субъектларга нисбатан олганда, нисбатан содда ҳисобланади. Албатта, ушбу ширкатнинг энг асосий хусусияти – унинг иштирокчилари жавобгарлигининг ўзига хослиги билан боғлиқ. У икки томонлама, икки ёқлама хусусиятга эга. Таъсисчилар (тўлиқ иштирокчилар – улар бир ёки бир неча бўлишлари мумкин) ширкат мажбуриятлари учун тўлиқ ҳажмда жавобгар бўладилар. Уларнинг жавобгарлиги, улар томонидан ширкат устав капиталига қўшган улушлари ҳажмидан қатъий назар, тўла миқдорда белгиланади. Худди шу маънода олганда, тўлиқ аъзолар жавобгарлиги чекланмайди. Агарда ширкат мол-мулки етарли бўлмаса, у ҳолда тўлиқ аъзоларнинг шахсий (хусусий) мол-мулкларига ҳам ширкат мажбуриятлари бўйича жавобгарлик қаратилади. Худди шу сабабли ҳам, уларни тўлиқ иштирокчилар деб айтиш уларнинг ҳуқуқий мақомига мос келади. Уларнинг жавобгарлиги солидар ҳисобланади, яъни, бир иштирокчи ҳамма иштирокчи учун ва ҳамма иштирокчи бир иштирокчи учун жавоб беради. Кредиторлар уларнинг ҳар бирига талаб қўйишлари мумкин.

Тўлиқ иштирокчиларнинг кучайтирилган жавобгарлиги коммандит ширкат мол-мулкгагина ҳисса қўшадиган бошқа иштирокчилар ишончини ўзига хос равишда қафолатлайди.

Ширкатга фақат мол-мулк билан улуш қўшувчи аъзо коммандит аъзо, ҳисса қўшувчи аъзо деб аталади. Коммандит аъзолар ширкат мажбуриятлари бўйича фақат ширкат устав капиталига қўшган улушлари ҳажмида жавоб берадилар. Ҳисса қўшувчилар учун бундай чекланган

жавобгарликни белгиланиши командит ширкатнинг потенциал иштирокчилари доирасини кенгайтиради. Шунга қарамасдан, барибир командит ширкат аъзолари унчалик кўп бўлмайди.

Командит ширкатнинг таркибини тавсифловчи яна бир ҳолат шундан иборатки, у энг камида икки иштирокчидан – бир иштирокчи ва бир командит иштирокчидан иборат бўлиши лозим.

Командит ширкатларига легал таъриф Фуқаролик кодексининг 61-моддаси, 1-қисмида ва “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 28-моддаси, 1-қисмида берилган. Ушбу таърифлар айна бир-бирига мосдир. Легал таърифларга кўра, ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ иштирокчилар) (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда, ширкат фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалари доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, командитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат командит ширкат ҳисобланади.

1991 йилда қабул қилинган Фуқаролик қонунчилиги асосларининг 19-моддаси, 3-қисмида ҳам командит ширкатга таъриф берилган бўлиб, у ўзининг моҳиятига кўра юқоридаги таъриф билан айна бир хил. Фарқи шундан иборатки, асосларда командит иштирокчилар ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмаслигига урғу берилмаган. Командит ширкатга берилган турли доктринал (илмий) таърифлар ҳам мавжуд.¹

Командит ширкатнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг ҳисса қўшувчиларини ширкат фаолиятига раҳбарлик қилишда иштирокини чекланишида намоён бўлади. Умумий қоидага кўра, командит ширкатни бошқариш тўлиқ шериклар томонидан амалга оширилади. Бунда, тўлиқ шериклар тўлиқ ширкатда қандай таркибда бошқаришни амалга оширса, ушбу ҳолат амал қилади. Ҳисса қўшувчилар ширкат номидан ўзларича иш юрита олмайдилар, ширкат номидан учинчи шахс олдида қандайдир мажбуриятлар вужудга келишига олиб келувчи ҳаракатларни ҳам содир эта олмайдилар. Командит иштирокчининг масъулияти чекланган, бинобарин, у кредиторлар олдида гўёки тўлиқ масъулиятли иштирокчи сифатида иш кўра олмайди. Албатта, ҳисса қўшувчи умуман ширкат номидан ҳаракат қила олмайди, деб айтиш мумкин эмас. Хўжалик ширкатлари тўғрисидаги Қонуннинг 29-моддаси, 2-қисмига биноан ҳисса қўшувчилар фақат ишончнома асосида командит ширкатни бошқариш ва унинг ишларини юритишда иштирок этишга ҳақли. Ҳисса қўшувчилар командит ширкатни бошқариш ва унинг ишларини юритиш бўйича тўлиқ

¹ Коровойко А.В. Реорганизация хозяйственных обществ. М., 2001. –С. 34. В.В. Долинская. Торговые общества: сравнительный анализ.//Вестник МГУ серия //, право. 1992. №3. – С. 57.

шерикларнинг хатти-ҳаракатлари хусусида баҳслашишга ҳақли эмаслар. Ҳисса қўшувчилар ширкат фаолиятида шахсан иштирок этадиларми, деган савол туғилади. Таниқли цивилист олим Г.В.Шершеневич ушбу саволга салбий жавоб беради. Шахсий иштирокни у интеллектуал қатнашув ¹ки бошқаришда иштирок этиш маъносида тушунади. Аммо ушбу фикр-мулоҳазаларни танқидий баҳолаш ҳам йўқ эмас. Шуни унутмаслик лозимки, шахсий иштирок, энг аввало, иштирокчининг ширкат фаолиятида ўз шахсий меҳнати билан қатнашуви шаклида намоён бўлади. Шахсий иштирок этиш қонун ёки таъсис шартномасида иштирокчи зиммасига юкланган мажбурият ҳисобланади. Агарда иштирокчи ушбу мажбуриятни бажармаса, у ҳолда ширкат фаолиятини амалга ошириб бўлмайди. Шу маънода олганда, шахсан иштирок этиш фақат тўлиқ иштирокчи зиммасига юкланган мажбурият ҳисобланади. Ҳисса қўшувчи эса, фақат мол-мулк ёки пул маблағлари билан улуш қўшади, холос. Унинг ўз меҳнати билан шахсан иштирок этиши қонунда белгилаб қўйилмаган. Шахсан иштирок этиш, бу унинг ҳуқуқи, мажбурияти эмас. У шахсан иштирок этса ҳам, иштирок этмаса ҳам бу ҳолат ширкат фаолиятини нормал амалга оширишга таъсир қилмайди. Яна бир жиҳатини унутмаслик лозимки, коммандит иштирокчи шахсан иштирок этиб, юридик аҳамиятга эга ҳаракатлар содир этмоқчи бўлса, у ҳолда тўлиқ иштирокчиларнинг ёзма розилиги (ишончнома) ёки ҳеч бўлмаганда уларнинг маъқуллаши лозим бўлади.

Тўлиқ ширкатнинг номланишини фирма номи ё унинг барча иштирокчилари номини, шунингдек, “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ёхуд бир ёки бир неча иштирокчининг “ва компания” деган сўзлар қўшилган номини (номланишини) ўз ичига олиши керак.

Тўлиқ ширкатнинг устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматидан таркиб топади ва унинг миқдори тўлиқ ширкатни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги керак. Тўлиқ ширкат иштирокчисининг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улушининг миқдори фоизларда ёки каср кўринишида белгиланади. Тўлиқ ширкат иштирокчиси улушининг миқдори унинг улушининг номинал қиймати билан ширкат устав фондининг (устав капиталининг) ўзаро нисбатига мувофиқ бўлиши керак. Иштирокчи улушининг ҳақиқий қиймати ширкат соф активлари қийматининг унинг ширкат устав фондидаги (устав капиталидаги) улуши миқдорига мутаносиб бўлган бир қисмига мос бўлади. Тўлиқ ширкат давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг хар бир иштирокчиси ўз ҳиссасининг камида ўттиз фоизини ширкатнинг устав фонди

¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового право. М., 1919. – С. 130.

киритиши шарт. Қолган қисми таъсис шартномасида кўрсатилган муддатда киритилиши лозим бўлиб, бу муддат ширкат давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йилдан ошмаслиги керак.

Пул, қимматли қоғозлар, бошқа ашёлар ёки мулкый ҳуқуқлар ёхуд пул баҳосига эга бўлган бошқа шахсга ўтказиладиган ўзга ҳуқуқлар иштирокчиларнинг тўлиқ ширкат устав фондига (устав капиталига) қўшадиган ҳамда ширкатга қабул қилинадиган учинчи шахсларнинг хиссалари бўлиши мумкин.

Иштирокчиларнинг умумий йиғилиши ширкатнинг олий бошқарув органи ҳисобланади. Тўлиқ ширкатнинг жорий фаолиятини бошқариш мақсадида таъсис шартномасида ширкатнинг ижро этувчи органини тузиш назарда тутилиши мумкин. Ижро этувчи органни тузиш ва унинг ваколатлари, унинг аъзоларига ҳақ тўлаш тартиби ширкатнинг таъсис шартномаси ҳамда бошқа ҳужжатлари билан белгиланади.

Тўлиқ ширкат иштирокчилари ширкатнинг мажбуриятлари юзасидан ўз мол-мулклари билан солидар тарзда субсидиар жавобгар бўлади.

ФКнинг 61-моддаси ва “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ, ширкат номидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширадиган ҳамда ширкатнинг мажбуриятлари бўйича ўзларининг бутун мол-мулклари билан жавоб берадиган иштирокчилар (тўлиқ шериклар) билан бир қаторда, ширкат фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган хиссалар доирасида жавобгар бўладиган ҳамда ширкат томонидан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда иштирок этмайдиган бир ёки бир неча иштирокчи (ҳисса қўшувчи, коммандитчи) мавжуд бўлса, бундай ширкат коммандит ширкат деб ҳисобланади.

Коммандит ширкатда иштирок этгаётган тўлиқ шерикларнинг ҳуқуқлари ва уларнинг ширкат мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги тўлиқ ширкат иштирокчилари жавобгарлиги каби бўлади. Шахс фақат битта коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўлиши мумкин. Тўлиқ ширкат иштирокчиси коммандит ширкатда тўлиқ шерик бўла олмайди. Коммандит ширкатдаги тўлиқ шерик ўша ширкатнинг ўзида ҳисса қўшувчи ва бошқа тўлиқ ширкатда иштирокчи бўлиши мумкин эмас. Коммандит ширкатнинг фирма номи ё барча тўлиқ шерикларнинг номларини (номланишини) ва “коммандит ширкат” деган сўзларни ёхуд камида битта тўлиқ шерикнинг “ва компания” деган сўзлар қўшилган ҳолдаги номини (номланишини), шунингдек, “коммандит ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Агар коммандит ширкатнинг фирма номига ҳисса қўшувчининг номи киритилган бўлса, бундай ҳисса қўшувчи тўлиқ шерикка айланади.

Коммандит ширкат фаолиятини бошқариш тўлиқ шериклар томонидан амалга оширилади. Бундай ширкатни унинг тўлиқ шериклари томонидан бошқариш ва унинг ишларини юритиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ҳисса қўшувчилар командит ширкатни бошқаришда ва унинг ишларини юритишда иштирок этишга ишончномасиз бошқа ҳар қандай тарзда унинг номидан иш қўришга ҳақли эмаслар. Ҳисса қўшувчилар ширкатни бошқариш ва унинг ишларини юритиш бўйича тўлиқ шерикларнинг хатти-ҳаракатлари хусусида баҳслашишга ҳақли эмаслар.

3 §. Хўжалик жамиятлари – юридик шахс сифатида

Хўжалик жамиятлари ўз моҳияти бўйича капиталларни бирлаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланади. Хўжалик жамиятлари, ўз навбатида, масъулияти чекланган жамият, қўшимча масъулиятли жамият ва акциядорлик жамияти каби турларга бўлинади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида савдо, умумий овқатланиш, хизмат кўрсатиш соҳаларида қўллаб қорхоналар масъулияти чекланган жамият (МЧЖ) шаклида фаолият юритмоқда, шу сабабли ҳам масъулияти чекланган жамиятлар хўжалик юритувчи субъектларнинг анчагина қисмини ташкил этади. Кичик ва ўрта бизнес эса мутлак кўпчилиكنи ташкил этади.

Масъулияти чекланган жамият кўринишидаги корпорациялар германиялик юристлар томонидан кашф қилинган. Уларни вужудга келишига асосий сабаб, XIX асрда Европа савдо-сотиқ ва саноатида рўй берган ўзгаришлар бўлган. Акциядорлик жамиятлари ҳаддан ташқари катта, бесўнақай ва қўпол бўлиб кичик ва ўрта бизнесда қўллаш деярли мумкин бўлмаган. Бошқа жиҳатдан олганда эса, тўлиқ ширкатларни янада кенгрок қўлланиш имкониятлари ҳам чекланган эди. Худди шу сабабли ҳам, амалиётчилар талабига қўра, масъулияти чекланган жамият тўғрисидаги қонун лойиҳаси ишлаб чиқилиб, 1892-йил 20 апрелда қабул қилинган. Кейинчалик дунёнинг бошқа мамлакатларида ҳам у кенг тарқала бошлади. Масъулияти чекланган жамият бир вақтнинг ўзида ҳам иштирокчининг шахсан иштирокини ва ҳам капиталларни бирлаштириш имкониятини таъминлайди. Масъулияти чекланган жамият иштирокчиси хоҳласа МЧЖ фаолиятида иштирок этиши мумкин, хоҳламаса – йўқ. У бир вақтнинг ўзида бир неча жамиятларда бўлиши мумкин. Нафақат профессионал тадбиркор, балки ҳар қандай шахс масъулияти чекланган жамият иштирокчиси бўлиши мумкин.

Масъулияти чекланган жамиятларни тузиш ва фаолиятини ташкил этиш Ўзбекистон Республикасининг "Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида"ги 2001-йил 6 декабрдаги Қонуни билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 62-моддасида масъулияти чекланган жамиятга доир асосий қоидалар берилган. Ҳозирги вақтда масъулияти чекланган жамият мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи юридик шахснинг энг кўп тарқалган ва энг оммавий

ташкилий-ҳуқуқий шаклларидан бири ҳисобланади. Фойда олиш ва уни масъулияти чекланган жамият иштирокчилари ўртасида тақсимлаш имконияти жамият фаолиятининг асосий мақсади ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамият қонунчилик билан таъқиқланмаган фаолиятнинг исталган турини амалга оширишга ҳақли эканлиги кўрсатилган.

Ушбу қонуннинг учинчи моддасига кўра, бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган хўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Масъулияти чекланган жамиятнинг ўз ҳиссасини тўла қўшмаган иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ҳар бир иштирокчи ҳиссасининг тўланмаган қисмининг қиймати доирасида солидар жавобгар бўладилар. Ушбу таъриф Фуқаролик кодексининг 62-моддасида берилган таъриф билан айнан бир хилдир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, масъулияти чекланган жамият иштирокчиси таваккал қилиш даражаси унчалик юқори эмас. Мабодо, жамият иши юришмаса, у жамиятнинг устав капиталига қўшган улушлари доирасида жавобгар бўлади, ҳолос. Тўғри, Қонуннинг 5-моддаси, 10-қисмида масъулияти чекланган жамиятнинг банкротлиги иштирокчи сифатида шахснинг айби туфайли вужудга келган бўлса, жамиятнинг мол-мулк итарли бўлмаган тақдирда бундай шахс зиммасига унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин деб кўрсатилган. Лекин ушбу норма амалда деярли қўлланилмайди. Бунда энг асосий муаммо, жамиятнинг банкротлиги билан жамият иштирокчиси ҳаракатлари ўртасида сабабий боғланишни аниқлаш муаммоси ҳисобланади. Маълумки, фуқаролик ҳуқуқида айб қасд, эҳтиётсизлик ва қўпол эҳтиётсизлик кўринишларида бўлиши мумкин. Бинобарин, «иштирокчи шахснинг айби» деганда қонун чиқарувчи нимани назарда тутиши аниқлаштирилиши лозим. Агарда айб тушунчаси кенг маънода талқин этилса, у ҳолда масъулияти чекланган жамият моҳиятига зид бўлган бўлур эди. Бошқача айтганда, иштирокчининг жамият мажбуриятлари учун жавобгарлиги, унинг қўшган улушлари доирасидан ташқари чиқиб кетган бўлур эди. Шу сабабли ҳам, фикримизча, «иштирокчининг айби» тор маънода талқин этилиши ва унинг қасддан ғараз ниятлар билан қилган жиноий ҳаракатларинигина камраб олиши лозим.

Жисмоний шахслар ҳам, юридик шахслар ҳам масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари бўлиши мумкин. Албатта, жисмоний шахслар масъулияти чекланган жамият иштирокчиси бўлиши учун тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиши лозим. Қонунда айрим тоифадаги жисмоний

шахсларнинг жамиятда иштирок этиши таъқиқланиши ёки чекланиши мумкин. Бунга яққол мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1992-йил 6 мартда тасдиқланган «Тадбиркорлик фаолияти билан шугулланиш таъқиқланган шахслар рўйхати»ни кўрсатиш мумкин.¹ Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра Президент, Конституциявий суд аъзолари, судлар, прокуратура тўғрисидаги қонунларга кўра прокурорлар, терговчилар, судьялар ҳам тадбиркорлик фаолияти билан шугулланишга ҳақли эмаслар. Демак, улар масъулияти чекланган жамиятда иштирокчи бўлишга ҳам ҳақли эмаслар.

Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган ҳўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият деб ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Масъулияти чекланган жамиятнинг ўз ҳиссасини тўла қўшмаган иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ҳар бир иштирокчи ҳиссасининг тўланмаган қисмининг қиймати доирасида солидар жавобгар бўладилар.

Қўшимча масъулиятли жамият масъулияти чекланган жамият билан биргаликда юридик шахснинг мустақил ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланади. Лекин масъулияти чекланган жамият ҳам, қўшимча масъулиятли жамият ҳам жуда кўп ўхшаш жиҳатларга эга. Ушбу ташкилий-ҳуқуқий шаклларнинг ўхшашлиги қонун чиқарувчига Ўзбекистон Республикаси ФКнинг масъулияти чекланган жамият тўғрисидаги қондаларни қўшимча масъулиятли жамиятга ҳам қўлланишига имқон берди. Масъулияти чекланган жамият ва қўшимча масъулиятли жамиятларнинг асосий фарқи жавобгарликнинг ҳуқуқий тартибга солинишидан иборат.

Қўшимча масъулиятли жамият иштирокчилари жавобгарлигининг энг юқори миқдори қўшимча масъулиятли жамиятнинг уставда назарда тутилади. Иштирокчилардан бири банкрот бўлиб қолганида, унинг қўшимча масъулияти жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида жавобгарлиқни таъсимилашнинг бошқача тартиби назарда тутилган бўлмаса, бошқа иштирокчилар ўртасида уларнинг қўшган ҳиссаларига муносиб равишда таъсимиланади.

Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган ҳар қандай фаолият турларини амалга ошириши мумкин.

Жамият ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига қарашли барча мол-мулк билан жавобгар бўлади. Жамият ўз иштирокчиларининг мажбуриятлари

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами. 1992.

юзасидан жавоб бермайди. Жамиятнинг банкротлиги иштирокчи сифатидаги шахснинг айби туфайли вужудга келган бўлса, жамиятнинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда, бундай шахс зиммасига унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин. Давлат ва унинг органлари жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар эмаслар, худди шунингдек, жамият ҳам давлат ва унинг органлари мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди.

Юридик ва жисмоний шахслар жамиятнинг иштирокчилари бўладилар. Конун бўйича айрим тоифадаги жисмоний шахсларнинг жамиятда иштирок этиши таъқиқланиши ёки чекланиши мумкин. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, агар конун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, жамиятнинг иштирокчилари бўлишга ҳақли эмаслар. Жамият бир шахс томонидан таъсис этилиши мумкин бўлиб, у жамиятнинг ягона иштирокчиси ҳисобланади. Жамият кейинчалик бир иштирокчиси бўлган жамиятга айланиши мумкин. Жамият ягона иштирокчи сифатида бир шахсдан иборат бошқа ҳўжалик жамиятига эга бўлиши мумкин эмас. Жамият иштирокчиларининг сони эллик кишидан ошмаслиги лозим. Агар жамият иштирокчиларининг сони ушбу модданинг олтинчи қисмида белгиланган меъёрдан ошиб кетса, жамият бир йил ичида очиқ акциядорлик жамияти ёки ишлаб чиқариш кооперативи этиб қайта тузилиши керак. Агар кўрсатилган муддат давомида жамият қайта тузилмаса ва жамият иштирокчиларининг сони белгиланган меъёрга қадар камаймаса, у юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органнинг талабига биноан, суд орқали тугатилиши керак.

Жамиятнинг таъсис шартномаси ва устави – жамият таъсис ҳужжатларидир. Агар жамият бир шахс томонидан таъсис этилса, шу шахс тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади. Жамият иштирокчиларининг сони икки ва ундан ортиқ кишига кўпайса, улар ўртасида таъсис шартномаси тузилиши керак.

Жамият устав фонди (устав капитали) унинг иштирокчилари улушларининг номинал қийматларидан таркиб топади. Жамият устав фонди (устав капитали)нинг миқдори жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш учун ҳужжатларни тақдим этиш санасидаги ҳолатга кўра қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам бўлмаслиги лозим. Жамият давлат рўйхатидан ўтказиладиган пайтга қадар унинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида кўрсатилган жамиятнинг устав фонди (устав капитали) даги ўз ҳиссасининг камида 30% ни киритиш шарт. Жамиятнинг ҳар бир иштирокчиси таъсис ҳужжатларида белгиланган ва жамият давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб бир йилдан ошмайдиган муддат мобайнида жамиятнинг устав фондига (устав капиталига) ўз ҳиссасини тўлиқ киритиши керак. Жамиятнинг иштирокчиси томонидан ҳиссанинг тўлиқ киритилганлиги жамият иштирокчисига бериладиган гувоҳнома билан тасдиқланади.

Жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши жамият бошқарувининг олий органи ҳисобланади.

Жамиятнинг уставида жамиятнинг кузатув кенгашини тузиш назарда тутилиши мумкин.

Жамиятнинг жорий фаолиятига раҳбарлик қилиш жамиятнинг яккабошчилик асосидаги ижро этувчи органи томонидан ёки жамиятнинг коллегиял ижро этувчи органи томонидан амалга оширилади. Жамиятнинг ижро этувчи органи жамият иштирокчиларининг умумий йиғилишига ва, агар тузилиши жамиятнинг уставида назарда тutilган бўлса, жамиятнинг кузатув кенгаши олдида ҳисобдордир.

4 §. Акциядорлик жамиятлари – юридик шахс сифатида

Акциядорлик жамияти давлат корхоналарини хусусийлаштириш, янги корхоналарни ташкил этиш ва уларни бошқаришда аҳолининг иштирокини таъминлайдиган, кишиларда мулкдорлик туйғусини ҳосил қилдирадиган ҳамда шахсларнинг бўш қолган маблағларини акция сотиш орқали бир жойга тўплаб тадбиркорликка йўналтирадиган хўжалик юритувчи субъектдир. Йирик ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва ишларни бажариш асосан акциядорлик жамиятлари томонидан амалга оширилади. Аниқроғи улар жаҳондаги асосий ижтимоий-иқтисодий ускуртмалардан биридир. Чунки улар юридик ва жисмоний шахслар қўлида вақтинча бўш қолган капитални акция сотиш орқали бир жойга йиғиб, сўнг уни фойда олиш учун йўналтирадilar. АЖЛар фаолияти иқтисодиёт ривожланиши объектив талабларидан келиб чиқади.

Акциядорлик жамиятлари хўжалик юритувчи субъектлар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. Фарб мамлакатларида акциядорлик жамиятлари йирик ишлаб чиқаришни ташкил этишда етакчи ўринни эгаллайди.

Бугунги мамлакатимиз иқтисодиётида акциядорлик жамиятлари асосан саноат, транспорт, банк, молия, суғурта, улгуржи савдо соҳасида кенг қўлланмоқда.

Устав фонди муайян миқдордаги акцияларга бўлинган жамият акциядорлик жамият ҳисобланади. Иштирокчилар (акциядорлар) жамият мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзларига қарашли акциялар киймати доирасида жавобгар бўладилар (ФКнинг 64-моддаси).

Ж.И.Юлдашев хўжалик жамиятлари ва ширкатлари ичида акциядорлик жамиятлари йирик ва ўрта бизнесга, қолган хўжалик ширкатлари ва жамиятлари майда ва ўрта бизнесга хос хўжалик юритувчи субъектлар деб ҳисоблайди.

Акциядорлик жамиятларининг ҳуқуқий мақоми ФК, 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг

ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги Қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Акциядорлик жамияти ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли барча мол-мулки билан жавобгар бўлади. Акциядорлар жамиятининг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайдилар ва унинг фаолияти билан боғлиқ зиёнларни ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида тўлайдилар. Акциялар ҳақининг ҳаммасини тўламаган акциядорлар жамият мажбуриятлари юзасидан ўзларига тегишли акциялар қийматининг тўланмаган қисми доирасида солидар жавобгар бўладилар. Жамият ўз акциядорларининг мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмайди. Агар жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) жамият учун мажбурий кўрсатмаларни бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор сифатидаги шахснинг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли вужудга келган бўлса, мазкур акциядор зиммасига жамиятнинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда, унинг мажбуриятлари бўйича субсидиар жавобгарлик юклатилиши мумкин. Акциядорлик жамиятининг уставида тегишли ҳуқуқ назарда тутилган тақдирдагина, акциядор мажбурий кўрсатма бериш ҳуқуқига эга бўлади. Жамият учун мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга бўлган акциядор жамиятнинг муайян ҳаракатни амалга ошириши оқибатида ночор (банкрот) бўлиб қолишини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқидан унинг ана шундай ҳаракатни амалга оширишини қўлаб қўйдаланган ҳолдагина жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) акциядорнинг ҳаракатлари туфайли вужудга келтирилган деб ҳисобланади.

Акциядорлик жамияти очиқ ёки ёпиқ бўлиши мумкин. Очиқ акциядорлик жамиятининг муассислари таркибига кирувчиларнинг энг кам сони чекланмайди, ёпиқ акциядорлик жамиятининг муассислари эса камида уч шахсдан иборат қилиб белгиланади.

Муассисларнинг белгиланган миқдори турли давлатларда турличадир. Масалан, Италияда - 2, Швейцарияда -3, Германияда-5, Англия, Франция, Японияда-7, Эстония, Россия, Нидерландия, Швеция, Финландия ва АҚШнинг кўпгина штатларида -1 киши ва х.к.

Қатнашчилари ўзларига тегишли акцияларини ўзга акциядорларнинг розилигисиз бошқа шахсларга бериши мумкин бўлган акциядорлик жамияти очиқ акциядорлик жамияти ҳисобланади. ОАЖ ўзи чиқараётган акцияларга очиқ обуна ўтказишга ва, қонун ҳужжатларининг талабларини ҳисобга олган ҳолда, уларни эркин сотишга ҳақлидир. ОАЖ акциядорларининг сони чегараланмайди.

Акциялари фақат ўз муассислари ёки олдиндан белгиланган доирадаги шахслар орасида тақсимланадиган акциядорлик жамияти ёпиқ акциядорлик жамияти ҳисобланади. Бундай жамият ўзи чиқараётган акцияларга очиқ обуна ўтказишга ёхуд уларни чекланмаган доирадаги шахсларга сотиб олиш учун бошқача тарзда таклиф этишга ҳақли эмас. ЁАЖ акциядорларининг сони эллик нафардан зиёд бўлиши мумкин эмас.

Акциядорлар сони белгиланган чегарадан ортиб кетган тақдирда, яъни ёпиқ акциядорлик жамиятлари учун белгиланган миқдори акциядорларнинг чегараланган лимитидан ортиб кетган шахслар акциядорлар реестрида рўйхатга олинган кундан эътиборан, у олти ой ичида очик акциядорлик жамиятига айлантирилиши, ушбу муддат тугагач, суд орқали тугатилиши лозим.

Акциядорлик жамияти устав фондининг энг кам миқдори жамият давлат рўйхатидан ўтказилган санада Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича тўрт юз минг АҚШ долларига тенг бўлган суммадан кам бўлмаслиги керак.¹

Акциядорлик жамиятлари филиаллар ташкил этиши ҳамда ваколатхоналар очиши мумкин. Улар ўзларини ташкил этган жамият томонидан мол-мулк билан таъминланади ва шу жамият тасдиқлаган низомлар асосида иш кўради. Филиал ёки ваколатхонанинг раҳбари жамият томонидан тайинланади ва жамият берган ишончнома асосида иш кўради. Филиал ҳамда ваколатхона фаолияти учун жавобгарлик уларни тузган жамият зиммасида бўлади.

Таъсис йиғилиши (муассис) тасдиқлаган устав жамиятнинг таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Давлат корхонаси акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда, давлат мулкани тасарруф этишга ваколатли орган тасдиқлайдиган эмиссия маълумотномаси ҳам таъсис ҳужжати ҳисобланади.

Жамиятнинг устав фонди акциядорлар сотиб олган жамият акцияларининг номинал қийматидан ташкил топади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим.

Жамиятнинг устав фонди унинг мол-мулкнинг ўз кредиторлари манфаатларини кафолатлайдиган даражадаги энг кам миқдорини белгилайди. Жамият давлат мулки негизида тузилганда, корхона (мол-мулк)нинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланган бозор баҳоси жамият устав фондининг суммасини ташкил этади.

Акциядорлик жамиятини акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижроия органи бошқаради.

Акциядорларнинг умумий йиғилиши жамиятни бошқаришнинг олий органидир.

Жамиятнинг кузатув кенгаши жамият фаолиятига умумий раҳбарлик қилади, ушбу қонун билан акциядорлар умумий йиғилишининг мутлақ ваколатларига киритилган масалаларни ҳал этиш бундан мустасно. Овоз берувчи акцияларнинг эгаси бўлган акциядорлар сони ўттиз кишидан кам бўлган жамиятда кузатув кенгаши вазифаси жамият устави билан акциядорларнинг умумий йиғилиши зиммасига юкланиши мумкин. Бундай

¹ "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами", 2009 йил, 15-сон, 176-модда.

ҳолларда акциядорлар умумий йиғилишини ўтказиш масаласини ҳал этишга ваколати бўлган муайян шахс ёки жамият органи жамият уставида ўз аксини топиши керак.

Жамиятнинг кундалик фаолиятига раҳбарлик яккабошчилик асосидаги ижроия органи (директор) ёки коллегиял ижроия орган (бошқарув, дирекция) томонидан амалга оширилиши мумкин. Бир пайтнинг ўзида ҳам яккабошчилик асосидаги, ҳам коллегиял ижроия органлари бўлиши назарда тутилган жамият уставида улардан ҳар бирининг ваколатлари белгилаб қўйилиши керак. Бундай ҳолларда жамиятнинг яккабошчилик асосидаги ижроия органи (директор) вазифасини бажарувчи шахс коллегиял ижроия органи (бошқарув, дирекция) раиси вазифасини ҳам амалга оширади.

Акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига биноан жамият ижроия органининг ваколатлари шартнома бўйича тижорат ташкилоти (бошқарувчи ташкилот)га ёки якка тартибдаги тadbirkor (бошқарувчи)га берилиши мумкин. Тузиладиган шартноманинг шартлари, башарти уставда ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, жамият кузатув кенгаши томонидан тасдиқланади. Жамият ижроия органининг ваколатларига жамиятнинг кундалик фаолиятига раҳбарлик қилишга доир барча масалалар киради, акциядорлар умумий йиғилишининг мутлақ ваколатларига ёки кузатув кенгашининг ваколатларига киритилган масалалар бундан мустасно.

Хўжалик ширкати ва жамиятлари юридик шахс ҳуқуқини олган шўъба ва тобе хўжалик жамиятларга эга бўлиши мумкин.

ФКнинг 67-моддасига мувофиқ, бир (асосий) хўжалик жамияти ёки ширкати иккинчи хўжалик жамиятининг устав фондида ундан устунлик мавқеига эга бўлган ҳолда иштирок этиши туфайли ёхуд улар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ ё бўлмаса бошқача гарзда иккинчи хўжалик жамияти томонидан қабул қилинадиган қарорларни белгилаб бериш имконига эга бўлса, ушбу иккинчи хўжалик жамияти шўъба хўжалик жамияти ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамияти (ширкати)нинг қарзлари бўйича жавоб бермайди.

Шўъба хўжалик жамиятига бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни беришга ҳуқуқли асосий жамият ана шундай кўрсатмаларни бажариш учун шўъба жамият томонидан тузилган битимлар юзасидан шўъба жамият билан солидар жавобгар бўлади. Асосий жамиятнинг шўъба хўжалик жамиятга бажарилиши шарт бўлган кўрсатмаларни бериш ҳуқуқи шўъба хўжалик жамият билан тузилган шартномада ёки шўъба хўжалик жамиятнинг уставида кўзда тутилган тақдирдагина асосий жамият бундай ҳуқуққа эга деб ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамияти асосий жамиятнинг айби билан ночор (банкрот) бўлиб қолган ҳолларда асосий жамият шўъба хўжалик

жамиятнинг қарзлари юзасидан субсидиар жавобгар бўлади. Асосий жамият шўъба хўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида ночор (банкрот) бўлиб қолишини олдиндан билиб, юқорида айтилган ўз ҳуқуқлари ва (ёки) имкониятидан шўъба хўжалик жамиятнинг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳоллардагина шўъба хўжалик жамиятнинг ночорлиги (банкротлиги) асосий жамиятнинг айби билан юз берган деб ҳисобланади.

Шўъба хўжалик жамият акциядорлари асосий жамиятдан унинг айби билан шўъба хўжалик жамиятга келтирилган зиёни тўлашни талаб қилишга ҳақлидир. Асосий жамият шўъба хўжалик жамиятнинг муайян ҳаракатларни амалга ошириш оқибатида зиён кўришини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқлари ва (ёки) имкониятидан шўъба хўжалик жамиятнинг шундай ҳаракатларни амалга оширишини кўзлаб фойдаланган ҳолдагина зиён асосий жамиятнинг айби билан келтирилган деб ҳисобланади.

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият хўжалик жамиятига қарашли овоз берадиган акцияларнинг йигирма фоизидан кўпроғига эга бўлса, бундай хўжалик жамияти қарам жамият деб ҳисобланади.

Қарам хўжалик жамияти юридик шахс ҳисобланади.

Хўжалик жамиятида иштирок этувчи бошқа жамият қарам жамият устав фондининг тегишли қисмини қўлга киритиб олганлиги ҳақидаги маълумотларни қонунда назарда тутилган тартибда дарҳол эълон қилиши шарт.

Хўжалик жамиятлари бир-бирларининг устав фондларида ўзаро қатнашишининг чегараси ва бундай жамиятлардан бири бошқа жамият иштирокчилари ёки акциядорларининг умумий йиғилишида фойдаланиши мумкин бўлган овозлар сони қонунда белгилаб қўйилади.

Иштирок этувчи ва тобе хўжалик жамиятлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

5 §. Қўшма корхоналар–юридик шахс сифатида

Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари орасида юридик шахс сифатида қўшма корхоналар алоҳида ўрин эгаллайди. Қўшма корхоналар хорижий сармояларни Ўзбекистон Республикасига олиб келувчи асосий манбалардан бўлиб ҳисобланади. 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддаси, 1-қисмига кўра, Ўзбекистон Республикасининг юридик ва jisмоний шахслари билан биргаликда ташкил этилган хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларида ва бошқа мол-мулкида улуш қўшиб қатнашиш чет эл инвестициясини амалга ошириш шакли ҳисобланади. Яна шуни ҳам унитмаслик керакки, мамлакатимиз қонунчилигида қўшма корхоналар

учун белгиланган алохида имтиёзли ҳуқуқий мақом ҳар қандай хорижий сармоядор иштирок этган корхонага берилавермайди.

Юқоридаги Қонуннинг 6-моддаси, 2-қисмига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар деганда, акциялари (улушлари, пайлари)нинг ёки устав жамғармасининг камида ўттиз фоизини чет эл инвестициялари ташкил этадиган корхоналар тушунилади. Улар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид келмайдиган ҳар қандай ташкилий-ҳуқуқий шаклларда фаолият кўрсатадилар. Бундан ташқари, корхона муассисларидан бири, албатта, чет эллик инвестор бўлиши шарт.

Цивилист олим Б.Б.Самархўжаев қўшма корхоналарнинг ҳуқуқий мақомини таҳлил этар экан, қўшма корхона ибораси илк марта вужудга келганда том маънода қўлланганини қайд этади, масалан, XVI-XVII асрларда денгиз савдоси билан шуғулланувчи «Мергант Венчерс» ёки «Жентельмен Эдвенчерс» бирлашмалари Буюк Британияда «Жаинт венчер» (Joint venture) деб аталган. Ҳозирги вақтда иқтисодий адабиётларда ҳам, юридик адабиётларда ҳам қўшма корхонанинг ягона тушунчаси мавжуд эмас¹.

Ғарбий Германиялик тадқиқотчи К.Зайберг қўшма корхонага қуйидагича таъриф беради: «Қўшма корхона деганда, тегишли шартномаларда юридик мустақамланган ва биргаликдаги сармояларга асосланган, мустақил манфаатларга эга бўлган шерикларнинг ўртасида миқлий чегаралар доирасидан ташқари чикувчи кооперацион ҳамкорлик фаолияти тушунилади»². Н.Вознесенский қўшма корхонанинг алохида ҳамкорлик шакли сифатида моҳиятини очиб беришга, М.Кулагин ҳар қандай биргаликдаги компания ёки корхонанинг умумий белгиларни аниқлашга ҳаракат қилади.³

Фикримизча, қўшма корхоналарга энг мукамал таъриф Б.Б.Самархўжаев томонидан берилган. Бунга кўра, «Қўшма корхона бу-Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган, у ёки бу ташкилий-ҳуқуқий шаклга солинган корхона бўлиб, унинг устав фонди Ўзбек ва чет эллик шериклар улушлари асосида шакллантирилади, бу эса уларга ушбу корхонани ишлаб чиқариш-ҳўжалик ва бошқа фаолиятини қўшган улушларига муносиб тарзда биргаликда бошқариш ва фойда олиш ҳуқуқини беради»⁴.

Олим қўшма корхоналарни ташкил этишнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатлари мавжудлигини (мамлакат иқтисодиёти учун) қайд этади. Ижобий жиҳатлар қуйидагиларда намоён бўлади:

¹ Самархўжаев Б.Б. Проблемы правового регулирования отношений по инвестициям РУ (международно частно-правовой аспект). Докторская диссертация. Т., 2003. – С. 145

² Совместные предприятия в практике экономических отношений. М., Внешторгиздат. 1989. – С. 21

³ Кулагин М.Ч. Государственно-монополистический капитализм и юридическое лицо. М., Статут, 1997. – С. 187.

⁴ Самархўжаев Б.Б. Ук.соч. – С. 149.

-биринчидан, корхона асосий фондлар таркибига кирадиган ва бевосита ҳақ тўлашни талаб этмайдиган янги материаллар ва молиявий ресурслар (шу жумладан, импорт қурилмалар, лицензиялар, ноу-хоулар) жалб этилади;

-иккинчидан, маҳаллий ва хорижий шерикларнинг манфаатлари бирлашади, бу эса ишлаб чиқаришни такомиллаштиришда, бозорларни забт этишда ўзаро манфаатдорлик бўлишини таъказо қилади.

Шу билан бирга, қўшма корхонанинг салбий томонлари ҳам мавжуд. Қўшма корхона иштирокчилари бўлган маҳаллий тадбиркорлар, маълум даражада, корхона устидан назоратни йўқотадилар. Даромадларнинг анчагина қисми хорижий шерикнинг мулкига айланади ва қўшма корхона устав фондидаги унинг улушига мутаносиб равишда унга доимий равишда тўлаб турилади¹. Профессор Ш. Рўзиназаров қўшма корхоналар халқаро кооперациянинг энг мураккаб ҳамкорликдаги ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб, унда тижорат ва ишлаб чиқариш фаолияти уйғунлашади деб кўрсатади.² Халқаро кооперация - бу бир неча давлатга мансуб субъектларни ўзаро биргаликдаги фаолияти ҳисобланади.

6 §. Давлат корхоналари – юридик шахс сифатида

Республикаимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида юридик шахслар алоҳида ўрин тутати. Жамиятни янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш шароитида юридик шахслар ишлаб чиқариш, саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатишнинг барча соҳаларида етакчи куч ва иқтисодий муомаланинг асосий субъекти ҳисобланади.

Маълумки, Ўзбекистон давлат мустақилликка эришилгач, мулкчилик муносабатларининг тубдан янгиланганлиги давлат мулкига асосланган юридик шахслар билан бирга ҳусусий мулк негизида ҳам юридик шахслар ташкил этилишига шароит яратилди. Бу эса, ўз навбатида, иқтисоддаги асосий ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи субъектлар ҳисобланган юридик шахсларга нисбатан давлатнинг гегемонлигига чек қўйиши билан бирга, давлатга қарашли юридик шахсларнинг ҳуқуқ субъектчилиги, уларнинг ваколатлари доирасига, муассис давлат ва юридик шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларнинг тубдан янгиланишига, бир сўз билан айтганда, давлатга қарашли юридик шахслар фуқаролик ҳуқуқий мақомининг ўзгаришига олиб келди. Бугунги кунда давлат унитар корхоналари, давлатга қарашли муассасалар, давлат улуши мавжуд бўлган акциядорлик жамиятлари, давлат иштирокидаги қўшма корхоналар, давлат компаниялари ва корпорациялари билан бирга, давлат бошқарув органлари

¹ Ўша асар. –Б. 150.

² Рўзиназаров Ш. Бозор шароитида қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тузилмаларининг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми. Т., “Адолат”. 1997. -169 б.

хам бозор муносабатлари шароитида юридик шахс мақомига эгаллиги ва иқтисодий муносабатларда фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари билан бирга юридик шахс режимидан фойдаланиб, ҳуқуқий муносабатга киришаётганлиги ҳисобга олсак, мазкур мавзунинг амалий жиҳатдан долзарб эканлигини англаш мумкин бўлади. Бундан ташқари, давлатга қарашли, давлат улуши бўлган ҳамда давлат иштирокидаги юридик шахслар ташкил топиши, уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати мазмуни, фаолиятининг ҳуқуқий асослари, уларни қайта ташкил этиш ва тугатиш усуллари тадқиқ этиш бу борадаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларнинг ечимини топиш ҳам мамлакат иқтисодий ривожланишида муҳим ўрин тутди. Бинобарин, иқтисодий муносабатларда давлат ўз мулки асосланган юридик шахс ташкил этиши, ёки бошқа субъектлар билан биргаликда, у ёки бу ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахсга улуш қўшиши ҳамда юридик шахснинг устав фондига мол-мулкни киритиш орқали ўз фаолиятини амалга оширади.

Фуқаролик ҳуқуқида давлатга тегишли юридик шахслар “мустақил” субъект сифатида ўз мулки (бу ўринда оператив бошқариш ва ҳўжалик юритиш)га эга бўлади, ҳуқуқий муносабатларда ўз номидан қатнашади. Бирок, юридик шахс билан давлат ўртасидаги алоқалар ҳамда мажбуриятлар юзасидан давлатнинг жавобгарлиги фуқаролик ҳуқуқи назариясида баҳсли ҳолат ҳисобланади. Гарчи, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида давлат ва юридик шахсларнинг жавобгарлиги фарқлаб қўйилган бўлсада, бундай фарқланишининг аниқ чегараси мавжуд эмас. Шу муносабат билан, давлатга қарашли юридик шахсларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 70-моддасига мувофиқ, унитар корхона, деб ўзига бириктириб қўйилган мол-мулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилотга айтилади. Унитар корхона тижорат ташкилоти ҳисобланади, лекин унинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у корпоратив юридик шахс эмас, унинг фаолияти иштирокчиларнинг аъзолиги асосида барпо этилмайди. У битта шахс - мулкдор, одатда давлат томонидан тузилади. Давлат эса ўзи унитар корхонага оператив бошқариш ҳуқуқида ёки ҳўжалик юритиш ҳуқуқида берадиган мол-мулкка бўлган мулкый ҳуқуқини, шунингдек, унитар корхона томонидан унинг фаолияти жараёнида эгаллаган мол-мулкка бўлган мулкый ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади. Бунда мулкдор унитар корхонанинг давлат рўйхатидан ўтказилиши пайтида унинг устав фондиди тўлиқ тўлаши шарт.

Бу корхонанинг мулки бўлинмасдир ва у қўйилган ҳиссалар (улушлар, пайлар) бўйича, шу жумладан, корхона ходимлари ўргасида ҳам тақсимланмайди. Унитар корхонанинг мол-мулки унга ҳўжалик юритиш ёки оператив бошқариш ҳуқуқи асосида тегишлидир. Унитар корхона ўз

мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан жавоб беради. Унитар корхона ўз мол-мулк эгасининг мажбурияти бўйича жавоб бермайди.

Унитар корхонанинг таъсис ҳужжати устав бўлиб, у тегишли давлат идораларида рўйхатдан ўтказилади. Қонунчиликнинг умумий белгиланган меъёрларига мувофиқ, унитар корхонанинг уставида қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

- фирма номи, манзили (почта манзили);
- фаолиятининг предмети ва мақсадлари;
- корхонанинг фаолиятини бошқариш тартиби;
- устав фондининг миқдори, уни шакллантиришнинг тартиби ва манбалари, унинг қўпайтирилиши ва камайтирилишининг тартиби;
- мол-мулкни тасарруф қилиш шартлари;
- даромадни (фойдани) тақсимлаш ва зарарларни қоплаш тартиби;
- раҳбарининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги ва ҳоказолар.

Уставга қонунчиликка зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам киритилиши мумкин.

ФКнинг 71-моддасида белгиланишича, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган, ҳўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона мулкдорнинг ёки у вакил қилган органнинг қарорига мувофиқ ташкил этилади. Корхонанинг таъсис ҳужжати белгиланган тартибда тасдиқланган уставидан иборат. Ҳўжалик юритиш ҳуқуқига асосланган унитар корхона ўз мол-мулкнинг бир қисмини ҳўжалик юритиш учун белгиланган тартибда топшириш йўли билан юридик шахс бўлган бошқа унитар корхона (шўъба корхона) ташкил этиши мумкин.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда давлат органининг қарорига мувофиқ, давлат мулки бўлган мол-мулк негизда оператив бошқариш ҳуқуқига асосланган давлат унитар корхонаси (давлат корхонаси) ташкил этилиши мумкин. Оператив бошқарув ҳуқуқига асосланган давлат корхонасининг фирма номи унинг давлат корхонаси эканлигини кўрсатиб туради, корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат корхона мажбуриятлари бўйича субсидияр жавобгар бўлади.

Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин (ФКнинг 72-моддаси).

Давлат корхонасининг асосий таъсис ҳужжати бу унинг уставидир. Давлат корхонаси ана шу устав асосида иш олиб боради. Уставда қуйидагилар белгиланади: корхонанинг номи, жойлашган ери, мол-мулки ва маблағлари, ҳўжалик фаолияти тури, фаолият предмети, моҳиятти ташкил қилиш, унга ҳақ тўлаш, корхона бошқаруви, ҳисоботи, корхона фаолиятини қайта ташкил қилиш ва тугатиш ҳақидаги қоидалар.

Давлат корхонаси ўз таъсисчиси билан келишилган ҳолда қонунчилик талабларига риоя қилган ҳолда филиалларни тузиш ва ваколатхоналарни

очишга ҳақлидир. Давлат корхонаси филиал тузилиши ёки ваколатхона очилишидан кейинги бир ҳафта муддат ичида бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Давлат Мулк қўмитасини (унинг ҳудудий бошқармасини) хабардор этиши лозим.

Давлат корхонасининг филиаллари ва ваколатхоналари уларни тузган давлат корхонаси номидан давлат корхонаси томонидан тасдиқланган низомлар асосида фаолият юритади ва уларни барпо этган давлат корхонасининг мол-мулки билан таъминланади. Давлат корхонасининг филиали ёки ваколатхонасининг раҳбари давлат корхонасининг таъсисчиси билан келишилган ҳолда, унинг раҳбари томонидан тайинланади ва унинг ишончномаси асосида иш юритади. Филиал ёки ваколатхонанинг раҳбари билан меҳнат шартномаси бекор қилинганда ишончнома давлат корхонасининг раҳбари томонидан бекор қилиниши лозим.

Давлат корхонасида барча солиқларни ва бошқа мажбурий тўловларни бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга тўлашдан кейин қолган соф фойдаси корхонанинг тасарруфида қолади ва таъсичининг қарорига қўра ишлатилади. Давлат корхонаси унинг тасарруфида қолган соф фойдаси ҳисобига захира фонди ва бошқа фондларни, корхонанинг уставида назарда тутилган тартибда ва миқдорда тузишга ҳақлидир, уларнинг миқдори таъсисчи томонидан тасдиқланади.

7 §. Ишлаб чиқариш кооперативлари – юридик шахс сифатида

Фуқароларнинг шахсий иштироки, аъзолар (иштирокчилар)нинг мулки билан қўшиладиган пай бадалларини бирлаштириш асосида биргаликда ишлаб чиқариш ёки бошқа ҳўжалик фаолиятини олиб бориш учун аъзолик негиздаги ихтиёрий бирлашмаси ишлаб чиқариш кооперативи ҳисобланади. Қонунда ва ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик асосида юридик шахслар ҳам иштирок этиши назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 69-моддаси).

Ишлаб чиқариш кооперативининг аъзолари кооперативнинг мажбуриятлари бўйича қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда субсидиар жавобгар бўлади.

Кооперативнинг фирма номи кооператив номини ва “ишлаб чиқариш кооперативи” деган сўзларни ўз ичига олган бўлиши керак. Ишлаб чиқариш кооперативларининг ҳуқуқий мавқеи ва аъзоларининг ҳуқуқий бурчлари фуқаролик кодекси ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Кооператив фуқаролар истаги билан ёки юридик шахсларнинг ташаббуси билан мутлақо ихтиёрлик асосида ташкил этилади. Кооператив аъзолари бўлган фуқароларнинг сони уч кишидан кам бўлмаслиги керак.

Кооператив мустақил тарзда ҳам мулкнинг ҳар қандай шаклига мансуб корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳузурида ҳам ташкил этилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин.

Кооперативнинг устави кооператив таъсис этишни истаган фуқароларнинг умумий йиғилишида ёки юридик шахслар мухтор вакилларининг йиғилишида қабул қилинади ва кооператив жойлашган ердаги ҳокимликда рўйхатда олинади. Кооперативнинг олий бошқарув иродаси умумий йиғилиши, конференция, съезд бўлиб, улар кооператив раиси (бошқаруви)ни, тафтиш комиссияси (тафтишчи)ни сайлайди ва уларга кооперативни бошқариш бўйича ўз ваколатларини топширади.

Кооперативнинг мол-мулки ўз аъзоларининг пул ва моддий бадаллари, банкларнинг кредитлари, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар, бу маҳсулотларни сотишдан, кооператив уставида назарда тутилган ўзга хил фаолиятдан келган даромадлар ҳамда қонунларда ман этилмаган бошқа манбалар ҳисобига ҳосил бўлади.

Ишлаб чиқариш кооперативлари фуқароларнинг ихтиёрий бирлашувидан ташкил топади. Улар биргаликда ишлаб чиқариш ёки бошқа ҳўжалик фаолиятини олиб бориш учун, ўз хоҳишлари билан, ушбу бирлашмага аъзо бўладилар. Бирлашма фуқароларнинг ўзлари шахсан иштирок этиши ва уларнинг мулкий бадалларини қўшиш, яъни бирлаштириш тамойилига асосланади. Қонунда ва ишлаб чиқариш кооперативининг таъсис ҳужжатларида унинг фаолиятида аъзолик асосида юридик шахслар ҳам иштирок этиши назарда тутилиши мумкин. Кооперативнинг мажбуриятлари бўйича, унинг аъзолари қонунда ва кооператив уставида назарда тутилган миқдорларда ва тартибда, субсидиар (қўшимча), яъни улар кооперативнинг жавобгарликдан қутилиши: учун тўлаши керак бўлган маблағининг (мулкнинг) етишмай қолган қисми миқдорида жавоб берадилар.

Кооператив аъзоларининг умумий мажлисида тасдиқланган устав кооперативининг таъсис ҳужжати бўлиб ҳисобланади. ФКнинг 43-моддасида маълумотлардан ташқари кооператив аъзоларининг қўшадиган бадаллари, бадалларнинг таркибий қисми, миқдорлари ва бадал қўшишга оид мажбуриятларни бузганлик учун уларнинг жавобгарлиги, кооператив фаолиятида ўз меҳнатлари билан қатнашиш тартиби ва унинг тавсифи, шунингдек, ўз меҳнаги билан қатнашиш ҳақидаги мажбуриятларни бузганлик учун уларнинг (аъзоларнинг) жавобгарлиги, кооператив даромадлари ва кўрган зарарларини тақсимлаш тартиби, кооператив қарзлари бўйича субсидиар жавобгарликнинг шартлари ва миқдори, кооператив бошқарув органларининг таркиби ва унинг ваколат доираси ва қарор қабул қилиши тартиби, кооператив аъзоларининг барчаси ёки бир қисми овоз бериши зарур бўлган масалалар ҳақида маълумотлар кооператив уставида назарда тутилган бўлиши лозим.

Кооператив қуйидаги ҳолларда ўз фаолиятини тугатади:

1. Мол-мулк эгасининг ёки у ваколат берган органнинг қарорига ёхуд суднинг ҳал қилув қарорига мувофиқ;

2. Агар рўйхатга олингандан бир йил ўтгач ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини бошламаса ёки амалда тўхтатиб қўйилгач, даромадлар тўғрисидаги декларацияни топширган вақтдан бошлаб бир йил давомида фаолиятини бошламаса;

3. Олти ойдан кўпроқ вақт давомида тўловга қобилиятсиз бўлса;

4. Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган бошқа ҳолларда.

Кооператив тугатилган тақдирда унга нисбатан ҳақдорлар ва ёлланиб ишловчиларнинг даъволари қондирилгандан кейин қолган мол-мулк кооператив аъзолари ўртасида уставда кўрсатилган тартибда тақсимланади.

8 §. Хусусий қорхоналар – юридик шахс сифатида

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, барчамиз бир ҳақиқатни яхши англаб олишимиз зарур. Тарихнинг қайси даврини олмайлик, хонлар ва амирлар, амалдор-туралар ва турли-туман назоратчилар эмас, балки ғайрат-шижоатли, ташаббускор ва тadbиркор инсонлар мамлакатнинг ривожланиши ва халқ фаровонлигини таъминлаганини кўрамыз.

“Биз кичик бизнесга, хусусий тadbиркорликка нисбатан республикаимизни иқтисодий жиҳатдан жадал ривожлантиришни таъминлайдиган омил деб қарамоғимиз лозим,-деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов. Айни шу хусусий сектор энг ҳаракатчан, энг ташаббусқордир. Агар хусусий секторнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар ,ратиб берилса, у иқтисодиётимизни тангликдан олиб чиқишга қодир “локомотив” бўлиб хизмат қилади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг асосий қисмини хусусий, давлатга қарашли бўлмаган сектор берадиган бўлган тақдирдагина иқтисодиётга ҳақиқий эркинлик олади ва ўз келажагига эга бўлади, деб дадил айтиш мумкин бўлади”.¹

Дарҳақиқат, тadbиркорлик миллий иқтисодиётга, давлат тараққиётига ва аҳоли фаровонлигига эришиш йўлидаги ишларга самарали таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда жамиятда тadbиркорлик руҳини қарор топтириш пировард мақсадларимизга эришишнинг гарови бўлиб қолмоқда. Бу соҳада янгидан-янги қонун ҳужжатлари қабул қилинмоқда, мавжудлари тақомиллаштирилмоқда. Мухими, қонунларни, уларда белгиланган

¹И.А.Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: «Ўзбекистон», 1995. – Б.187.

ҳуқуқлар, эркинликлар, кафолатлар, бурчларни билишимиз ва уларни амалга оширишимиз даркор.

Тадбиркорликни амалга ошрадиган субъектлардан бири – хусусий корхоналардир. Уларнинг жамиятдаги ва кишилар ҳаётидаги ўрни ва роли ҳсобга олиниб, “Хусусий корхона тўғрисида” алоҳида қонун қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунининг 3-моддасига асосан мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона, деб аталади. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Хусусий корхона алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради. Хусусий корхона мулкдори корхонанинг мол-мулки етарли бўлмаган тақдирда хусусий корхонанинг мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли мол-мулк билан қонун ҳужжатларига мувофиқ субсидияр жавобгар бўлади.¹

Хусусий корхона тўлиқ фирма номига эга бўлиши лозим ва у, шунингдек, қисқартирилган фирма номига эга бўлишга ҳақли. Хусусий корхона Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда банк ҳисоб варақлари очади. Хусусий корхона ўзининг тўлиқ фирма номи давлат тилида ифодаланган ва хусусий корхонанинг жойлашган ери кўрсатилган муҳрга эга бўлиши керак. Муҳрда айни пайтнинг ўзида унинг фирма номи бошқа тилда ҳам кўрсатилиши мумкин. Хусусий корхона ўзининг фирма номи ёзилган штампларига ва бланкаларига, ўз эмблемасига, шунингдек, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган товар белгисига ҳамда кўзга ташланиб турадиган бошқа идентификация воситаларига эга бўлишга ҳақли.

Хусусий корхона мулкдор томонидан тузилади, мулкдор унга тегишли мол-мулк беради ва унинг уставини тасдиқлайди. Хусусий корхона, агар унинг уставида бошқача қоида белгиланган бўлмаса, номуайян муддатга тузилади.

Хусусий корхона қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бошқа юридик шахсларнинг муассиси бўлишга ёки уларнинг устав фондида ўзгача тарзда иштирок этишга, ваколатхоналар очишга ва филиаллар тузишга ҳақли.

Хусусий корхонанинг таъсис ҳужжати унинг уставидир. Хусусий корхонанинг уставида корхонанинг фирма номи, унинг жойлашган ери ва почта манзили тўғрисидаги маълумотлар, асосий фаолият турларининг

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонуни. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2004 йил, 3-сон, 28-модда.

рўйхати, мулкдорнинг фамилияси, исми, отасининг исми ва яшаш жойи, устав фондининг миқдори ўз ифодасини топиши лозим. Бундан ташқари уставда қонун ҳужжатларига зид келмайдиган бошқа қоидалар ҳам белгиланиши мумкин.

Хусусий қорхона давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб юридик шахс мақомига эга бўлади. Хусусий қорхонани давлат рўйхатидан ўтказиш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Хусусий қорхонанинг устав фонди бўлинмасдир ва уни мулкдорнинг ўзи белгилайди. Пул, қимматли қоғозлар, пул билан баҳоланадиган бошқа мол-мулк ёки мулкӣ ҳуқуқлар ёхуд бошқа шахсга бериладиган ўзга ҳуқуқлар хусусий қорхонанинг устав фондига қўшиладиган ҳисса бўлиши мумкин. Мулкдор хусусий қорхонанинг устав фондига ўзи киритадиган мол-мулкни мустақил баҳолайди. Агар хусусий қорхонанинг устав фонди шакллантирилаётганда мулкдор ўз оила аъзоларининг умумий (улушли ёки биргаликдаги) мулки ҳисобланган мол-мулкни қорхонага бераётган бўлса, ушбу мол-мулкнинг барча мулкдорларидан нотариал тасдиқланган розилик олиш талаб этилади.

Хусусий қорхонанинг устав фондини қўпайтириш ва камайитириш мулкдорнинг қарорига кўра, хусусий қорхонанинг уставига ўзгаришлар киритиш йўли билан амалга оширилади. Агар иккинчи молия йилининг ва шундан кейинги ҳар бир молия йилининг якунида хусусий қорхона соф активларининг қиймати унинг устав фондидан кам эканлиги маълум бўлиб қолса, хусусий қорхона ўз устав фондини ўзининг соф активлари қийматидан ошмайдиган миқдорда камайитириши шарт. Хусусий қорхона соф активларининг қиймати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Хусусий қорхона мулкдори қорхонани раҳбар сифатида яқка бошқаради, қорхона номидан ишончномасиз иш кўради, унинг манфаатларини ифодалайди, хусусий қорхонанинг пул маблағларини ҳамда бошқа мол-мулкни тасарруф этади, шартномалар, шу жумладан меҳнат шартномалари тузади, ишончномалар беради, банкларда ҳисоб варақлар очади, шғатларни тасдиқлайди, қорхонанинг барча ходимлари учун мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради ва кўрсатмалар беради.

Хусусий қорхона мулкдори хусусий қорхона уставига, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда, ўзгаришишлар ва қўшимчалар киритиш, хусусий қорхонани қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида қарор қабул қилиш, хусусий қорхонанинг солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан кейин қолган фойдасидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш, хусусий қорхонага тегишли мол-мулкни бошқа шахсга бериш, ижарага бериш, гаровга қўйиш, бошқа юридик шахсларнинг устав фондига ҳисса сифатида киритиш ёки ушбу мол-мулкни бошқача усулда тасарруф этиш ҳуқуқига эга. Хусусий қорхона мулкдори, қонун ҳужжатларига мувофиқ, бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Хусусий корхона мулкдори устав фондини шакллантириши, ўзига қарашли корхонани якка бошқариши шарт. Хусусий корхона мулкдори зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Хусусий корхона мулкдори ўзи вақтинчалик бўлмаган тақдирда шу муддатда раҳбарлик вазифасини бажариб туришни бошқа жисмоний шахс зиммасига юклаш тўғрисида ёзма қарор қабул қилади. Хусусий корхона мулкдори муваққат раҳбарнинг хусусий корхона мол-мулкани тасарруф этишга оид ҳуқуқини чеклаб қўйиши мумкин. Вафот этганлиги, муомалага лаёқатсизлиги, муомала лаёқати чекланганлиги ёки бедарак йўқолган деб топилганлиги оқибатида мулкдорнинг хусусий корхона раҳбари вазифасини бажариши мумкин бўлмай қолган тақдирда, хусусий корхонани бошқариш фуқаролик қонун ҳужжатларига ва хусусий корхонанинг уставига мувофиқ амалга оширилади.

Хусусий корхонанинг мол-мулки национализация ва реквизиция қилинмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Хусусий корхонанинг мулкдорига реквизиция қилинаётган мол-мулкнинг бозор қийматига мувофиқ компенсацияси тўланадиган табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар ва фавқулодда тусдаги бошқа ҳолатлар бундан мустасно.

Хусусий корхона қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳар қандай фаолият турларини амалга оширади. Хусусий корхона битимлар тузишда эркиндир.

Хусусий корхоналарга тадбиркорлик субъектлари учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган имтиёзлар, преференциялар ва кафолатлар тадбиқ этилади.

Қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган тартибда хусусий корхоналар учун давлат бюджетига ва давлат мақсадли жамғармаларига солиқлар ҳамда бошқа мажбурий тўловларнинг доимий ставкалари белгиланади.

Хусусий корхонанинг фойдаси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг корхона мулкдорининг тасарруфига ўтади ҳамда унга солиқ солинмайди.

Хусусий корхона фаолиятини текшириш назорат қилувчи органлар томонидан кўпи билан икки йилда бир марта, белгиланган тартибда амалга оширилиши мумкин, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Хусусий корхоналар ўз ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида қонунга мувофиқ ассоциацияларга (уюшмаларга) ва бошқа бирлашмаларга бирлашишлари мумкин.

Хусусий корхона мулкдори хусусий корхонани мол-мулк мажмуаси сифатида сотишга, ҳада қилишга, васият қилиб қолдиришга ёки уни ўзгача усулда бошқа шахсга ўтказишга ҳақли. Хусусий корхона бошқа шахсга берилган тақдирда ўзининг фирма номидан, товар белгиларидан, хизмат кўрсатиш белгиларидан ҳамда мазкур хусусий корхона ва унинг

маҳсулотини, у бажараётган ишларни ёки кўрсатаётган хизматларни индивидуаллаштирувчи ўзга воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари, агар қонун ҳужжатларида ёхуд шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, янги мулкдорга ўтади.

Хусусий корхона, унинг мулкдори ёки суднинг қарорига кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин. Хусусий корхоналарнинг тузилиши, фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши соҳасидаги низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Хусусий корхона фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида қуйидаги ўзига хос хусусиятлар билан фуқаролик ҳуқуқининг бошқа (юридик шахслар) субъектларидан фарқ қилади:

- а) яқка шахс - фуқаро томонидан ташкил этилишининг мумкинлиги;
- б) вужудга келиш асоси ва тартибининг соддалаштирилган махсус тартибда амал қилиши;
- в) жавобгарлигининг субсидиар шаклда қўлланилиши;
- д) таъсис ҳужжатларининг бошқа юридик шахсларга нисбатан энг содда (примитив) шакллари белгиланганлиги.

Назорат учун саволлар

1. Унитар корхона деб қандай корхонага айтилади?
2. Кооперативнинг мажбуриятлари бўйича унинг аъзолари жавоб берадими?
3. Қўшма корхоналарни ташкил этишнинг ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларини санаб беринг?
4. Шўъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамиятининг мажбуриятлари бўйича жавоб берадими?
5. Хусусий корхона ким томонидан ва қанча муддатга тузилади?
6. Масъулияти чекланган жамиятлар тузиш ва фаолиятини ташкил этиш қайси қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади?
7. Масъулияти чекланган жамият кўринишидаги корпорациялар қачон ва қимлар томонидан кашф қилинган?
8. Хўжалик жамиятининг таъсис ҳужжатларига нималар қиради?
9. Акциядорлик жамияти уставининг ҳуқуқий табиати нима?
10. Тўлиқ ширкат ва коммандит ширкат ўртасидаги фарқни тушунтириб беринг?

VIII БОБ. НОТИЖОРАТ ЮРИДИК ШАХСЛАР

1 §. Нотижорат ташкилотлар тушунчаси ва турлари

Нодавлат нотижорат ташкилоти – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўймаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган, ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир.¹

Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади.

Нотижорат шаклдаги ташкилотларнинг турлари, тижоратчи шаклдаги ташкилотларнинг турларига нисбатан, кўпроқ деса ҳам бўлади. Улар нафақат нодавлат, шунингдек, давлат ташкилотларидан иборат бўлишлари ҳам мумкин. ФКнинг 40-моддаси, 3-қисмига мувофиқ, “Тижоратчи бўлмаган юридик шахс жамоат бирлашмаси, жамоат фонди ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда ташкил этилиши мумкин”. ФКнинг 4-боби, 3-параграфида матлубот кооперативи ҳам тижоратчи бўлмаган ташкилотлар таркибига киритилган.

Нотижорат ташкилотнинг тижоратчи юридик шахслардан фарқ қиладиган асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) нотижорат ташкилотлар мулкий муносабатларнинг профессионал иштирокчиси ҳисобланмайди, улар асосан ўзининг уставида белгиланган мақсадларига мос келадиган доираларда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин (ФКнинг 40-моддаси, 4-қисми), ўзларига тегишли бўлган мол-мулкдан уларнинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган мақсадлар учун фойдаланишга рухсат этилади (ФКнинг 74-моддаси, 2-қисми);

2) нотижорат ташкилотлар фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб қўймайдилар (ФКнинг 40- моддаси, 1-қисми). Уларнинг мулкий муносабатларда қатнашиши тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун эмас, балки ўз фаолиятини моддий жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ;

3) нотижорат ташкилотларининг маълум даражада тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишдан олинган даромадлари (фойда) ўз

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуни. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси”, 1999 й., N 5, 115-модда.

катнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимланмайди (“Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддаси). Нотижорат ташкилоти катнашчилари (аъзолари) унга кириш пайтида ва бутун аъзолик давомида ташкилотга ўтказган мол-мулкига нисбатан мулккий ҳуқуққа эга бўла олмайдилар. Ташкилотга кириш (аъзо бўлиш) ихтиёрий ҳисобланади. Ташкилотдан чиқиб кетадиган иштирокчи (аъзо) унинг мулкига нисбатан талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Тижоратчи бўлмаган юридик шахсларнинг рўйхатини (масалан, жамоат бирлашмаси, жамоат фонди, муассаса ва бошқа шакллари) узил-кесил деб бўлмайди. Чунки тижоратчи бўлмаган ташкилотларнинг ўзгача шакли мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Лекин ФКнинг 40-моддаси, 3-қисмига мувофиқ тижоратчи бўлмаган ташкилотларнинг бошқа шакллари қонунда назарда тутилган бўлиши керак.

Тижоратчи бўлмаган юридик шахс фойда олиш мақсадида тадбиркорлик фаолиятини шахсан ўзи ёки ушбу мақсадда унинг томонидан тузилган тижоратчи ташкилот амалга ошириши мумкин. Тижоратчи бўлмаган ташкилотнинг тадбиркорлик фаолияти унинг қайси ташкилот, яъни асосий ёки у томонидан тузилган ташкилот бўлишидан қатъи назар давлат рўйхатидан ўтказилади.

Мулк эгаси томонидан молиявий таъминланадиган давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органларининг ва муассасалардан ташқари бошқа тижоратчи бўлмаган ташкилотлар уларнинг таъсисчилари (иштирокчилари) томонидан берилган пул маблағлари ва бадаллар ҳисобига ташкил топган мол-мулкнинг эгаси ҳисобланадилар.

Демак, юридик шахслар уларнинг мол-мулкка нисбатан бўлган ҳуқуқлари, фаолият юритишдан мўлжалланган асосий мақсадлари, қўлга киритилган даромаддан фойдаланиш тартибига қараб, тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган ташкилотларга ажратилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоат бирлашмаси, жамоат фонди, муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ўзларининг фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, шунингдек, умумий манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилоти, унинг муассислари (аъзолари) қарори асосида, қонун ҳужжатларига мувофиқ тузилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларининг уюшмалари (иттифоқлари) камида иккита нодавлат нотижорат ташкилоти ташаббуси билан тузилиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотининг ташаббускорлари ёки муассислари таъсис съездини (конференциясини) ёки умумий йиғилишни

чакирадилар. Унда ННТ устави қабул қилинади ҳамда раҳбар органлари тузилади.

Нодавлат нотижорат ташкилоти давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан, тузилган деб ҳисобланади ва ўз фаолиятини олиб боради.

Нодавлат нотижорат ташкилотини ташкил этишга доир ташкилий тадбирлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ННТни рўйхатдан ўтказиш учун ҳужжатларни тайёрлаш;
- Фирма (ташкилот) номини бериш;
- ННТ эмблемасини рўйхатдан ўтказиш;
- Нодавлат нотижорат ташкилоти жойлашадиган ерни танлаш ва ижара шартномаси тузиш;
- • ННТ фаолиятини молиялаштириш манбалари тўғрисидаги декларация;
- Рўйхатга олиш йиғимини тўлаш;
- Ҳужжатларни рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этиш;
- ННТни давлат органларида рўйхатдан ўтказиш тартиб-таомилига риоя этиш;
- Барча мулкчилик ва ҳўжалик юритиш шаклларидаги корхоналар ва ташкилотларни ягона давлат реестрига киритиш.

Нодавлат нотижорат ташкилотининг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, суд томонидан тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилоти томонидан ННТ тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилган, шунингдек, устав мақсадларига зид ҳаракатлар содир этилган тақдирда прокуратура органлари ёки адлия органлари кўрсатилган қоидабузарликлар тўғрисида мазкур нодавлат нотижорат ташкилотининг раҳбар органларига тақдимнома киритади ҳамда қоидабузарликларни бартараф этиш муддатини белгилайди. Агар бу қоидабузарликлар белгиланган муддатда бартараф этилмаса, нодавлат нотижорат ташкилотининг фаолияти прокуратура ва адлия органларининг тақдимномаси асосида суднинг қарори билан олти ойгача бўлган муддатга тўхтатиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида фавқулодда ҳолат жорий этилган тақдирда нодавлат нотижорат ташкилотининг фаолиятини тўхтатиб қўйиш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Бугунги кунда нодавлат нотижорат ташкилотлари демократик кадрятлар, одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг ижтимоий, социал-иқтисодий фаоллиги ва ҳуқуқий маданиятини оширишнинг муҳим омилига айланмоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, бандликни таъминлаш ва аҳолининг ижтимоий ҳимояга

мухтож қатламларини қўллаб-қувватлаш соҳаларидаги долзарб муаммоларни ҳал қилиш бўйича дастурларни амалга оширишга, шунингдек, ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш жараёнига кенг жалб қилинмоқда.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият юритаётган нодавлат нотижорат ташкилотларининг сони 6 мингтадан ортди, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Нодавлат нотижорат ташкилотларини ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фонди томонидан грантлар бўйича берилётган маблағлар миқдори сўнгги уч йилда икки баробар кўпайди.¹

2 §. Матлубот кооперативи – юридик шахс сифатида

Матлубот кооперативи тижоратчи бўлмаган юридик шахс ҳисобланади. Амалдаги ФКнинг 73-моддасига асосан иштирокчиларнинг моддий (мулкӣ) эҳтиёжларини қондириш мақсадида тузилган фуқароларнинг аъзолигига асосланган ихтиёрӣй биришмаси матлубот кооперативи ҳисобланади ва биришув унинг аъзолари томонидан ўз мулкӣй (пай) бадалларини қўшиш йўли билан амалга оширилади.

Матлубот кооперативининг ташкилий-ҳуқуқӣй шакли уни нотижорат ташкилотлар тизимида объектив ажратиб кўрсатувчи ва уни бошқа шаклларида жиддий даражада фарқлаб турувчи муайян фуқаролик-ҳуқуқӣй белгилар ва механизмларнинг мажмуидан иборат.²

Матлубот кооперативининг олий бошқарув органи кооператив аъзоларининг умумӣй йиғилиши ҳисобланади.

Матлубот кооперативи уставида қўйидаги маълумотлар бўлиши керак: унинг номи, манзили, фаолиятининг мақсадлари, кооператив аъзолари қўшадиган пай бадалларининг миқдори, кооператив аъзолари пай бадалларининг таркиби ва уларнинг қўшиш тартиби, бадални қўшиш мажбуриятини бузганлик учун жавобгарлик, кооперативни бошқариш органларининг таркиби ва ваколатлари, улар томонидан қарорлар қабул қилиш тартиби, шу жумладан, қарорлар бир овоздан ёки овознинг кўпчилиги билан қабул қилинадиган масалалар ва шунингдек, кооператив кўрган зарарларни кооператив аъзолари томонидан тўлаш тартиби, кооперативнинг қайта ташкил этилиши ва фаолиятининг тугатилиши, матлубот кооперативининг филиаллари ва ваколатхоналари тўғрисидаги масалалар.

¹ И.А. Каримов. “Амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти қуриш – ёруғ келажатимизнинг асосий омилidir”. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 21 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. –Т., 2013.

² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд.-Тошкент: “Vektor-Press” нашриёти, 2010. – Б. 225.

Матлубот кооперативининг номида унинг фаолиятини асосий мақсади кўрсатилиши, шунингдек, “кооператив” сўзи ёки “матлубот жамияти” деган сўзлар бўлиши керак.

Матлубот кооперативининг аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича ҳар бир кооператив аъзоси тўлайдиган қўшимча бадалнинг тўланмаган қисми доирасида субсидиар жавобгар бўладилар. Бу ҳолда кооператив аъзолари солидар жавоб берадилар (ФКнинг 73-моддаси, 5-банди).

Матлубот кооперативининг аъзолари қўрилган зарарни, йиллик баланс тасдиқланганидан кейин уч ой мобайнида, қўшимча бадаллар тўлаш йўли билан қоплашлари шарт. Ушбу бурч бажарилмаган тақдирда, кооператив кредиторларнинг талабларига мувофиқ, суд томонидан тугатилиши мумкин.

Матлубот кооперативининг тижорат фаолиятига нисбатан Фуқаролик кодекснинг тижоратчи ташкилотлар тўғрисидаги қоидалари қўлланилади.

Матлубот кооперативларининг ҳуқуқий мақоми, шунингдек, улар аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари ФКга ва бошқа қонунларга мувофиқ белгиланади.

3 §. Жамоат бирлашмалари – юридик шахс сифатида

Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотлари, фахрий ва ногиронлар уюшмалари, илмий-техникавий, маданий-маърифий ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юртдошлар бирлашмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмаси деб аталади.

ФКнинг 74-моддасида кўрсатилганидек, “Маънавий ёки ўзга номоддий эҳтиёжларни қаноатлантириш учун ўз манфаатларининг муштараклиги асосида қонунда белгиланган тартибда бирлашган фуқароларнинг ихтиёрий бирлашмалари жамоат бирлашмалари ҳисобланади”.

Жамоат бирлашмаларига Ўзбекистон Республикасининг 18-ёшга тўлган фуқаролари аъзо бўлиши мумкин. Аъзолик якка тартибдаги ариза ёки ташкилот аъзолари сонини ҳисобга олиш имконини берувчи ҳужжат асосида расмийлаштирилади. Жамоат ташкилотининг олий раҳбарлик органи съезд (конференция) ёки умумий йиғилиш ҳисобланади. Жамоат ташкилотининг доимий фаолият олиб боровчи раҳбарлик органи съезд (конференция) ёки умумий йиғилишга ҳисобот берадиган сайланадиган ижро органи ҳисобланади.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд.-Тошкент: “Vektor-Press” нашриёти, 2010. – Б. 230.

Жамоат бирлашмалари ўз уставларида назарда тутилган ишлаб чиқариш ёки ўзга тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ҳақлидирлар.

Жамоат бирлашмаларининг иштирокчилари (аъзолари) ушбу бирлашмаларга мулк қилиб берган мол-мулкларига, шу жумладан, аъзолик бадалларига бўлган ҳуқуқларини сақлаб қолмайдилар. Улар аъзо сифатида иштирок этаётган жамоат бирлашмаларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар, мазкур бирлашмалар эса ўз аъзоларининг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар.

Жамоат бирлашмалари ҳуқуқий мавқеининг хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Фаолияти жамиятнинг ахлоқий негизларига зид бўлган, шунингдек, конституциявий тузумни ғайриқонуний ўзгартириш, Ўзбекистон Республикаси ҳудудий бирлигини бузиш, ирқий, диний, миллий адоватни авж олдиришга уринувчи жамоат бирлашмалари тузишга йўл қўйилмайди. Ҳарбийлаштирилган жамоат бирлашмалари, уюшмалари, диний хусусиятга эга бирлашмалар ўз-ўзини бошқариш тамойиллари асосида тузилади. Жамоат бирлашмалари қонунда кўрсатилган миқдордан кам бўлмаган ташаббускор гуруҳ томонидан тузилади. Бунинг учун таъсис курултойи ёки умумий йиғилиш чақирилиб, унда низом ва раҳбар органлари тасдиқланади.

Уставда қуйидагилар кўрсатилади:

- Жамоат бирлашмасининг номи, мақсади ва вазифаси.
- Жамоат бирлашмасининг ўз фаолиятини амалга оширадиган ҳудуд ички тузулиши.
- Жамоат бирлашмасига қабул қилиш шартлари ва тартиби.
- Жамоат бирлашмаси аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари.
- Жамоат бирлашмасидаги унинг ташкилотлари, раҳбар органларининг вколатлари ва уларнинг тузиш тартиби.
- Жамоат бирлашмаси маблағлари ва унинг вужудга келиш манбалари.
- Жамоат бирлашмасининг манзилгоҳи.
- Уставга ўзгартиришлар киритиш тартиби.
- Жамоат бирлашмаси фаолиятини тўхтатиш тартиби.

Халқаро жамоат ташкилотларининг, республика, вилоятлараро бирлашмаларнинг уставлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида рўйхатга олинади. Вилоят, туман, шаҳар ҳудудларининг доирасида амал қилувчи бирлашмалар вилоят ҳокимлиги адлия бошқармаларида рўйхатга олинади. Жамоат бирлашмалари ва уларнинг ташкилотлари устави рўйхатга олингандан бошлаб юридик шахс ҳуқуқини олади. Сийёсий партиялар хўжалик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас.

Жамоат бирлашмасининг ҳар битта алоҳида иштирокчиси ёки Ҳатто жамоат ташкилотининг аъзоси ундан чиққан ҳолда ҳам, жамоат бирлашмасига тегишли мол-мулкдан улуш олиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Жамоат бирлашмаси юридик шахс сифатида ўз мажбуриятлари юзасидан ўзига тегишли мол-мулк билан жавоб беради, бироқ, ўз иштирокчилари ёки аъзоларининг мажбуриятлари учун жавобгар ҳисобланмайди. Жамоат бирлашмаларининг иштирокчилари ёки аъзолари ҳам жамоат бирлашмаларининг мажбуриятлари учун жавобгар бўлмайди.¹

Жамоат бирлашмалари фаолияти асосан Ўзбекистон Республикасининг Сийосий партиялар тўғрисидаги, Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисидаги, Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонунлари билан тартибга солинади.

4 §. Жамоат фондлари – юридик шахс сифатида

Фуқаролар ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий мулкый бадаллар қўшиш асосида ташкил этилган, хайрия, ижтимоий, маданий, маърифий ёки бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни қўзлайдиган, аъзолари бўлмаган нодавлат нотижорат ташкилоти жамоат фонди ҳисобланади. (ФКнинг 75-моддаси).

Жамоат фондига унинг муассислари (муассиси) ёки васият қилувчи томонидан ўтказилган мол-мулк фонднинг мулкидир. Фонд муассислари (муассиси) ёки фонд васиятнома бўйича ташкил этилганда васиятномани ижро этувчи фонднинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар. Фонд эса, ўз муассислари (муассиси) нинг ёки васиятномани ижро этувчининг мажбуриятлари учун жавоб бермайди.

Жамоат фондининг мол-мулкдан ўз уставида белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга ошириш ҳамда маъмурий харажатларни қоплаш учун фойдаланилади. Жамоат фонди қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўз уставида назарда тутилган мақсадларга тўғри келадиган доирада тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли. Жамоат фондларининг тижорат ташкилотлари устав фонди (устав капитали)даги иштироки қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Жамоат фондлари ҳар йили ўз фаолияти тўғрисида ҳисобот эълон қилиши шарт.

Ўзбекистон Республикасида республика фондлари ҳамда маҳаллий фондлар ташкил этилади ва фаолият кўрсатади.

Фаолиятини ўз уставига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ёки икки ёхуд ундан ортиқ вилоят (Қорақалпоғистон Республикаси,

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I-жилд. -Тошкент: "Vektor-Press" нашриёти, 2010. – Б. 232.

Тошкент шаҳри) ҳудудида амалга оширадиган фондлар республика фондлари жумласига киради.

Фаолиятини ўз уставига мувофиқ туман(лар), шаҳар(лар), вилоят ёки Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган фондлар маҳаллий фондлар жумласига киради.

Фондни давлат рўйхатидан ўтказиш ва қайд этишда қуйидаги ҳужжатлар рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилади:

муассислар (муассис) ёки улар (у) ваколат берган шахслар (шахс) томонидан имзоланган рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги, уларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили ва яшаш жойи (почта манзили) кўрсатилган ариза;

агар фонд васиятнома бўйича ташкил этилаётган бўлса, васиятноманинг нотариал тасдиқланган нусхаси;

таъсис йиғилиши (съезди, конференцияси) ёки муассис (фонд бир юридик шахс томонидан ташкил этилаётган бўлса) томонидан қабул қилинган, фонд муассислари (муассиси) тўғрисидаги маълумотлар, фондининг мақсад ва вазифалари кўрсатилган қарор;

фонд уставидан икки нусха;

рўйхатга олиш йиғими тўланганлиги тўғрисидаги банк тўлов ҳужжати;

фондининг дастлабки маблағлари шаклланганлигини тасдиқловчи ҳужжат.

“Жамоат фондлари тўғрисида”ги¹ Қонуннинг 14-моддасининг биринчи қисмида кўрсатилган ҳужжатлар муассислар (муассис) фондни ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган кундан эътиборан икки ой ичида давлат рўйхатидан ўтказиш учун тақдим этилади. Фонд васиятнома бўйича ташкил этилаётган бўлса, мазкур ҳужжатлар меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома берилганидан кейин икки ой ичида тақдим этилади.

Чет эл фондларининг ваколатхоналари ва филиаллари давлат рўйхатидан ўтказилиши учун қуйидаги ҳужжатлар рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилади:

рўйхатга олиш тўғрисида фонд ваколатли органининг аризаси;

фондининг ваколатли органи томонидан тасдиқланган, фондининг ваколатхонаси ёки филиали тўғрисидаги низом;

ваколатхона ёки филиал мол-мулкани бошқариш учун фондининг ваколатли органи томонидан берилган ишончнома;

фондининг рўйхатдан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома ва уставнинг ёки уларнинг ўрнини босувчи ҳужжатларнинг белгиланган тартибда легаллаштирилган ҳамда давлат тилига таржима қилинган матни;

рўйхатга олиш йиғими тўланганлиги тўғрисидаги банк тўлов ҳужжати.

¹ Ўзбекистон Республикаси нинг “Жамоат фондлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003, N 9-10, 141-модда.

Республика фондлари ва маҳаллий фондларнинг ваколатхоналари ҳамда филиаллари қайд этилиши учун қуйидаги ҳужжатлар рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилади:

фонд бошқарувининг фонд ваколатхонасини очиш ёки филиалини ташкил этиш тўғрисидаги қарори;

фонд бошқаруви томонидан тасдиқланган, фонднинг ваколатхонаси ёки филиали тўғрисидаги низом;

ваколатхона ёки филиал мол-мулкни бошқариш учун фонд бошқаруви томонидан берилган ишончнома;

фонд уставининг ва фонд давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳноманинг нусхалари.

Жамоат фондини бошқариш ва унинг органларини шакллантириш тартиби устав билан белгиланади.

Фонд уставида қуйидаги маълумотлар бўлиши керак:

- жамоат фондининг номи,
 - фонднинг жойлашган ери (почта манзили);
 - фонднинг мақсад ва вазифалари;
 - фонд органларининг тузилиши, ваколатлари ва шакллантирилиш тартиби;
 - фонд органларининг мансабдор шахсларини тайинлаш (сайлаш) ва лавозимидан озод қилиш тартиби;
 - фонднинг мол-мулкни шакллантириш манбалари, ваколатхоналари ҳамда филиалларининг мол-мулкни бошқариш борасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
 - фонд ваколатхоналарини очиш ва филиалларини ташкил этиш тартиби;
 - фондни қайта ташкил этиш ва тугатиш тартиби;
 - фонд тугатилган тақдирда унинг мол-мулкидан фойдаланиш тартиби;
 - фонд уставига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тартиби.
 - Фонд уставида фонднинг тегишли тартибда рўйхатдан ўтказилган рамзий белгисининг тавсифи, шунингдек, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам бўлиши мумкин.
- Жамоат фондининг уставида фонднинг белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган рамзий белгисининг тавсифи, шунингдек, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа қоидалар ҳам бўлиши мумкин.

Фонд қуйидаги ҳуқуқларга:

- мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар асосида мол-мулкни бўлишга;
- фукаролик-ҳуқуқий битимлар тузишга;
- хайриялар, бадаллар, грантлар ва бошқа маблағлар олишга;

- судда, бошқа органлар ва ташкилотларда ўз манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилишга;

- оммавий ахборот воситалари таъсис этиш ва ноширлик фаолиятини амалга оширишга;

- ўз фаолияти тўғрисида маълумотлар тарқатишга;

- ваколатхоналар очиш ва филиаллар ташкил этишга;

- давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларига белгиланган тартибда таклифлар киритишга;

- халқаро алоқалар ўрнатиш, ҳамкорлик тўғрисида битимлар тузиш ҳамда халқаро дастурлар ва лойиҳаларда иштирок этишга ҳақли.

- Фонд қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Фонд қуйидаги мажбуриятларга:

- ўз фаолиятини қонун ҳужжатларига ва фонднинг уставига мувофиқ амалга ошириши;

- фонд фаолиятининг ошкоралигини таъминлаши ва фонднинг мол-мулкidan фойдаланилиши тўғрисида ҳар йили ҳисоботлар эълон қилиши;

- рўйхатдан ўтказувчи орган вакилларига фонд ўтказадиган тадбирларга эркин кириш имкониятини бериши;

- ўз фаолияти тўғрисида давлат солиқ хизмати ва давлат статистика органларига ҳисоботлар тақдим этиши шарт.

- Фонд зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Фонд Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва бошқа давлатларда ваколатхоналар очиши ҳамда филиаллар ташкил этиши мумкин.

Фонднинг ваколатхонаси фонднинг ўзи турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг манфаатларини ифодалайдиган ва ҳимоя қиладиган алоҳида бўлинмаси ҳисобланади.

Фонднинг филиали фонднинг у турган ердан ташқарида жойлашган ҳамда унинг барча вазифаларини ёки вазифаларининг бир қисмини, шу жумладан ваколатхона вазифаларини бажарадиган алоҳида бўлинмасидир.

Фонднинг ваколатхоналари ва филиаллари фонд номидан иш кўради ҳамда уставда белгиланган мақсад ва вазифаларнинг амалга оширилиши учун фонд олдида масъулдир. Фонднинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган ваколатхоналари ва филиаллари юридик шахс бўлмайди, “Жамоат фондлари тўғрисида”ги Қонуннинг тегишли моддларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ваколатхоналар ва филиалларни фонд мол-мулк билан таъминлайди. Ваколатхона ва филиалнинг мол-мулки алоҳида балансда ҳамда фонднинг балансида ҳисобга олинади.

Фонднинг ваколатхоналари ва филиаллари фонд бошқаруви томонидан тасдиқланган низом асосида фаолият кўрсатади.

Чет эл фондлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ ўз ваколатхоналарини очилиши ва филиалларини ташкил этиши мумкин.

Чет эл фондларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган ваколатхоналари ва филиаллари юридик шахс мақомига эга бўлиши керак.

Чет эл фондларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган ваколатхоналари ва филиалларига, қонунда бошқача қоидалар белгиланган бўлмаса, фондларнинг ташкил этилиши, фаолият юритиши, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши учун Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган қоидалар татбиқ этилади.

Жамоат фондлари, асосан, Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Жамоат фондлари ва Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги қонунлари билан тартибга солинади.

5 §. Муассасалар – юридик шахс сифатида

Муассасалар бундан икки ярим минг йил аввал қадимги Рим давлатида вужудга келган. Улар ўзининг вужудга келиш вақтидан бошлаб, деярли беш аср ўтгунга қадар жуда ҳам секинлик билан ривожланиб борган. Рим ҳуқуқига оид манбаларда юридик шахс мақомига эга бўлган кўпгина хайрия муассасалари ҳақида таъкидланади. Бундай муассасаларга черковлар, касалхоналар, мактаблар, меҳрибонлик уйлари, ҳарбийлар учун махсус касалхоналар каби ташкилотлар кирар эди. Миллоддан аввалги II асрга келиб, Рим императорларининг хайрихоҳлиги натижасида муассасаларнинг сони ҳам, турлари ҳам кўпайиб борди.

Қадимги Римда хайрия муассасалари орасида етим қолган болалар ва жуда қашшоқ ҳаёт кечирувчи оилалардаги фарзандларни ўз бағрига олган ва уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатган “*alimenta*” деб аталган муассасалар мавжуд бўлган. Алимент муассасалари м.а. I асрда Рим императори Нерва (м.а. 33 йил) ҳукмронлиги даврида вужудга келган. Бу муассасалар кейинчалик шахсан императорлар томонидан вужудга келтирила бошланган. Улар императорларнинг буйруғи билан шаҳарнинг мансабдор шахслари томонидан моддий жиҳатдан таъминлаб турилган. Бу жараёнда шахсан квестор (консулнинг судлов ва молиявий ишлар бўйича ёрдамчиси) ҳам қатнашган. Алимент муассасалари фақатгина инсонпарварлик мақсадида фаолият юритиб, кўрсатилган ёрдамларнинг барчаси бегараз ҳисобланган. Алиментдан нафақат етим болалар ва оғир шароитдаги оилаларнинг фарзандлари, балки вояга етган бўлса-да, сиёсий жараёнларда қатнаша олмайдиган болалар ҳам, етим қолган ва ёлғиз қизлар ҳам фойдаланганлар. Жумладан, 82-161-йилларда Римда етим қолган қизлар учун алоҳида стипендиялар (*stipendium*) ажратилар эди. Алимент муассасаларининг кўпайишида ва ривожланишида Плиний,

Антонин Пий, Септимий Север (222-235й.) каби императорлар катта роль ўйнаган.

Бу муассасаларнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида шуни айтиш мумкинки, улар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда юридик шахс сифатида қатнаша оладиган, аниқ бир хайрия мақсадларида фаолият олиб борадиган ва ўзининг жамғармасига эга бўлган ташкилотлар эди.

Давлат муассасалари юридик шахс сифатида – давлат бюджетидан таъминланадиган ва мустақил сметага эга бўлган давлат муассасалари ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган фаолият, жумладан, маъмурий идора этиш ёки ижтимоий маънавий ишларни бошқаришни амалга оширади. Булар жумласига мустақил сметага, раҳбарларни кредит тақсимлаш ҳуқуқига эга муассасалар:

- Шифохоналар;
- таълим муассасалари;
- театрлар;
- музейлар;
- судлар;
- прокуратура ва бошқалар киради.

Цивилист олим проф.И.Б.Зокировнинг фикрига кўра, “Юридик шахс ҳисобланган давлат муассасалари ўз низомлари доирасида ўзлари юритаётган вазифаларни амалга ошириб, турли фуқаролик ҳуқуқий битимлар тузадилар, ўзларига бириктирилган мулкдан оператив бошқариш ҳуқуқи асосида фойдаланадилар. Давлат органлари ўз қарзлари учун жавобгар бўлади. Бирок, маблағи етмаса белгиланган тартибда давлат ҳам унинг учун жавобгар бўлиши мумкин”.¹

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 76-моддасига асосан “Бошқарув, ижтимоий-маданий вазифаларни ёки тижоратчиликдан иборат бўлмаган бошқа вазифаларни амалга ошириш учун мулкдор томонидан ташкил этилган тўла ёки қисман молиявий таъминлаб туриладиган ташкилот муассаса ҳисобланади”.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг иқтисодий эркинлаштириш босқичида бюджет муассасалари тизими фаолиятини янада такомиллаштириш ва улардан самарали фойдаланиш каби таъсирчан шаклларни қўллашни таълаб этади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида муассасаларнинг ҳуқуқий мақомини белгилашда бир қатор камчиликлар мавжуд. Жумладан, муассасаларни ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи норматив ҳужжатларнинг талаб даражасида эмаслиги, муассасаларни юридик шахслар тизимида тутган ўрнини илмий тадқиқ этилмаганлиги, муассасаларни ташкил этишда таъсис шартномасини назарда

¹ И.Б.Зокиров. Фуқаролик ҳуқуқи. -Т., ТДҶОИ. 2006. -Б.131.

тутилмаганлиги, муассасалар тўғрисидаги махсус қонуннинг қабул қилинмаганлиги ва ҳоказолар.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида муассасаларнинг ҳуқуқий мақоми, уларни фуқаролик муомаласидаги иштироки ва тартиби тубдан ўзгарди. Амалиётнинг кўрсатишича, ҳозирги кунда давлат муассасалари фақатгина давлат томонидан ажратилган маблағлар ҳисобидан фаолият кўрсатишдан ташқари ўзларини низомларида белгиланган тартибда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмоқдалар.

6 §. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари–юридик шахс сифатида

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари бугунги кунда катта куч бўлиб, уни давлат олдида турган вазифаларни ҳал қилишга моҳирона йўналтириш алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишни ўзини ўзи бошқариш органларисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунига асосан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши, бу фуқароларнинг Конституция ва қонунлар билан кафолатланган, уларнинг ўз манфаатларидан, тарихий хусусиятларидан, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда, маҳаллий аҳамиятга эга бўлган масалаларни ҳал қилишидир.

Шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек, овуллардаги маҳаллалар фуқароларининг йиғинлари (бундан буён матнда фуқаролар йиғини деб юритилади) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига қирмайди ва қонун билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудудда амалга оширади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳисобга олиниши керак.

Фуқаролар шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларда ўзини ўзи бошқаришга доир ўз конституциявий ҳуқуқини фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатларига мувофиқ, фуқаролар йиғинлари орқали амалга оширадилар.

Фуқаролар жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий давқидан қатъи назар, бевосита ҳамда ўзларининг сайлаб қўйиладиган вакиллари орқали ўзини ўзи бошқаришни амалга оширишда тенг ҳуқуқларга эгадир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини чеклаш таъқиқланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- демократизм;
- ошкоралик;
- ижтимоий адолат;
- инсонпарварлик;
- маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик;
- жамоатчилик асосидаги ўзаро ёрдам.

Маҳаллий ўз-ўзини бошқарув органлари ичида маҳалла алоҳида ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида 1990-йил 31-октябрда қабул қилинган Мулкчилик тўғрисидаги қонунининг 10-моддасида “маҳаллалар эгалик қиладиган, фойдаланадиган ва тасарруф этадиган мол-мулк маҳалла аҳолисининг биргаликдаги меҳнат фаолияти ёки уларнинг муштарак даромадлари, шунингдек, мазкур мол-мулкдан ҳўжалик мақсадларида фойдаланишдан келган тушумлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари, моддий ва хайрия йўсинидаги ёрдамлари, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари берадиган моддий ва молиявий ресурслар асосида вужудга келтирилган мол-мулкдан иборат” дейилади.

Маҳаллада истиқомат қилувчи аҳоли маҳалла мулкнинг субъектидир. Ўзи сайлаб қўйган органлар маҳалла мулкни тўла ҳўжалик юритиш асосида эгаллайди, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994-йил 23-августдаги “Қам таъминланган оилаларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида”ги Фармонида асосан маҳаллага тўла юридик шахс ҳуқуқи берилди. Бинобарин, маҳалла турли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштирок этиши мумкин.

Мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ, маҳалла тизimini шакллантириш, унинг ваколатлари қўламини кенгайтиришга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Зеро, Юртбошимиз таъқидлаганидек, маҳалла нуфузини қўтариш нафақат иқтисодий, нафақат ижтимоий, балки бу – сиёсий, тарбиявий, улкан маънавий масаладир. Шу боис, “маҳалла” тушунчаси биринчи марта Ўзбекистон Конституциясига киритилди.

Айни чоғда, Ўзбекистон Президенти фармони билан Республика “Маҳалла” хайрия жамғармаси фаолияти йўлга қўйилди. Бугунги кунда унинг таркибида 14 та ҳудудий бўлим, 196 та туман ва шаҳар бўлимлари фаолият юритмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, юртимиздаги 10 мингга яқин маҳалла ранг-баранг турмуш тарзи, дин, мафкура, турли ғоялар қозонида қайнаган, ҳаёт синовидан ўтган донишманд халқимиз учун таянч ва суянч бўлиб келаётир. Давлатимиз раҳбари Вазирлар

Маҳкамасининг 2011-йилнинг асосий якунлари ва 2012-йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида ҳам оила институтини янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришда маҳалланинг роли ҳамда аҳамиятини кучайтириш ўз олдимишга қўйган муҳим мақсадлардан бири эканини алоҳида қайд этиб ўтди.

Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида қайд этилганидек, маҳалланинг ўрни ҳамда ролини янада оширишга хизмат қиладиган бир қатор чора-тадбирларни амалга оширишни ҳаётнинг ўзи такозо этмоқда. Аввало, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳуқуқий асосини бугунги кун талаблари даражасида такомиллаштириш айти муддаодир. Жумладан, “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги Қонунда белгиланган ҳавола нормаларини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган қонун ҳужжатларини қабул қилиш зарур. Қонуннинг 17-моддасида эса фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашлар туман, вилоят ва республика даражасида тузилиши мумкинлиги қайд этилган. Аммо ҳозирги кунга қадар уларнинг ташкил қилинмаганлиги амалиётда айрим қийинчиликларни юзага келтирмоқда.

Юртбошимиз тақдим этган Концепциядан келиб чиқиб, маҳаллани аниқ йўналтирилган асосда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш марказига айлантириш устувор вазифадир. Шундай вазифалардан яна бири жойларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини амалга ошириш, гуманитар муаммоларни ҳал этиш, мамлакатимиз аҳолиси турли қатламларининг ҳуқуқ ва эркинликлари, манфаатларини ҳимоя қилишда маҳаллаларнинг давлат ва нодавлат ташкилотлари билан ўзаро ижтимоий шериклик муносабатларини ривожлантиришдан иборатдир.

Шунингдек, мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини ҳамда аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ошириш, жамиятнинг маънавий-ахлоқий тафаккурини юксалтириш, жойларда қонун ҳужжатлари, давлат ҳамда ҳўдудий дастурларнинг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини кенгайтириш, оила институтини ривожлантириш ва мустаҳкамлашда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини кучайтириш мақсадга мувофиқдир. Айти чоғда ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ёшлар иштирокини кенгайтириш, соғлом, баркамол авлодни вояга етказиш бўйича фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини такомиллаштириш бизни кўзланган мақсад сари янада яқинлаштиради.

Табиийки, бу вазифаларни уदдалаш ҳар бир маҳалла ва унда

истиқомат қилаётган ҳар бир фуқародан юксак масъулият ва фидойиликни талаб қилади. Шундай экан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари – маҳаллалар фаолиятини бугунги кун талаблари даражасида такомиллаштириш лозим.

7 §. Юридик шахсларнинг бирлашмалари

Юридик шахсларнинг бирлашмалари деб аъзолик тамойилига асосланган, ўзларининг тadbиркорлик фаолиятини мувофиқлаштириш, шунингдек, муштарак мулкый манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида юридик шахслар томонидан тузилган нотижорат уюшмаларга (иттифокларга) айтилади.

Юридик шахсларнинг уюшмалари ва иттифоклари тижоратчи бўлган, шунингдек, тижоратчи бўлмаган юридик шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида тузилади. Уюшма (иттифок)нинг ўзи нотижорат юридик шахсдан иборат бўлиб, унинг таркибига кирган тижоратчи ва нотижоратчи юридик шахслар (ташкилотлар) уюшманинг (иттифокнинг) аъзолари (иштирокчилари) бўлиб ҳисобланади. Уюшманинг ушбу аъзолари ўз ўрнида унинг таъсисчилари ҳисобланади.

Агар аъзоларнинг, яъни иштирокчиларнинг (юридик шахсларнинг) қарорига мувофиқ, уларга тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланиш вазифаси юклатилса, улар ҳўжалик жамияти ёки ширкатларга айланади (ФКнинг 77-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг 2000-йил 15-декабрда қабул қилинган қонунига мувофиқ юридик шахслар уюшмалар (иттифоклар)га ва бошқа бирлашмаларга қонунга мувофиқ бирлашишлари мумкин. Бундай бирлашмалар тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган ташкилотлардан иборат бўлиши мумкин. Улар юридик шахсларнинг тadbиркорлик фаолиятини мувофиқлаштириш ва манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида тузилади. Бирлашмалар (ассоциациялар, иттифоклар) таркибига кирган юридик шахслар ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Улар умумий қоидага кўра тижоратчи деб ҳисобланмайди. Уюшманинг юридик шахс ҳисобланиши унинг аъзоларининг ўз мустақиллигини ва юридик шахс ҳуқуқларини сақлаб қолишга тўсқинлик қилмайди. Уюшма аъзолари (уюшмага кирган юридик шахслар) унинг мажбурятлари бўйича уюшманинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда ва тартибда субсидиар жавобгар бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида” 1992-йил 9-декабрда қабул қилинган Қонунининг 1-моддасида “Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари корхоналарнинг хўжалик

ассоциациясига: иттифок, концерн, консорциум, корпорация ва бошқа уюшмаларга бирлашишга ҳақлидир” деб таъкидлаб ўтилган эди.¹

Демак, моддада номи келтирилган барча уюшмалар битта тушунча, яъни ассоциацияни, ифода этувчи унинг турларидан иборат деб тан олинади. Лекин улар уюшма бўлишлари билан бир қаторда ҳуқуқ лаёқати, фаолиятининг турлари ва ҳусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади.

ФКнинг 77-моддасида юридик шахсларнинг бирлашмалари сифатида фақат уюшма ва иттифокларга эътибор берилади. Чунки бирлашмаларнинг бошқа турлари (концернлар, консорциумлар, корпорациялар) акциядорлар жамиятлари ва ҳўжалик ширкатлари шаклида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин. Шунинг учун ФКнинг ушбу моддасига кўра тижоратчи бўлмаган бирлашмаларнинг шакллари сифатида уюшма ва иттифокларга бағишланган қоидалар назарда тутилади.

Уюшма билан иттифок тушунчалари ўртасида ҳам қисман фарқ мавжуд. Уюшмани ифодаловчи асосий белги – таркибий қисмининг бир хил бўлишидан, иттифокнинг эса – ҳар хил бўлишидан иборат. Уюшма таркибий қисмининг бир хил бўлиши унда иштирок этувчиларнинг шакл жиҳатдан умумий бўлиши билан (масалан, акциядор жамиятларнинг уюшмалари), фаолияти жиҳатидан иқтисоднинг битта ёки аралаш соҳаларга (масалан, нефть саноати корхоналарининг уюшмаси) тегишли бўлиши билан белгиланади.

“Ўзбекистон транспорт ва транспорт коммуникациялари уюшмасини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ юридик шахс мақомига эга бўлган “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси, Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги, “Ўзавтойўл” ДАК, транспорт коммуникациялари қурилиши билан шуғулланувчи республика лойиха ва қурилиш каби ташкилотлар ушбу уюшма таркибига қиради.

Қонунчилик амалиётида “уюшма” билан “иттифоклар” тушунчалар маъносига ва уларнинг бир-биридан фарқ қилишига алоҳида эътибор берилмайди. Баъзан, фаолият жиҳатдан бир турдаги бўлган ташкилотлар бирлашмалари тўғрисидаги қонунларда ушбу тушунчалар биргаликда фойдаланилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуннинг 10-моддаси, 2-бандида ушбу ташкилотлар “уюшмалар (иттифоклар)” шаклида бирлашмалар тузилиши мумкинлиги назарда тутилади. “Ҳомийлик тўғрисида”ги Қонуннинг 6-моддаси 3-бандида ҳомийлик ташкилотларининг нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳисобланувчи “уюшмалар (иттифоклар)” бирлашмалари тузилиши мумкинлиги кўзда тутилган.

¹ Мазкур Қонун ЎзР ОМнинг 06.12.2001 й 311-II сонли қарорига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

Иттифокнинг умумий мақсади мувофиқлаштириш, ваколатлик қилиш билан бир қаторда, муайян ҳудуднинг манфаатларини ҳимоя қилиш (масалан, фан-техника, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат муассасаларининг иттифоклари)га йўналтирилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1996-йил 26-апрелда тасдиқланган “Ўзбекнаво” иттифокининг таркибига давлат республика ва вилоят концерт ташкилотлари билан бир қаторда, қайси идорага қарашли бўлишидан ва мулкчилик шаклларида қатъи назар, ижодий жамоалар ва алоҳида ижрочилар киришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2004-йил 3-декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги¹ Қонунга мувофиқ тадбиркорлик фаолияти субъектларини ихтиёрийлик асосида бирлаштириш, тадбиркорликни ривожлантириш, ўз аъзоларининг ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш, тадбиркорларнинг чет эллик ҳамкорлар билан алоқаларни йўлга қўйишга қўмаклашиш мақсадида, Ўзбекистонда Савдо-саноат палатаси (ССП) тузилган. У ихтиёрийлик асосида ташкил этилган иттифокдир.

Савдо-саноат палатаси юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган нодавлат нотижорат ташкилот ҳисобланади.

Савдо-саноат палатаси Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида тузиладиган ҳудудий бошқармалар билан биргаликда ягона тизимни ташкил этади. Ушбу тизимга кирган тадбиркорликнинг турли соҳаларида (ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, ишни бажарувчи, хизмат кўрсатувчи ва ҳ.к.) фаолиятини мустақил амалга оширувчи юридик шахс ҳисобланувчи ҳудудий бошқармалардан, уларнинг ташкилотларидан ва заруратга қараб, юридик шахс бўлмаган туман ва шаҳар филиалларидан иборат бўлиши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида Савдо-саноат палатасининг юридик шахс ҳисобланувчи ҳудудий бошқармалари мавжуд, улар тадбиркорликни, энг аввало, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қўмаклашади. Шунинг билан бирга, Палата зиммасига тадбиркорларга чет эллик шериклар билан амалий мулоқотлар ва алоқаларни кенгайтиришда, экспорт маҳсулотини ташқи бозорларга олиб чиқишда, шунингдек, рақобатбардош тайёр маҳсулот чиқаришни таъминловчи янги ишлаб чиқаришлар барпо этиш ҳамда мавжуд ишлаб чиқаришларни техникавий жиҳатдан қайта жиҳозлаш учун тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларини жалб этишда қўмаклашиш вазифалари юклатилади.

Мамлакатимиз ва хорижий тадбиркорлар, шу жумладан, кичик ва хусусий бизнес корхоналари ўртасида барқарор иқтисодий алоқаларни

¹ “Ўзбекистон Республикаси савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2005. 1-сон, 16-модда.

ривожлантириш ҳамда чуқурлаштириш, экспорт салоҳиятини ошириш, республикага инвестициялар ва замонавий технологияларни жалб этиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан 2005-йил 7- июнда “Ўзбекистон Республикасининг Савдо-саноат палатасининг хорижий мамлакатлардаги ваколатхоналарини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармонга мувофиқ, хорижий мамлакатларда, биринчи навбатда Корея Республикаси, Хитой Халқ Республикаси, Россия Федерацияси ва Германия Федератив Республикаси (Австрия Республикасидаги ишларни қамраб олган ҳолда) савдо-саноат палатаси ваколатхоналарини, жумладан, савдо-инвестиция уйлари ташкил этиш назарда тутилди.

Савдо-инвестиция уйлари Ўзбекистон Республикасининг ва улар қайси давлат ҳудудида ташкил этилса, ўша давлатларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзини ўзи қоплаш ва ўзини ўзи молиялаш тамойиллари асосида фаолият юритиш ҳуқуқига эга.

Савдо-саноат палатасига савдо-инвестиция уйлари орқали қуйидаги вазифаларни амалга ошириш тавсия этилади:

- мамлакатимизнинг экспортга йўналтирилган маҳсулотларини хорижий бозорларга чиқариш;

- Ўзбекистоннинг инвестиция имкониятларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш ҳамда Ўзбекистондаги хорижий инвесторлар ва шериклар учун ахборат-маслаҳат ишларини ташкил этиш;

- Ўзбекистон тадбиркорларига манфаатли шартларда етказиб бериш учун илғор мини-технологияларни танлаб олиш.

- тегишли чет давлатларида савдо-саноат палатаси ва унинг аъзолари манфаатларини ифода этиш.

Савдо-саноат палатаси Ўзбекистонда ва чет эл давлатларида ташкилотлар тузиш, ўз ваколатларини очиш, Ўзбекистонда ва унинг ҳудудидан ташқарида кўргазмалар ҳамда ярмаркалар ташкил этиш ва ўтказиш, халқаро нодавлат нотижорат ташкилотларига кириш, тўғридан-тўғри халқаро мулоқатлар олиб бориш, ҳамкорлик тўғрисидаги тегишли битимлар тузиш каби ҳуқуқларга эга.

Жамоат бирлашмалари ҳам иттифоклар тузишлари мумкин. “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги Қонуннинг 7-моддасига биноан жамоат бирлашмаларининг филиаллари ҳам уюштирилиши мумкин. Улар қонунда жамоат бирлашмалари учун белгиланган қўйилган тартибда тузилиши, амал қилиши ва ўз фаолиятларини тўхтатишлари мумкин.

Уюшма ва иттифоклар уларга ихтиёрий равишда берилган ваколат доирасида юридик шахсларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш ва манфаатларини ҳимоя қилишга оид вазифаларини амалга ошириш ва бошқариш каби фаолиятларни бажаради. Ҳар қандай бошқариш қарор қабул қилиш билан боғлиқ бўлиш ҳисобига олинган ҳолда, уюшма ва

иттифокларга берилган бундай ваколат уларнинг таъсис ҳужжатлари билан белгиланади.

Уюшма ва иттифоклар ўзлари тижоратчи ташкилот бўлмаганлиги боис, асосий мақсади фойда ундиришга қаратилган фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас. Шундай экан, уларга берилган ваколатни амалга ошириш билан боғлиқ ҳужжатлар, масалан, иш ҳақи, биноларнинг ижара ҳақи, техника ва бошқа асбоб-ускуналарни сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар молиявий жиҳатдан бошқарув идоранинг таркибига кирган ташкилотлар ҳисобидан таъминланади.

ФКнинг 77-моддаси, 2-қисмининг маъносидан уюшма ва иттифоклар тижоратчи бўлмаган ташкилот эканлиги ва уларнинг қандай мақсадни қўлаб тузилиши зарурлиги тўғрисидаги қоида назарда тутилади. Шундай экан, уларнинг таъсис ҳужжатларида фойда ундириш фаолияти асосий мақсад сифатида назарда тутилган бўлиши мумкин эмас. Лекин фаолият юритиш жараёнида тижорат билан шуғулланиш улар учун мақсад сифатида назарда тутилган бўлиши мумкин.

Бундай ҳол юз берган тақдирда қуйидаги тadbирлар қўлллиниши мумкин:

а) бирлашманинг иштирокчилари қонунга мувофиқ (ФКнинг 40-моддаси), уни ўз қарорига асосан хўжалик ширкати ва жамиятига, ишлаб чиқариш кооперативига, унитар корхонага айлантириб, қайта ташкил қилишлари;

б) бирлашманинг ўзи ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан таъминлаб туриладиган муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши;

в) тижоратчи бўлмаган ташкилот ўзининг уставида белгиланган мақсадларга мос келадиган доираларда тadbиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин.

Бирлашмани ташкил қилган ёки унга кирган ташкилотларининг ҳуқуқий мақомида ўзгариш юз бермайди. Уларнинг юридик шахс сифатида ҳуқуқ лаёқати тўла сақланиб қолинади. Бирлашманинг ўзи юридик шахс ҳисобланади ва унга нисбатан жавобгарлик тўғрисидаги умумий қоидалар тadbиб қилинади (ФКнинг 48 –моддаси).

Умумий қоидага биноан бирлашма ўз аъзолари унинг мажбуриятлари бўйича қўшимча жавобгар бўлади. Бундай жавобгарлик бирлашмани фуқаролик-ҳуқуқий мақомининг муҳим хусусиятларидан иборат. Бирлашманинг мол-мулки унинг кредиторларининг талабларини қаноатлантириш учун етарли бўлмаган тақдирда, унинг аъзолари (иштирокчилари) ўз мол-мулклари билан бирлашманинг қарзлари бўйича жавоб берадилар (ФКнинг 77-моддаси, 6-қисми).

Бундай жавобгарлик субсидиар хусусиятга эга бўлиб, унинг миқдори бирлашманинг ўз қарздорларидан қўтилиши учун мол-мулкнинг етарли бўлмаган қисми ҳажмида белгиланади.

Юридик шахсларнинг бирлашмалари таъсис ҳужжатлари устав ва таъсис шартномасидан иборат бўлиб, уларда бирлашманинг номи, ташкилий тузилмаси, мақсадлари ва вазифалари, шунингдек, иштирокчиларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятлари белгилаб қўйилади.

Юридик шахс бирлашмаларининг мулкӣй-молиявий базаси асосан иштирокчилар томонидан киритиладиган улушлардан таркиб топади. Аммо қонун чиқарувчи нотижорат ташкилотларнинг бошқа турлари учун хос бўлган бошқа манбаларни (хайриялар, грантлар ва ҳ.к.ларни) ҳам чеклаб қўймаган.

Бунда бирлашма иштирокчилари ўз бирлашмаларига нисбатан ҳеч қандай мулкӣй ҳуқуқга эга эмаслар, шу сабабли, иштирокчининг улушини бошқа шахсларга ўтказиб беришга, шунингдек, бирлашмадан чиқиш чоғида улушнинг бўлинишини талаб этишга йўл қўйилмайди.¹

Назорат учун саволлар

1. Бирлашманинг иштирокчилари қонунга мувофиқ, уни ўз қарорига асосан қайта ташкил этиши мумкинми?

2. Юридик шахсларнинг бирлашмалари қандай тамойилларга асосланган бўлиши керак?

3. Ўзбекистон Республикасининг Савдо-саноат палатаси қандай ҳуқуқларга эга?

4. Амалиётда “уюшма” ва “иттифок” тушунчалари ўртасида қандай фарқлар мавжуд?

5. Жамоат фондининг мол-мулкидан қайси мақсадларда фойдаланилади?

6. Жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқӣй ҳолати қандай ҳуқуқӣй ҳужжатлар билан белгиланади?

7. Жамоат фонди деб нимага айтилади?

8. Фондлар қандай турларга бўлинади?

9. Муассаса деб қандай ташкилотга айтилади?

10. Уюшма ва бирлашмаларнинг таъсис ҳужжатлари нималардан иборат?

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига иварах. 1-жилд.-Тошкент: “Vektor-Press” нашриёти, 2010. – Б. 244.

IX БОБ. ЮРИДИК ШАХСЛАРНИ ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ТУГАТИШ ТАРТИБИ

1 §. Юридик шахсларни қўшиб юбориш ва қўшиб олишнинг амалга ошириш усуллари

Бозор иқтисодиёти шароитида мамлакатимизда амалга оширилган туб ислохотларнинг мазмун-моҳиятида республика иқтисодиётини юксалтириш ва халқ турмуш фаровонлиги даражасини ошириш ётади. Мамлакатимиз иқтисодиётининг ривожланиши ва истикболда юксалишида юридик шахслар алоҳида ўрин тутати. Айни юридик шахслар жамият аъзоларининг йирик сармояларини бирлаштириш, кўп миқдордаги моддий неъматлар алмашинуви ва бу орқали катта даромад олиш эвазига мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида асосий субъект ҳисобланади. Фақатгина юридик шахслар тadbиркорлик учун кенг имкониятлар, салоҳият ва эркинликларга эга бўлади.

Шу муносабат билан, юридик шахсларнинг ташкил этилиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ муносабатлар бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамиятга эга. Юридик шахсларнинг ташкил топиши янги ҳуқуқ субъектини вужудга келтириб, иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатларда янги субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларни пайдо бўлиши билан бирга, иқтисодий ривожланишга ўзига хос ҳисса қўшса, юридик шахсларнинг тугатилиши ҳуқуқ субъектининг барҳам топиб, мавжуд ҳуқуқий алоқалар, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг кейинги тақдирини белгилаш ва кредиторларнинг ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаш эвазига иқтисодий муносабатлардаги субъект фаолиятини якунлашга олиб келади.

Юридик шахсларнинг бекор бўлиши ҳар доим ўзига хос ҳаётий долзарбликни вужудга келтиради. Чунки, бир ҳуқуқ субъектининг барҳам топиши ва унинг ўрнига янги ҳуқуқ субъектининг вужудга келиши ёки мол-мулкнинг кейинги тақдирини ҳал қилиш масалалари ҳар бир давлат учун ҳамма вақт муҳим аҳамиятга эга бўлган. Зеро, ушбу муносабатларнинг мамлакатда қандай тартибга солинганлигига қараб, давлатнинг иқтисодий ривожланишини белгилаб олиш мумкин.

Ҳозирги кунда юридик шахсларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш жараёни амалдаги Фуқаролик кодекси ва юридик шахслар тўғрисидаги бир қатор қонунлар асосида амалга оширилмоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги кунда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби жуда қийин ва чалкаш бўлиб, фуқаролик ҳуқуқи субъектларини вужудга келтириш, қайта ташкил этиш ва тугатишни тезда амалга оширишга ва бозор муносабатларининг ривожланишига тўсиқ бўлиб келмоқда. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, ягона давлат реестрининг йўқлиги, иккинчидан, юридик шахсларни рўйхатга олувчи давлат органларининг кўплиги ҳисобланади.

Бугунги кунда юридик шахсларнинг жойлашган жойи, почта манзили, давлат рўйхатидан ўтган жойи хусусидаги масалага бир хил ёндашув мавжуд эмас. Бундан ташқари, юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказмасликни аник асослари рўйхати, юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишни ҳақиқий эмас деб топиш ва давлат рўйхатидан ўтказганлик хизмати учун ҳақ тўлаш масаласи хусусида бир тўхтамга келинмаган.

Бундай ҳолат юридик шахсларни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш жараёнларини тартибга солувчи қонунчиликни такомиллаштиришни талаб этмоқда.

Айни кунда, республикаимизда юридик шахслар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш борасида қатор ишлар амалга оширилган бўлса-да, юридик шахсларни ҳуқуқий тартибга солувчи манбаларни такомиллаштириш мақсадида миллий ва хорижий қонун ҳужжатларини ўзаро мувофиқлаштириш, мослаштириш ва бунда Ўзбекистон Республикасига хос хусусиятларни ҳисобга олиш, юридик шахслар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда вақтинчалик норматив ҳужжатлар ўрнига “муқим” норматив ҳужжатлар қабул қилиш, юридик шахслар ҳуқуқий муносабати иштирокчилари ҳуқуқларини кенгайтириш ва уларнинг ҳуқуқлари кафолатини яратишнинг ўзига хос чора-тадбирларини белгилаш долзарб масалалардан бири бўлиб қолаверади.

Таъкидлаш лозимки, юридик шахсларни қайта ташкил этиш фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос тури ҳисобланади. Қайта ташкил этиш жараёнида фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар учун хос бўлган энг муҳим жиҳатлар: муносабатларнинг номулкий тусдалиги, қўшимча қиймат ҳосил қилмаслиги ва фуқаролик муомаласининг рўй бермаслиги кўзга ташланиши билан бирга, номулкий тусдаги мажбуриятларнинг универсал ҳуқуқий ворислик асосида ҳуқуқий ворисга ўтиши ҳисобланади.

Ш.Т.Нуриддинованинг фикрича, қайта ташкил этиш – бир ёки бир неча юридик шахс (ҳуқуқий ўтмишдош) ҳуқуқ ва мажбуриятларини, кредиторларнинг ҳуқуқларини қаноатлантирилиши асосида, ҳуқуқий ўтмишдошининг бекор бўлиши ва ҳуқуқий ворисни вужудга келиши билан боғлиқ ҳолатда бошқа юридик шахс ёки шахсларга (ҳуқуқий ворис) ҳуқуқий ворислик тартибда ўтишини тавсифловчи ҳолат (юридик ҳаракатлар мажмуи) тушунилади¹.

И.Б.Зокировнинг ўйлашича, қайта ташкил этиш орқали юридик шахслар бекор қилинганда, вужудга келган субъект олдинги юридик шахснинг вориси сифатида эътироф этилса-да, у мутлоқо янги ҳуқуқ субъекти саналади².

¹ Нуриддинова Ш.Т. Юридик шахсларнинг бекор бўлиш усуллари ва уларни куллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. Юрид.фан.номз.дисс... Автореф. -Т: 2008. – Б. 9.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. I-қисм. -Т: ТДЮИ, 2009. – Б. 182.

Юридик шахсларни қайта ташкил этиш бир вақтда иккита муҳим ташкилий муносабатни ифодалайди. Биринчидан, қайта ташкил этиш бир юридик шахснинг субъектлилиги мақоми ўзгариши, унинг таркибий тузилиши, баланси ва таъсис ҳужжатларининг ўзгариши каби ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирса, иккинчидан, қайта ташкил этиш тўла (универсал) ёки қисман (сингуляр) ҳуқуқий ворислик, ҳуқуқ ва мажбуриятлар тақсимоли каби ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ўзида ифодалайди.

ФКнинг 49-моддасига кўра, юридик шахсларни қайта ташкил этиш қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш шаклларида амалга оширилади. Мазкур шаклларнинг ҳар бири ўзига хос жиҳатлари билан бошқасидан ажралиб туради ва алоҳида ҳуқуқий конструкция сифатида фуқаролик қонунчилигида ўз ўрнига эга ҳисобланади. Маълумки, ФКнинг 49-моддаси 1-қисмида санаб кўрсатилган юридик шахсларни қайта ташкил этиш шаклларида қўшиб юбориш ва қўшиб олиш бир-бирига моҳияти ва мазмуни жиҳатидан яқин туради. Бироқ, уларни бир хилдаги ҳуқуқий воқелик сифатида тушуниш керак эмас.

Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг ёзишича, юридик шахсни қўшиб юбориш, деганда икки ёки ундан зиёд юридик шахсларнинг бирлашиши, улар негизда битта яхлит юридик шахснинг ташкил топиши ва унинг давлат рўйхатидан ўтказилиши тушунилади. Ўз фаолиятини тугатган ҳар бир юридик шахснинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари топишириш ҳужжатида асосан янги ташкил топган юридик шахсга ўтказилади¹.

С.С.Гулямовнинг фикрига кўра, ўз фаолиятини тугатган икки ёки бир неча жамиятнинг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятларини ўтказиш йўли билан янги жамиятни вужудга келтириш жамиятларнинг қўшиб юборилиши деб ҳисобланади. Қўшиб юборишда иштирок этаётган жамият қўшиб юбориш ҳақида шартнома тузади, унда бирлашишнинг тартиби ва шартлари, шунингдек, бирлаштирилаётган жамиятнинг акцияларини бирлаштириб олаётган жамиятнинг акциялари ва бошқа қимматли қозғаларига айрибошлаш тартиби белгилаб қўйилади².

Дарҳақиқат, қўшиб юбориш шаклида юридик шахс қайта ташкил этиш жараёнининг бошланиши, уни амалга оширилиши ва тугалланиши, фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ифодалаш билан тавсифланади. Масалан, қўшиб юбориш жараёни юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки таъсис ҳужжатларида шунга вакил қилинган юридик шахс органи қарорига мувофиқ бошланади.

¹ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув ҳўланма. -Т: Ўзбекистон, 2008. -Б: 90.

² Раҳмонқулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. -Т: ТДЮИ, 2007. -Б. 420-421.

Б.Ибратов ва Н.Ш.Саид-Ғазиевалар қўшиб юборишда юридик шахс муассисларининг хоҳиш-истаги бирламчи аҳамият касб этишини таъкидлашади¹.

У.Эрназаровнинг таъкидлашича, корхонани тугатиш ва қайта ташкил этиш корхона мол-мулки эгасининг ёки шундай корхонани тугатишга ваколатли бўлган идоралар қарорига биноан ёхуд суд ёки ҳўжалик суди қарорига биноан амалга оширилади².

Ҳ.Раҳмонкулов “бу масалани ҳал қилишда янги Кодексида судга кенг ваколат берилди. Масалан, агар юридик шахс белгиланган муддатда қайта ташкил этилмаса, суд ваколатли органнинг даъвоси бўйича юридик шахснинг бошқарувчисини тайинлайди, ушбу вазифани бажаришни унга топширади”³ деб ҳисоблайди.

Е.А.Сухановнинг эътирофи этишича, қўшиб юбориш ихтиёрий равишда қонунда белгиланган ҳолларда давлат органларининг розилиги билан амалга оширилади. Чунки, розилик товар бозорида монополь ҳўжалик юритувчи субъектларнинг вужудга келишини назорат қилиб турувчи монополияга қарши органлардан талаб қилинади⁴.

Ш.Т.Нуриддинованинг фикрича, бу ўринда юридик шахсни қайта ташкил этишда биринчи навбатда муассисларининг қарори бирламчи хусусиятга эга бўлади. Зеро, тижоратчи юридик шахсларни қайта ташкил этишда, ваколатли давлат органларидан олинган розилик ҳам айна муассисларнинг қарорларидан сўнг амалга оширилади⁵.

Демак, қайта ташкил этиш жараёнининг вужудга келишидаги эркин изҳор этиш ташкилий-ҳуқуқий тусга эга бўлади ва мулкӣ хусусиятга эга эмасдир.

С.С.Гулямов қўшиб юбориш шаклидаги қайта ташкил этишни амалга ошириш қуйидаги асосий босқичларда ўтиш муҳим, деб ҳисоблайди:

1. Қўшиб юборишда иштирок этаётган жамиятлар ўртасида қўшилиш тўғрисида шартнома тузиш.

2. Қўшилиш тўғрисида шартнома ва ўтказиш далолатномасининг қўшиб юборишда иштирок этаётган жамиятлар ҳар бирининг умумий йиғилиши томонидан тасдиқланганлиги тўғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши.

3. Қўшиб юборишда иштирок этаётган жамиятлар акциядорларининг биргаликдаги умумий йиғилишида янги пайдо бўлган акциядорлик жамиятининг уставини тасдиқлаш ва қузатув кенгашига сайлов ўтказиш.

¹ Ибратов Б., Саидғазиева Н. Тадбиркорлик қафолатлари // Истиқлол ва ҳисобот. – Т.: 1998. – №2. – Б. 21.

² Эрназаров У. Молия-ҳўжалик фаолиятини амалга оширишмаётган қорхоналарни тугатишнинг ўзига хос хусусиятлари // Ҳўжалик ва ҳуқуқ. – Т.: 1999. – №10. – Б. 29.

³ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг биринчи қисмига умумий таъриф ва шарҳлар. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – Б. 175.

⁴ Гражданское право. В 2-х т. / Отв.ред. Е.А. Суханов. Т.1. – М.: БЕК, 1998. – С. 200.

⁵ Нуриддинова Ш.Т. Уша асар. – Б. 59.

4. Қўшиб юбориш даврида жойлаштириладиган қимматли қоғозлар эмиссияси ва қимматли қоғозлар чиқариш тўғрисидаги ҳисоботни давлат рўйхатидан ўтказиш¹.

Қўшиб юбориш тўғрисидаги шартнома ташкилий-ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириш ва қўшиб юбориш билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш воситаси ҳисобланади. Қўшиб юбориш тўғрисидаги шартномада қўшиб юбориш тартиби ва шартлари, шунингдек, ҳар бир жамият акцияларининг янги жамият акцияларига конвертация қилиш тартиби белгиланади. Бундай шартнома бир қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Мазкур шартнома ФКда кўзда тутилган шартномаларнинг бирортаси билан уйғунлик касб этмайди ва унга нисбатан яқин бўлган биргаликдаги фаолият (ёқий ширкат) ва таъсис шартномаларидан кескин фарқ қилади.

Шартномани тузиш қўшиб юборишда иштирок этаётган ҳар бир жамият умумий йиғилишида ҳал этилади. Жамиятнинг директорлар кенгаши (кузатув кенгаши) қўшиб юборишда иштирок этаётган ҳар бир жамиятнинг умумий йиғилишига қўшиб юбориш шаклида қайта ташкил этиш тўғрисидаги, қўшиб юбориш тўғрисидаги шартномани тасдиқлаш тўғрисидаги, қўшиб юбориш натижасида вужудга келадиган жамият уставини ва топшириш ҳужжатини тасдиқлаш тўғрисидаги масалани қиритади.

Қўшиб юбориш (қўшиб олиш) тўғрисидаги шартнома янги юридик шахсни ташкил этишга ва айрим эски юридик шахсларни бекор қилишга қаратилади. Шартномани ижро этиш натижасида унинг тарафлари (барчаси ёки айримлари)нинг мавжудлигига барҳам берилади, шу сабабли янги жамиятнинг таъсисчи-иштирокчиси функциясини бажаришга, шу жумладан, қайта ташкил этиш жараёнида жамият ҳаракатлари учун жавобгарликни зиммасига олишга лаёқатсиз ҳисобланади. Амалда бу турдаги шартномалар қайта ташкил этиш жараёнида муайян юридик шахсларни тугатиш ва янгиларини ташкил этишга йўналтирилади.

Таъкидлаш муҳимки, янгидан ташкил топган жамиятнинг юридик шахс сифатидаги органларини ташкил қилиш қўшиб юборишда иштирок этган акциядорлик жамиятларининг қўшма умумий йиғилишида амалга оширилади. Акциядорларнинг қўшма умумий йиғилишида овоз бериш тартиби жамиятларнинг қўшиб юборилиши тўғрисидаги шартномада белгилаб қўйилиши мумкин (Ўзбекистон Республикасининг "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида" ги Қонунининг 96-моддаси, 3-қисми).

Юридик адабиётларда қўшиб юбориш тўғрисидаги шартнома хусусида яқдил фикрлар мавжуд эмас. Айрим муаллифлар қўшиб юбориш

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Т: ТДЮИ, 2007. – Б. 421.

ҳақидаги шартномани учинчи шахс – янгидан вужудга келган ёки фаолиятини давом эттираётган жамият фойдасига тузиладиган шартнома, деб ҳисоблашади. Бироқ, бу фикр етарли даражада асосланмаганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур. М.И.Брагинскийнинг фикрича, учинчи шахс фойдасига тузилган шартномалар учун қуйидаги жиҳатлар ҳосдир:

-дастлабки шартнома учинчи шахсда фақат ҳуқуқни вужудга келтиради, мажбуриятни эмас;

-учинчи шахс ушбу ҳуқуқлардан воз кечганда, бу ҳуқуқларни контрагентнинг ўзи амалга оширади;

-учинчи шахс мажбуриятнинг тарафи сифатида эътироф этилиши учун у шартномада қўзда тутилган ҳуқуқларни қабул қилиш ҳақида розилигини билдириши зарур. Учинчи шахс ҳуқуқ лаёқатига эга бўлиши лозим¹.

Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрига қараганда, учинчи шахс фойдасига тузилган шартномаларда, учинчи шахс мажбуриятлар ижро этилишини талаб қилиш ҳуқуқига, қоида тариқасида, кредиторнинг ўзи ана шундай ҳуқуқни қўлга киритган пайдан бошлаб эга бўлади. Башарти, шартнома кимнинг фойдасига тузилган бўлса, ана шу шахс шартнома бўйича ўзига берилган ҳуқуқни рад қилса, бундай ҳуқуқни берган тараф, агар шартнома маъносига зид бўлмаса, бундай ҳуқуқдан ўзи фойдаланиши мумкин².

Бир қатор муаллиф (Д.В.Жданов)лар эса, қўшиб юбориш шартномасини оддий ширкат шартномаси ҳисобланишини, чунки бунда иштирокчиларнинг умумий мақсад янги юридик шахсни ташкил этиш ҳисобланишини таъкидлашади. Бошқалари эса, қўшиб юбориш ҳақидаги шартномани номсиз (*sui generis*) фуқаролик-ҳуқуқий битим сифатида эътироф этишади³.

Фикримизча, қўшиб юбориш ҳақидаги шартнома аралаш тусга эга ва ҳуқуқий муносабатнинг ўзига хос шаклини ифода этади. Шу сабабли, ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга қаратилган мазкур шартномага нисбатан ФКнинг 354-моддаси, 4-қисми қоидалари қўлланилади. Яъни, аралаш шартнома бўйича тарафларнинг муносабатларига, агар тарафларнинг келишувидан ёки аралаш шартноманинг моҳиятидан бошқача тартиб аниқлашилмаса, элементлари аралаш шартномада бўлган шартномалар тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

Таъкидлаш лозимки, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида” ги Қонунининг 96-моддаси, 4-қисмига мувофиқ, жамиятлар қўшилган тақдирда уларнинг ҳар бирига

¹ Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн.1. -М.: Статут, 1999. – С. 363.

² Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қоидалар). -Т: ТДЮИ, 2005. – Б. 248.

³ Архипов Б.П. Реорганизационные договоры о слиянии и поглощении акционерных обществ // Законодательство. -- 2002. - №10. - С. 25.

тегишли барча ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ўтказиш далолатномасига биноан янги вужудга келган жамиятга ўтади.

Юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг навбатдаги усулида икки ёки ундан ортиқ юридик шахсни битта янги юридик шахсга қўшилиши ва натижада эскиларнинг ҳуқуқи субъект сифатида тугаши ва янги юридик шахснинг вужудга келиши билан боғлиқ ташкилий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солиниши назарда тутилади. Адабиётларда “қўшиб олиш” бирлаштириш деб номланиши ҳам мумкинлиги ва уларнинг бир хил маънода қўлланилиши эътироф этиш ҳолатлари¹ ва бирлаштириш ҳамда қўшиб олишнинг бир хил маъно касб этмаслигини таъкидлаш ҳоллари мавжуд².

Албатта, битта ҳуқуқий конструкциянинг қонун ҳужжатларида турлича номланиши (ФКда қўшиб олиш ва АЖ қонунда бирлаштириш) нотўғридир. Шу сабабли, уларни битта атама билан номлаш ва бу ерда устуворлик ФК қоидаларида бўлиши лозимлигини айтиб ўтиш ўринли.

Ҳ.Р.Раҳмонкулов қўшиб олиш деганда битта ёки ундан зиёд юридик шахсларнинг фаолияти тугатилгани, улар негизда ташкил топган ва уларнинг ҳуқуқий вориси ҳисобланган йириклаштирилган юридик шахснинг ташкил этилганлиги тушунилади³, дейди.

Ж.И.Юлдашевнинг фикрича, бирлаштириш асосида қайта ташкил этилганда, икки ёки ундан ортиқ жамиятларнинг капиталлари бирлаштириш натижасида, ушбу янги тузилган жамиятга янги ҳуқуқ ва мажбуриятларни берувчи янги ташкилот юзага келади. Ушбу жараёнда қатнашаётган жамият акциядорларининг келишувига асосан амалга оширилади ва янги тузилаётган жамият қандай акцияларга ёки бирон-бир қимматли қозғалгач асосланиш тартиби белгиланади. Жамиятни бирлаштириш асосида қайта ташкил этиш, ўз фаолиятини иқтисодий самарадорлигини ошириш, рақобатга бардош бериш мақсадида бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширувчи ёки ўз маблағларини ягона ишлаб чиқаришга бирлаштиришни мақсад қилган жамият базасида кучли кооператив тизимни шакллантиришга қаратилган ташкил этиш шаклидир⁴.

С.Н.Братусьнинг ёзишича, қўшиб олиш қўшиб юборишнинг бир тури бўлиб, бунда бир юридик шахсга иккинчиси қўшилади ва иккинчи юридик шахс бекор бўлса, биринчиси ўзининг мавжудлигини сақлаб қолади ва ўз фаолияти доирасини кенгайтиради ёхуд ўзгартиради.⁵

И.Б.Зокиров юридик шахсни қўшиб олишда бир юридик шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари уни қўшиб олаётган юридик шахсга ўтади ҳамда

¹ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. -Т: ТДЮИ, 2004. - Б. 141.

² Нуриддинова Ш.Т. Ўша асар. - Б. 59.

³ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув қўлланма. -Т: O'zbekiston, 2008. - Б. 91.

⁴ Юлдашев Ж.И. Ўша асар. - Б. 141-142.

⁵ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. -М.: Юридлит, 1950. - С. 221-222.

қўшиб юборилган юридик шахс ўзининг мустақил равишда фаолият юритишини тўхтатади, - деган хулосага келади.¹

Мазкур фикрларга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, қўшиб олиш юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг ўзига хос усули сифатида бир ёки undan кўп юридик шахсларнинг бекор бўлиши ва бошқа бир юридик шахс таркибига сиғиб кетиши ва натижада шу юридик шахснинг қайтадан ташкил этилиши билан боғлиқ ташкилий муносабатлар мажмуини англатади.

Юридик шахсларни қўшиб олиш ва АЖларни бирлаштириш ўртасида фарқлар мавжудлиги юридик адабиётларда қайд этилган. Жумладан, С.С.Гулямовнинг фикрига кўра, бир ёки бир нечта жамият фаолиятини тўхтатиб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бошқа жамиятга ўтказиш – жамиятни бирлаштириш ҳисобланади. Қайта ташкил этишнинг бу шаклини ўтказиш жараёни “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 97-моддасида белгиланган. У қўшиб олишда қўлланиладиган жараёни эслатади, лекин бу ерда қўшиб олиш тўғрисида эмас, балки бирлашиш тўғрисидаги шартнома имзоланади².

Фикримизча, бу ўринда ФКнинг 49-моддасида қайта ташкил этиш шакли сифатида белгиланган “қўшиб олиш” ва “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 97-моддасида назарда тутилган “бирлаштириш” юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг бир хилдаги ташкилий-ҳуқуқий муносабатларини ифодаловчи конструкция ҳисобланади ва бу атамаларнинг бир-биридан фарқи хусусида эмас, уларнинг “қўшиб юбориш”дан фарқи хақида фикр юритиш мақсадга мувофиқдир. Шу сабабли, қўшиб юборишда қўшиб олишдан фарқи равишда ўзаро бирикаётган икки ёки undan ортиқ юридик шахснинг мустақил фаолият юритиши тугатилади ва улар ҳуқуқ субъекти сифатида бекор бўлиб, уларнинг негизида янги ҳуқуқ субъекти пайдо бўлса, қўшиб олишда битта субъектга бир ёки undan ортиқ юридик шахснинг бирикиши натижасида, улардан биринчиси ўзининг юридик шахс сифатидаги мақомини саклаб қолгани ҳолда, қайта ташкил этилади ва иккинчи юридик шахс ҳуқуқ субъекти сифатида фаолиятини тугатади. Бироқ, иккада ҳолатда ҳам қўшимча қиймат ҳосил қилишга қаратилган ҳуқуқий муносабатлар эмас, балки фақат мавжуд ҳуқуқ субъекти фаолиятини бекор қилиш ва янгиларини вужудга келтириш билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар юзага келади ва шу жиҳатдан ҳам уларнинг иккаласи қайта ташкил этиш деб номланадиган ўзига хос фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар занжирида муҳим ўрин тутади.

¹ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. -Т: ТДЮИ, 2009 – Б. 182.

² Раҳмонқулов Х.Р., Гулматов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. -Т: ТДЮИ, 2007. - Б. 422.

Эътироф этиш лозимки, қўшиб олиш ("Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 97-моддасига кўра бирлаштириш)нинг ташкилий жараёнлари ФКда ўз ифодасини топмаган. Бироқ, "Акциядорлик жамиятлари" ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Қонуннинг 97-моддасида бирлаштириш бўйича ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар тизими ифодаланган. Мазкур нормага биноан, бирлаштирилаётган жамият ва бирлаштириб олаётган жамият бирлашиш тўғрисида шартнома тузадилар, унда бирлашишнинг тартиби ва шартлари, шунингдек, бирлаштирилаётган жамиятнинг акцияларини бирлаштириб олаётган жамиятнинг акциялари ва (ёки) бошқа қимматли қоғозларига айирбошлаш тартиби белгилаб қўйилади. Ҳар бир жамиятнинг кузатув кенгаши бирлашишда иштирок этаётган ўз жамиятининг умумий йиғилиши ҳукмига бирлашиш тарзида қайта ташкил этиш тўғрисидаги ва бирлашиш шартномасини тасдиқлаш ҳақидаги масалани киритади. Бирлаштирилаётган жамият кузатув кенгаши ўтказиш далолатномасини тасдиқлаш тўғрисидаги масалани ҳам акциядорлар умумий йиғилиши ҳукмига ҳавола этади.

Мазкур жамиятлар акциядорларининг қўшма умумий йиғилиши уставга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида қарор қабул қилади. Акциядорларнинг қўшма умумий йиғилишида овоз бериш тартиби бирлашиш тўғрисидаги шартномада белгилаб қўйилади.

Бир жамият бошқа жамиятга бирлашганда ўтказиш далолатномасига мувофиқ бирлаштирилаётган жамиятнинг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари қўшиб олган жамиятга ўтади.

Юқоридагиларни эътиборга олган ҳолда хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, юридик шахсларни қўшиб юбориш ва қўшиб олиш шаклида қайта ташкил этиш жараёнлари билан боғлиқ ташкилий муносабатларни, айниқса, қайта ташкил этилган юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқи субъектиликсини белгилашни аниқлаш ва бу ҳолатларнинг ҳуқуқий механизми ва самарадорлигини ошириш мақсадида қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришларни киритиш, қўшиб юбориш ва қўшиб олишнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларини янада аниқлаштириш зарур.

2 §. Юридик шахсларни бўлиш ва ажратиб чиқаришнинг амалга ошириш усуллари

Юридик шахсларни қайта ташкил этишдаги фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатлар тизимида юридик шахсларни "бўлиш" ва "ажратиб чиқариш" усулида қайта ташкил этиш усуллари алоҳида ўрин тутади. "Бўлиш" ва "ажратиш" атамалари ўзбек тилининг изоҳли лугатида "бутунни бўлакларга тақсимлаш" ва "мавжуд бирикмадан алоҳида шундай нарсани чиқариб олиш" сифагида тушунтирилади.

Ташкилий-хукукий муносабат сифатида бўлишда ҳам юридик шахсларнинг бекор бўлиш ҳолати кузатилади. ФҚда бўлиш атамасининг легал ифодаси берилмаган. Лекин “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунининг 98-моддасида бўлиш тушунчасига қисқача таъриф берилади, унга биноан: жамият фаолиятини тўхтатиб, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини янги тузилаётган жамиятларга ўтказиш – жамиятни бўлиш деб ҳисобланади.

Юридик шахсларни бўлиш тушунчасига нисбатан илмий ёндашувлар ҳуқукий адабиётларда етарлича келтирилган¹. Хусусан, И.Б.Зокировнинг фикрича, юридик шахс бўлингanda у ўз фаолиятини бекор қилади ва унинг негизида икки ёки бир неча юридик шахс пайдо бўлади ҳамда аввалгисининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади².

Ҳ.Р.Раҳмонқуловнинг эътироф этишига кўра, юридик шахсни бўлиш деганда, битта юридик шахснинг фаолияти тугатилганлиги ва унинг негизида икки ёки ундан зиёд юридик шахсларни ташкил топиши тушунилади³.

Юридик шахсларни бўлишда битта юридик шахснинг таркибидан икки ёки ундан ортиқ юридик шахс ажралиб чиқади ва шу сабабли биринчи юридик шахс ўз фаолиятини якунлайди. Шу сабабли бўлишни соф маънодаги юридик шахсларнинг бекор бўлиш усули сифатида кўриш мумкин. Бўлишда ҳал этилиши лозим бўлган асосий ташкилий-хуқукий масала вужудга келаётган янги субъектларнинг ҳуқукий ворислиги даражаси ва микдори ҳисобланади. Айни шу сабабли, бўлишда топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси асосий аҳамият касб этади. Агар юридик шахсларни қайта ташкил этиш усуллариининг кўпчилигида топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси у қадар муҳим ўрин тутмаса, бўлишда айни шу ҳолатга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки ўтмишдошнинг бекор бўлиши ва унга тегишли мол-мулклар, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг икки ёки ундан ортиқ субъектга ўтказилиши ушбу масаланинг аҳамияти юқори эканлигини кўрсатади.

ФҚнинг 51-моддасига мувофиқ, топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси қайта ташкил этилган юридик шахснинг барча кредиторлари ва қарздорларига нисбатан жамики мажбуриятлари бўйича, шу жумладан, тарафлар баҳслашаётган мажбуриятлар бўйича ҳам ҳуқукий ворислик тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олган бўлиши керак.

¹ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. -М.: Юрилит, 1950. -С. 221-222.; Хозяйственное право//Под. ред. В.В.Лоптева. -М.:Юрилит, 1983.-С.53.; Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.-Т: Адолат. 1996. -Б.8.; Шукруллаев А. Қишлоқ ҳўжалик корхоналарини қайта ташкил этишнинг ҳуқукий асослари. //Ҳўжалик ва ҳуқуқ – Т.: 1999. -№ 6. -Б.48.; Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида.-Т: ТДҲИ, 2004. - Б.142.

² Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи.-Т: ТДҲИ, 2009. – Б.182.

³ Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув қўлланма -Т: O'zbekiston, 2008. – Б. 91.

Топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси юридик шахс муассислари (иштирокчилари) томонидан ёки юридик шахсларни қайта ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилган орган томонидан тасдиқланади ҳамда таъсис ҳужжатлари билан бирга янгидан вужудга келган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказиш ёки мавжуд юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларига ўзгартишлар киритиш учун тақдим этилади.

Таъсис ҳужжатлари билан бирга тегишинча топшириш ҳужжатини ёки тақсимлаш балансини тақдим этмаслик, шунингдек, уларда қайта ташкил этилган юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидаларнинг йўқлиги янгидан вужудга келган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказишнинг рад этилишига олиб келади.

Мазкур нормани шарҳлар экан, Ҳ.Р.Раҳмонкулов куйидагиларни билдиради: шарҳланаётган модданинг 1-қисмидаги меъёрларда топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансига қайта ташкил бўлаётган юридик шахсдан унинг ҳуқуқий ворисига (ҳуқуқий ворисларига) ўтказиб берилиши тан олинган ва баҳсли ҳисобланган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг таркибини белгиловчи ҳужжатлар сифатида муҳим аҳамият берилади. Аммо, айтиш керакки, айни шу қисмда қонун чиқарувчи мазкур ҳужжатларга ҳуқуқ ўрнатувчи хусусият, яъни бу ҳужжатларсиз тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўтказилишининг имкони бўлмайдиган хусусият бермаган. Қонун чиқарувчи кўпроқ бу ҳужжатлар воситасида қайта ташкил этилаётган юридик шахснинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларининг тақсимланишига розилигини тасдиқлашни кўзда тутди, чунки ҳуқуқий ворисга бу ҳужжатларда ўз аксини топмаган ва ҳатто қайта ташкил этилган аввалги ҳуқуқ эгаларининг қайта ташкил этиш пайтида аниқланмаган ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам ўтиши мумкин¹.

Ш.Т.Нуриддинованинг фикрича, топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси битта ҳужжат эканда, деган нотўғри хулосага келмаслик лозим. Зеро, топшириш ҳужжати бекор бўлаётган юридик шахсга тегишли бўлган қандай нарсалар янги вужудга келаётган юридик шахсга ўтиши, бунда кредиторларнинг ҳуқуқлари масалалари ифода этилса, тақсимлаш балансида вужудга келаётган бир неча юридик шахслар ўртасида бекор бўлаётган юридик шахснинг мол-мулклари қай тартибда ва қандай ҳажмда тақсимланиши ифодалангани.

Бироқ, ҳар иккала ҳужжат ҳам битта мақсадни кўзлайди ва улар мазмунида қайта ташкил этилган юридик шахснинг барча кредиторлари ва қарздорларига нисбатан барча мажбуриятлари бўйича, шу жумладан, тарафлар баҳслашаётган мажбуриятлар бўйича ҳам, ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидалар ўз аксини топади².

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд. -Т: "Vektor-Press", 2010. – Б.146.

² Нуриддинова Ш.Т. Ушда асар. – Б.62-63.

Дарҳақиқат, топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси юридик шахсни бўлиш ёки бошқа усулда қайта ташкил этишда тузиладиган энг асосий ҳужжатлар бўлиб, улар орқали амалга оширилаётган ташкилий-ҳуқуқий муносабатдаги муҳим жиҳатлар, бўлинаётган юридик шахсга тегишли бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ворисларга қандай миқдорларда тегишли бўлиши аниқланади ва тегишли улушни топширилганлигини расмийлаштириш воситаси сифатида бу ҳужжатлар аҳамиятли ҳисобланади. Топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансига қўшимча равишда, қоида тариқасида, инвентаризация ҳужжатлари, инвентаризация далолатномаси, бухгалтерия баланси, мустақил аудиторнинг юридик шахс таркиби ва унинг қиймати тўғрисидаги ҳулосаси, шунингдек, кредиторлар, улар қўяётган талаблар хусусияти, миқдори ва муддатлари кўрсатилган ҳолда янгидан вужудга келаётган юридик шахс таркибига киритиладиган барча қарз (мажбурият)лар рўйхати илова қилиниши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2005-йил 12-апрелдаги 23-сонли буйруғи билан тасдиқланган ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2005-йил 27-июнда 1484-рақами билан рўйхатга олинган “Қайта ташкил этилаётганда молиявий ҳисоботни шакллантириш” да¹ топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансига ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ўзида ифодалайдиган қуйидаги ҳужжатлар илова қилиниши лозимлиги белгиланган:

1) қайта ташкил этилаётган корхона активлари ва мажбуриятлари таркиби, шунингдек, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда активлар ва мажбуриятларни топширишни расмийлаштириш санасидан олдинги охириги ҳисобот санасигача бўлган уларнинг баҳоси акс эттирилган, Ўзбекистон Республикасининг 1996-йил 30-августдаги “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Қонунида² назарда тутилган таркибда молиявий ҳисобот;

2) топшириш далолатномаси ёки тақсимлаш балансини тузиш олдидан, қонун ҳужжатларига мувофиқ, ўтказилган ва уларнинг тўғрилигини (активлар ва мажбуриятларнинг мавжудлиги, ҳолати ва баҳосини) тасдиқловчи, қайта ташкил этилаётган корхонанинг активлари ва мажбуриятларини инвентаризация қилиш далолатномалари (хатлаш ҳужжатлари);

3) моддий ва номоддий активлар бўйича бошланғич ҳужжатлар (асосий воситалар, номоддий активлар, товар-моддий захиралар ва бошқаларни қабул қилиш-топшириш далолатномалари (юқ хатлари), корхоналарни қайта ташкил этишда қабул қилиниши-топширилиши лозим бўлган бошқа активларнинг рўйхатлари (хатлаш ҳужжатлари);

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2005, № 25-26, 187-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996, № 9, 142-модда.

4) қайта ташкил этилаётган корхоналар давлат рўйхатидан ўтган пайтдан бошлаб, мол-мулки ва тегишли шартномалар ва контрактлар бўйича мажбуриятлари, тегишли бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари ва бошқалар билан ҳисоб-китоблар ҳукукий ворисга ўтганлиги ҳақида уларнинг кредиторлари ва дебиторларига белгиланган муддатда (қайта ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинган санадан эътиборан 30 кундан кечиктирмай) ёзма равишда хабардор этганлиги тўғрисидаги ахборот кўрсатилган кредиторлик ва дебиторлик қарзлари бўйича изоҳлар (уларни хатлаш ҳужжатлари) ва бошқалар.

Тегишли бюджетлар, давлат мақсадли жамғармалари билан ҳисоб-китоблар изоҳи.

... С.С.Гулямов бўлишнинг асосий босқичлари қуйидагилардан иборат, деб ёзади:

1. Жамиятни бўлиш шаклида қайта ташкил этилаётган жамият акциядорларининг умумий йиғилиши томонидан жамиятни бўлиш шаклида қайта ташкил этиш, ушбу қайта ташкил этилишнинг тартиби ва шартлари, янги жамиятлар ташкил этиш ва қайта ташкил этилаётган жамият қимматли қоғозларининг айирбошланиши тартиби тўғрисидаги қарор қабул қилиниши.

2. Жамиятни бўлиш шаклида қайта ташкил этилаётган ҳар бир жамият акциядорларининг умумий йиғилиши томонидан унинг уставини тасдиқлаш ва кузатув кенгашини сайлаш тўғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши.

3. Бўлиш натижасида пайдо бўлган юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказиш.

4. Бўлиш натижасида пайдо бўлган юридик шахсларнинг қимматли қоғозлар эмиссиясини давлат рўйхатидан ўтказиш¹.

Демак, юридик шахслар бўлиш шаклида қайта ташкил этилганда, юридик шахс органлари икки ёки ундан ортиқ шахсни бирлаштириш тўғрисидаги ташкилий масалаларини босқичма-босқич ҳал қилади. Бўлиш жараёнининг айна босқичма-босқич ўтказилиши ва бунда қўшимча қийматнинг эмас, балки номулкий тусдаги масалаларни ҳал этилиши юридик шахсларни бирлаштириш усулида қайта ташкил этишнинг ташкилий-ҳукукий муносабат сифатидаги ўрнини белгилайди. Бунда бўлиш усулидаги қайта ташкил этиш дастлабки ташкилий-ҳукукий муносабат ҳисобланади ва шу орқали фуқаролик ҳуқуқининг янги субъекти вужудга келади.

Ж.И.Юлдашевнинг фикрига кўра, бўлиш шаклида қайта ташкил этилганда, жамиятнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари янги жамиятларга ўтказиш билан ўз фаолиятини тўхтатади. Ушбу қайта ташкил этиш шакли бизнеснинг қийин молиявий ҳўжалик ҳолатида қайта йўналтириш, катта

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Т: ТДЮИ, 2007. - Б. 423-424.

солиқ тўловларидан ва катта таваккалчилик қилишдан қочиш ҳамда ўз бизнес фаолиятини турли ҳудудларда олиб бориш мақсадида вужудга келади¹.

Шу билан бирга, бўлиш орқали ташкил этиш нафақат юридик шахс органларининг хоҳиши ва истаги асосида, балки давлат ҳокимияти органининг қарори асосида ҳам амалга оширилади ва бунда, Ж.И.Юлдашев ўринли таъкидлаганидек, юридик шахсларнинг ўз хоҳишлари билан бизнесни кенгайтириш учун эмас, балки бозор иқтисодиётидаги монополияга қарши курашиш учун юридик шахслар мажбурий тарзда бўлинади.

Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуннинг 21-моддасига мувофиқ, устун мавқени эгаллаб турган хўжалик юритувчи субъект монополияга қарши қонун ҳужжатларини бузган тақдирда, монополияга қарши давлат органи рақобатни ривожлантириш мақсадида, уни мажбурий тарзда бўлиб юбориш ёки ундан таркибий бўлинмалар негизда бир ёки бир неча юридик шахсни ажратиб чиқариш ҳақида судга даъво аризаси беришга ҳақлидир.² Хўжалик юритувчи субъектни мажбурий тарзда бўлиб юбориш қуйидаги шартларнинг ҳаммаси бўлганида, яъни:

- бўлиб юборилаётган таркибий бўлинмалар ташкилий ва ҳудудий жиҳатдан ажралиб чиқиши мумкин бўлса;
- унинг таркибий бўлинмалари ўртасида технология жиҳатидан ўзаро узвий боғланиш бўлмаганида;
- бўлиб юбориш натижасида таркибий бўлинмалар муайян товар бозорида мустақил ишлаш имкониятига эга бўлганида амалга оширилиши мумкин.

Юридик шахсларни мажбурий қайта ташкил этиш хусусида фикр юритар экан, Ф.К.Қутлимуратов унинг қуйидаги ўзига хосликларини ажратиб кўрсатади:

Биринчидан, қайта ташкил этиш жараёни асосида ваколатли ҳуқуқ субъектининг юридик шахсни қайта ташкил этишга қаратилган эркиндаси ётади, бу эса мазкур ҳолатни амалдаги фуқаролик қонунчилиги нормалари билан тартибга солинишини англатади.

Иккинчидан, бундай ваколатни ФКнинг 49-моддаси қоидаларига мувофиқ, тегишли ваколатли субъектга юклаш лозим.

Учинчидан, мажбурий қайта ташкил этишни юридик шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик шакли сифатида тан олиш зарур³.

Ш.Т.Нуриддинованинг фикрига кўра, юридик шахсларни қайта ташкил этиш орқали тугатишда бозор иқтисодиёти талабларидан келиб

¹ Юлдашев Ж.И. Ўша асар. – Б. 142.

² Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни. “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2012 йил, 1-сон, 5-модда.

³ Қутлимуратов Ф.К. Проблемы гражданско-правового регулирования принудительной реорганизации юридических лиц. Автореф. дис... канд. юрид. наук. -Т: 2009. - С. 17.

чикиб, кўпинча ихтиёрий усулда қайта ташкил этиш қўлланилади. Бироқ, давлат органлари истеъмоличилар манфаатларини назарда тутиб, қонун ҳужжатларида назарда тўтилган ҳолларда, тижоратчи юридик шахсларни мажбурий тартибда қайта ташкил этишни амалга оширишлари мумкин¹.

Фикримизча, юридик шахсларни мажбурий тарзда бўлиш орқали қайта ташкил этиш монополияга қарши ҳолат ҳисоблансада, буни фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чораси сифатида белгилаш тўғри бўлмас эди. Чунки фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чораси ҳар доим мулкый санкция кўринишида бўлади ва ваколатли давлат органига эмас, балки зарар кўрган шахсга қўланади. Мажбурий бўлиш эса, янги ҳуқуқ субъектини вужудга келтиришга қаратилган муносабатлардан иборат бўлади ҳамда бўлиш асоси ҳисобланган эрк-ирода кимга тегишли бўлиши бу ўринда аҳамиятли ҳисобланмайди.

Юридик шахсларни қайта ташкил этишдаги ўзига хос ташкилий-ҳуқуқий конструкцияларнинг навбатдагиси ажратиб чиқариш ҳисобланади. Ажратиб чиқариш янги вужудга келаётган юридик шахс ва унинг ўтмишдоши ўртасидаги ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишдаги хусусиятлари билан ажралиб туради.

Юридик шахсларни ажратиб чиқариш усулида қайта ташкил этиш масаласига тўхталиб, Ҳ.Р.Раҳмонқулов куйидагиларни билдиради:

- ажратиб чиқариш деганда, юридик шахснинг фаолияти тугатилмаганлиги ва унинг таркибидан икки ёки ундан зиёд юридик шахслар ажратиб чиқарилганлиги тушунилади. Ажралиб чиқишда дастлабки юридик шахс қайтадан рўйхатдан ўтказилмайди, янги ташкил топган юридик шахслар эса, давлат рўйхатидан ўтказилади. Мулкый ҳуқуқлар ва мажбуриятлар тақсимлаш балансига асосан қайта ташкил этилган шахсларнинг ҳар бирига ўтади².

И.Б.Зокировнинг фикрича, ажратиб чиқариш шаклида эса фаолият юритаётган юридик шахс таркибидан мустақил ташкилот ажралиб чиқади ва ўз ҳолича юридик шахс ҳуқуқини олади³.

Ш.Т.Нуриддинованинг эътироф этишига кўра, ажратиб чиқариш юридик шахсни қайта ташкил этишнинг навбатдаги усули бўлиб, унга кўра, юридик шахс таркибидан бир ёки бир неча янги юридик шахс ажралиб чиққани ҳолда биринчи юридик шахс ўз мавжудлигини сақлаб қолади ва фаолиятини давом эттиради⁴.

Ж.И.Юлдашев ҳам ажратиб чиқариш шаклидаги қайта ташкил хусусида юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда, куйидагиларни баён этади: ажралишда қайта ташкил этилаётган жамият ўз фаолиятини тўхтатмасдан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бир қисmini берган ҳолда

¹ Нуриддинова Ш.Т. Ўша асар. – Б. 61-62.

² Раҳмонқулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув қўлланма. -Т.: O'zbekiston, 2008. - Б.91.

³ Зокиров И.Б. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ҳуқуқи. -Т.: ТДЮИ, 2009. – Б.183.

⁴ Нуриддинова Ш.Т. Ўша асар. – Б.77.

бир ёки бир неча жамиятларни тузиш натижасида амалга оширилади. Бу усул акциядорлик жамиятининг филиал ва ваколатхоналарини мустақил юридик шахс сифатида ажратиш жараёнида қўпроқ қўлланилади¹.

С.Н.Братусьнинг қайд этишига кўра, ажратиб чиқариш бўлишнинг алоҳида шакли бўлиб, бу конструкция юридик шахсни бекор бўлиш усули эмас, балки уни ташкил этиш усулидир. Лекин ажратиб чиқариш қайта ташкил этишнинг битта шакли ҳисобланади ва бу ҳолатда бир юридик шахсдан бошқаси ажралиб чиқади, бунда биринчи юридик шахс ташкилий бирлик сифатида тугатилмайди ва аввалги мақомини сақлаб қолади, Бироқ, унга тегишли ҳуқуқ лаёқатининг доираси қисқаради ёки ўзгаради².

В.А.Беловнинг фикрича, ажратиб чиқариш шаклидаги қайта ташкил этиш жараёни натижасида сақланиб қолган ҳуқуқий ўтмишдош мол-мулки базасида янги юридик шахс вужудга келади³.

Фикримизча, ажратиб чиқариш шаклида юридик шахсларни қайта ташкил этишда ўзига хос бўлган фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабат бўлиб, бекор бўлиш фактининг мавжуд эмаслиги ҳисобланади. Агар юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг бошқа шаклларида бир ёки бир неча юридик шахснинг ҳуқуқ субъекти сифатида бекор бўлиши содир этилса, ажратиб чиқаришда бу ҳолат кузатилмайди.

Бундан ташқари, ажратиб чиқаришда топшириш ҳужжати ва тақсимлаш балансини тузиш жараёнида, янги тузилаётган юридик шахсга ўтиши лозим бўлган мол-мулк ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятлар масаласини ҳал этиш ҳам икки ёки ундан ортиқ юридик шахслар органларининг ўзаро келишуви билан эмас, балки ажратиб чиқариш шаклида қайта ташкил этилаётган юридик шахс органининг қарори асосида амалга оширилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги 2001-йил 6-декабрдаги Қонуннинг 53-моддаси, 2-қисмига биноан, ажратиб чиқариш шаклида қайта ташкил этилаётган жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши бундай қайта ташкил этиш тўғрисида, ажратиб чиқариш тартиби ва шартлари тўғрисида, янги жамиятни (янги жамиятларни) ташкил этиш тўғрисида ва бўлиш балансини тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилади, ажратиб чиқариш шаклида қайта ташкил этилаётган жамиятнинг таъсис ҳужжатларига жамият иштирокчилари таркибининг ўзгариши, уларнинг улушлари миқдорлари аниқланиши билан боғлиқ бўлган ўзгартишларни ва ажратиб чиқариш тўғрисидаги қарорда назарда тутилган бошқа ўзгартишларни киритади, шунингдек, зарурат бўлган тақдирда ўзга масалаларни, шу жумладан, жамиятнинг органларини сайлаш тўғрисидаги масалаларни ҳал этади.

¹ Юлдашев Ж.И. Ушш асар. – Б.142.

² Братусь С.Н. Субъекты гражданского право. -М.: Юридлит, 1950. - С.221-222.

³ Белов В. А. Гражданское право: Общая часть: Учебник. -М.: АО “Центр ЮрИнфоР”, 2002. – С.111.

Ажратиб чиқарилаётган жамиятнинг иштирокчилари таъсис шартномасини имзолайдилар. Ажратиб чиқарилаётган жамият иштирокчиларининг умумий йиғилиши унинг уставини тасдиқлайди ва жамиятнинг органларини сайлайди.

Агар ажратиб чиқарилаётган жамиятнинг ягона иштирокчиси қайта ташкил этилаётган жамият бўлса, унинг умумий йиғилиши жамиятни ажратиб чиқариш шаклида қайта ташкил этиш тўғрисида, ажратиб чиқариш тартиби ва шартлари тўғрисида қарор қабул қилади, шунингдек, ажратиб чиқарилаётган жамиятнинг уставини ва бўлиш балансини тасдиқлайди, ажратиб чиқарилаётган жамиятнинг органларини сайлайди.

Жамиятдан бир ёки бир неча жамият ажратиб чиқарилганда, қайта ташкил этилган жамият ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бир қисми бўлиш балансига мувофиқ, уларнинг ҳар бирига ўтади.

Агар бўлиш баланси қайта ташкил этилган жамиятнинг ҳуқуқий ворисини аниқлаш имкониятини бермаса, қайта ташкил этиш натижасида ташкил топган юридик шахслар қайта ташкил этилган жамиятнинг мажбуриятлари юзасидан унинг кредиторлари олдида солидар жавобгар бўлади.

Таъкидлаш лозимки, қайта ташкил этиш ҳуқуқий институти юридик шахслар учун алоҳида аҳамият касб этади ва фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос кўринишини ифодалайди. Чунки, унинг ёрдамида фуқаролик муомаласидаги барқарорлик сақланади, учинчи шахсларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг барча мажмуи бўйича ҳуқуқий ворислик таъминланади ва ўз навбатида ҳўжалик алоқаларининг мустаҳкамлигига эришилади.

Юқорида кўрсатилганидек, миллий қонунчилик юридик шахсларни қайта ташкил этишга нисбатан аниқ қоидаларни белгиламайди. Юридик шахсларнинг алоҳида турларини белгилловчи махсус қонунларда ҳам юридик шахсларни қайта ташкил этишга оид нормалар асосан декларатив ва ҳаволаки тусга эга. Айрим ўринларда эса, қайта ташкил этишга оид қонунларда белгиланган тушунчалар ва қоидалар бир-бирига мос бўлмаган икки ёқлама ёндашувлардан иборат. Масалан, қайта ташкил этиш усулларининг номланишига нисбатан ФКдаги атамаларга “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги ва “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида” ги қонунларида қўлланилган атамалар мос келмайди. Шунингдек, бу иккала қонунда белгиланган қайта ташкил этишнинг усулларига берилган таърифлар бир-бирини маъно ва мазмун жиҳатидан такрорлаши билан бирга, уларда қўлланилган атамалар турлича бўлиб қолган. Хусусан, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 99-моддаси, 1-қисмида “қайта ташкил этилаётган жамиятнинг фаолиятини тўхтатмаган ҳолда, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бир қисmini ўтказиб бир

ёки бир нечта жамият тузиш жамиятни ажратиб чиқариш деб ҳисобланади” – деб белгиланган бўлса, “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуннинг 53-моддаси, 1-қисмида “қайта ташкил этилаётган жамиятни тугатмасдан, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бир қисмини ўтказган ҳолда бир ёки бир неча жамиятни ташкил этиш жамиятни ажратиб чиқариш деб эътироф этилади” – деб қайд этилган. Қўриниб турибдики, иккала қонундаги бир хил маънодаги атамалар турлича номланган бўлиб, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда “тўхтатмаган ҳолда” – деб номланган атама “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонунда “тугатмасдан” кўринишида қўлланилади.

Мазкур ҳолатларни ҳисобга олиб, қайта ташкил этиш тушунчасини ифода этувчи ягона норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш, унда мазкур ҳуқуқий институт тушунчасини шакллантириш, юридик шахсларни қайта ташкил этиш тартибини белгилаш лозим бўлади. Айни пайтда тижоратчи ва тижоратчи бўлмаган юридик шахсларни қайта ташкил этиш жараёнини ҳуқуқий тартибга солишни нормаларни ягона норматив-ҳуқуқий ҳужжатга консолидация қилиш йўли билан бирлаштириш орқали қонунчиликдаги бўшлиқларни бартараф этиш зарурдир. Мазкур ҳужжатни тайёрлаш жараёнида хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Масалан, Германиянинг қайта ташкил этиш тўғрисидаги қонунчилигида “хўжалик юритувчи субъект” ёки “корхона” тушунчасига нисбатан кенгрок бўлган атама (ҳуқуқ субъекти) қўлланилади.

3 §. Юридик шахсларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш тартиби

Юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг навбатдаги усули ўзгартириш ҳисобланади. Ўзгартириш қайта ташкил этишнинг шундай шаклики, бунда бир юридик шахс таркибида иккинчи юридик шахс ажралиб чиқмайди ёки бир юридик шахс иккинчисига қўшилмайди, балки юридик шахс қонунда белгиланган бир ташкилий-ҳуқуқий шаклдан бошқасига ўтади. Масалан, тўлиқ ширкат масъулияти чекланган жамиятга ёки аксинча, ўзининг юридик шахс сифатида тузилиши ва номланишини ўзгартириши мумкин.

Одатда, ўзгартириш амалга оширилганда ўзгартирилаётган юридик шахс ўзининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан янги ташкилий-ҳуқуқий шаклга ўтиш орқали қайтадан ташкил топади ва вужудга келган янги юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтади, ҳамда ўзининг олдинги ташкилий-ҳуқуқий шаклидаги ҳуқуқ ва мажбуриятини олади¹.

¹ Нуриддинова Ш.Т. Ўша асар. – Б.78.

Юридик шахсни ўзгартириш деганда, бир турдаги юридик шахс бошқа турдаги юридик шахсга айлантирилганлиги, яъни ташкилий-хукукий шакли ўзгартирилганлиги тушунилади¹.

Ўзгартириш шаклидаги қайта ташкил этишда сифат ўзгаришлари эмас, балки миқдор ўзгаришлари, моҳият эмас, балки мазмун ўзгариши, яъни, мантикий жиҳатдан мавжуд юридик шахснинг ташкилий-хукукий тузилиши ўзгартирилганда, унинг мол-мулки, таркиби, органлари сақланиб қолади ва янги ном остида фаолиятни давом эттиради. Шу билан бирга, ташкилий-хукукий шаклнинг ўзгартирилиши ҳуқуқ ва мажбуриятнинг тақсимланишига ёки қайта ташкил этишнинг бошқа турларида бўлгани каби икки ёки ундан ортиқ юридик шахс ўртасида мол-мулкнинг бўлинишига оид ташкилий муносабатнинг ҳал этилишига олиб келмайди. Бунда қайта ташкил этишнинг бошқа турларидаги каби икки ёки ундан ортиқ юридик шахснинг ташкилий-хукукий муносабатда иштирок этиши ёки бир юридик шахсни қайта ташкил этиш натижасида икки ёки ундан ортиқ юридик шахснинг вужудга келиш ҳолати ҳам кузатилмайди, балки бу усулдаги қайта ташкил этишда битта юридик шахс иштирок этади ва универсал ёки сингуляр ҳукукий ворислик ҳам муаммосиз ҳал этилиб, ўтмишдош юридик шахс янги ном остида ҳукукий ворисга айланади ва фаолиятини бошлаш имконига эга бўлади.

В.А.Беловнинг таъкидлашича, ўзгартириш – юридик шахс ташкилий-хукукий тузилмасининг ўзгартирилиши ҳисобланади².

Ўзгартириш шаклида юридик шахсларни қайта ташкил этишга нисбатан Ж.И.Юлдашев томонидан билдирилган мулоҳазалар диққатга сазовордир. Унинг фикрича, ҳозирги кунда (бу ерда 2004-йил назарда тутилмоқда – В.Т.) бу тарзда кўпроқ 1995-йил 15-июндаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 221-сонли Давлат қорхонларини очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантиришга оид ташкилий чора-тадбирлар тўғрисидаги қарорига асосан, давлат тасарруфидан чиқариб, хусусийлаштириш орқали давлат қорхоналарини акциядорлик жамиятларига айлантирилганда юзага келмоқда. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида юзага келадиган акциядорлик жамиятлари давлат қорхонасини қайта ташкил этиш натижасида юзага келади. Шу боис, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қайта ташкил этиш ҳисобланади³.

Бизнингча, Ж.И.Юлдашевнинг бу фикрлари билан келишиб бўлмайди. Чунки, юридик шахс фаолиятида мулк шаклининг ўзгариши, яъни оммавий мулкдан хусусий мулкка айланиши бу юридик шахсларни

¹ Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув қуланма.-Т: «O'zbekiston», 2008. – Б.91.

² Белов В.А. Гражданское право. Общая часть. Учебник.-М.: АО "Центр ЮриИнфоР", 2002. – С.111.

³ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари - фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида.-Т: ТДЮИ, 2004. – Б. 142.

ўзгартириш, яъни қайта тузиш ҳисобланмайди. Балки корхона, ташкилот ва муассасанинг ҳуқуқ субъекти сифатида эмас, объекти сифатидаги макомининг ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Бунда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш субъектга нисбатан эмас, объектга нисбатан қаратилади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида корхонанинг ҳуқуқий мақоми фақатгина ФК ва қонунларда белгиланган тартибда қайта ташкил этилганда ўзгариши мумкин. Давлат тасарруфидан чиқариш эса корхонанинг ҳуқуқ объекти сифатидаги макомининг ўзгариши, давлат мулкидан нодавлат мол-мулкка ўтказилиши сифатида баҳоланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги 1991-йил 19-ноябрдаги Қонунининг 1-моддасига мувофиқ, давлат тасарруфидан чиқариш – давлат корхоналарини ва ташкилотларини хўжалик ширкатлари ва жамиятларига, давлатга қарашли мулк бўлмайдиган бошқа корхоналар ташкилотларга айлантиришдир. Ушбу Қонуннинг 4-моддаси, 1-қисмида эса, Ўзбекистон Республикаси оммавий мулк объектлари тўлиқ равишда ёки қисман давлат тасарруфидан чиқарилади ва хусусийлаштирилади, деб белгиланганки, бу ҳолат давлат тасарруфидан чиқариш жараёни фақат объектга ҳослигини, субъектга нисбатан бундай жараён ва атаманинг қўлланилиши тўғри бўлмаслигини кўрсатади.

Гарчи Қонуннинг 6-моддаси, 1-қисмида Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат корхонасини хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантириш шаклларда амалга оширилиши мумкинлиги кўрсатилган бўлса-да, бу ҳолатни қайта ташкил этиш шакли деб баҳолаб бўлмайди. Бинобарин мазкур жараён қайта ташкил этиш бўлганда эди, биринчи навбатда Қонунда бу атама тўғридан тўғри қўлланилган бўлар эди, иккинчидан, қайта ташкил этиш шакли кўрсатилган бўлур эди.

Мазкур Қонунда белгиланган давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга тайёрлаш жараёни ҳам ташкилий-ҳуқуқий муносабат бўлса-да, бунда қайта ташкил этиш жараёни кўзга ташланмайди. Бу ҳолатни Қонуннинг 8-моддасида белгиланган корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга тайёрлаш қоидаларидан ҳам англаш мумкин. Ушбу моддага кўра, корхонани давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга тайёрлаш иши давлат тасарруфидан чиқариладиган ва хусусийлаштириладиган мол-мулк таркибини аниқлашни, унинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондларини инвентаризациядан ўтказишни, корхонанинг активлари ва пасивларини баҳолашни, меҳнат жамоасида тушунтириш ишлари олиб бориш ва бошқа масалаларни ҳал этишни, шу жумладан, яқка ҳокимликка қарши қонунлар талабларини инобатга олган ҳолда ҳал этишни ўз ичига олади.

Корхонани давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинганидан сўнг, оммавий мулк объектларини тасарруф этувчилар комиссиялар тузади ва бу комиссиялар барча зарур ишларни олиб борадилар. Комиссия таркибига оммавий мулк объектларини тасарруф этувчиларнинг, маъмуриятнинг, корхона меҳнат жамоасининг, "жамоат" ташкилотларининг, молия идорасининг, банкнинг, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг вакиллари, бошқа мутахассислар киритилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш комиссияси давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган корхона маблағи ҳисобидан пул тўлаш шарти билан ишнинг айрим йўналишлари бўйича экспертлар гуруҳлари ишлари, маслаҳат берувчи, аудитор ва бошқа ташкилотларни бу ишга жалб этиши мумкин.

Комиссия корхона маъмурияти билан биргаликда давлат тасарруфидан чиқарилаётган ёки хусусийлаштирилаётган корхона тўғрисида давлат тасарруфидан чиқариш ёки хусусийлаштиришда қатнашаётган субъектлар учун, шунингдек, жамоатчилик учун белгиланган нусхада зарур ахборот тайёрлайди.

Давлат корхонаси очик акциядорлик жамиятига айлантирилаётганда корхона раҳбари давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга доир ҳужжатларни тайёрлаш учун ишчи комиссия тузади. Комиссия бир ойлик муддатда зарур ҳужжатларни тайёрлаб, оммавий мулк объектини тасарруф этувчига тақдим этади.

Мазкур таҳлиллардан келиб чиқиб, янги таҳрирда ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши тақлиф этилаётган "Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш" тўғрисидаги Қонуннинг лойиҳасига¹ давлат корхоналарини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш билан боғлиқ аниқ механизм белгилан, ушбу жараёнларни чуқур ва ҳар томонлама ҳукукий тартибга солувчи нормаларни киритиш, давлат тасарруфидан чиқаришда давлат корхоналарининг мулк объекти сифатидаги мақомини аниқ мустаҳкамлайдиган қоидаларни ўрнатиш, давлат тасарруфидан чиқариш билан боғлиқ жараёнларни бузилишига нисбатан катъий юридик жавобгарлик чораларини белгилан зарур, - деган ҳулосага келиш мумкин.

Эътироф этиш ўринлики, юридик адабиётларда юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг "ўзгартиш" атамаси билан номланувчи шакли хусусида ФК ва жорий қонунларда бир хил ёндашув мавжуд эмаслигига оид фикрлар билдирилган. Жумладан, Ш.Т.Нуриддинова ФКда бу атама "ўзгартириш" – деб номланса, айрим қонун ҳужжатларида "қайта тузиш" деб номланишига эътибор қаратади ва бу ўринда қонун ҳужжатларидаги

¹Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси.// -Т.: Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.

атамаларнинг бир хилда ишлатилишини ва ФКнинг “устунлик” мавқеини назарда тутиб “ўзгартириш” атамасини қўллашни таклиф қилади¹.

Фикримизча, бу ўринда юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг бу шаклини ФКдаги каби “ўзгартириш” деб номлаш эмас, аксинча, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ва “Маъсулияти чекланган ҳамда қўшимча маъсулиятли жамиятлар тўғрисида”ги қонунлардаги каби “қайта тузиш” деб номлаш ўринли бўлади. Чунки “қайта тузиш” атамаси юридик шахсларни қайта ташкил этишнинг ушбу шакли моҳиятини тўлиқ ифода этади ва мазкур ҳуқуқий конструкция мазмунига ҳам мос келади. Зеро, бунда аввалги юридик шахс расман бекор бўлади ва унинг ўрнига қайта тузилган янги юридик шахс белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилади, Бироқ, юқорида таъкидлаганимиздек, унинг моҳияти ўзгармайди. Шу сабабли, ФКнинг 49-моддаси, 1-қисмидаги “ўзгартириш” атамасини “қайта тузиш” атамаси билан алмаштириш лозим.

С.С.Гулямов қуйидагиларни қайта тузишнинг асосий босқичлари ҳисоблайди:

1. Қайта тузилаётган жамият акциядорларининг умумий йиғилиши томонидан қайта тузиш тўғрисида, қайта тузишни амалга оширишнинг тартиби ва шартлари, жамиятнинг акцияларини маъсулияти чекланган жамият иштирокчилари улушлари ёки ишлаб чиқариш кооперативи аъзоларининг пайларига айирбошлаш тартиби ҳақидаги қарорнинг қабул қилиниши.

2. Қайта тузиш жараёнида вужудга келтирилаётган янги юридик шахснинг қатнашчилари томонидан уларнинг қўшма мажлисларида, унинг таъсис ҳужжатларини тасдиқлаш ҳамда қонун ҳужжатларининг талабларига мувофиқ бошқарув органларини сайлаш (тайинлаш) тўғрисидаги қарорнинг қабул қилиниши.

3. Қайта тузиш натижасида янги тузилган жамиятни давлат рўйхатидан ўтказиш.

4. Агар қайта ташкил этиш жараёнида қимматли қоғозлар чиқарилган бўлса, қайта тузиш натижасида пайдо бўлган юридик шахснинг қимматли қоғозлар эмиссиясини давлат рўйхатидан ўтказиш².

Қайта тузишнинг мазкур босқичлари ушбу жараён билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий муносабатларни ўзида ифодалайди ва бу ҳолатда ҳам юридик шахснинг бошқа турларида бўлгани каби фуқаролик ташкилий-ҳуқуқий муносабат белгилари: муносабатнинг мулкий хусусиятга эмаслиги, қўшимча қийматнинг ҳосил бўлмаслиги ва бир юридик шахснинг бекор бўлиб, унинг ўрнига янги юридик шахснинг ташкил этилиши, таъсис ҳужжатларининг янгитдан тузилиши ва ташкил топган

¹Нуриддинова Ш.Т. Юридик шахсларнинг бекор бўлиш усуллари ва уларни қўллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. Юрид. фан номз. дисс. –Т: 2008. – Б. 78-79.

²Раҳмоновлов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Т: ТДЮИ, 2007. – Б. 426.

юридик шахс белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши намоён бўлади.

Юридик адабиётларда акциядорлик жамиятлари ёпиқ турининг очик турига ўтказилиши хусусида эътиборга молик мулоҳазалар баён қилинган. Хусусан, А.Х.Шукруллаевнинг фикрига кўра, акциядорлик жамиятларининг (очик турдан ёпиқ турига ва аксинча) бир турдан иккинчи турга ўтиши билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар ҳақида алоҳида тўхталиш лозим. Амалиётда, бундай ўзгаришлар қайта ташкил қилишми ёки таъсис ҳужжатларига ўзгаришлар киритишми, -деган саволлар юзага келмоқда. Бизга маълумки, қайта ташкил қилишнинг ўзгартириш тури юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шаклининг ўзгаришини англатади. Амалдаги қонунлар, хусусан, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасида ёпиқ ва очик акциядорлик жамиятлари бир ташкилий-ҳуқуқий шаклга киритилиб, уларга бу шаклнинг икки хил тури сифатида қаралади¹. Шунинг учун акциядорлик жамиятлари тарзидаги ўзгаришларга қайта ташкил қилишнинг ўзгариш тури сифатида қарай олмаимиз. Бу ўзгаришлар таъсис ҳужжатларига мувофиқ келувчи ўзгартиришлар киритиш йўли билан расмийлаштирилади.

Юридик шахсларни қайта ташкил этиш ёки тугатиш тўғрисида фикр юритган ҳуқуқшунос олимлар ҳар қандай вазиятда бўлмасин, юридик шахс фаолиятини бекор қилишга олиб келувчи бу икки тартиб ҳақида сўз юритадиган бўлсалар, албатта, уларнинг ҳар бирини алоҳида эслатиб ўтадилар. Демак, бу икки юридик факт юридик шахснинг фаолият юритишига у ёки бу даражада таъсир этиши туфайли бир-бири билан боғлиқ жиҳатларга эга².

Ж.И.Юлдашев ушбу ҳолатни таҳлил этиб, қуйидаги фикрларни билдиради: акциядорлик жамиятининг шакли ўзгаргани билан янги ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахс вужудга келмайди, аксинча бир ташкилий ҳуқуқий шаклдаги юридик шахснинг типи (тури) ўзгаради.

Шу сабабли ҳам, қайта ташкил этишдаги ҳуқуқий ворислик, топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси нормаларини бу ҳолат учун қўллаш мақсадга мувофиқ эмас. Қайта ташкил этишда қилинадиган ҳаракатлар ўрнига уставга ўзгартириш киритишнинг ўзи кифоя бўлади³.

Мазкур фикрларга қўшилган ҳолда таъкидлаш лозимки, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 100-моддаси, 1-қисмида акциядорлик жамияти қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга риоя этган ҳолда бошқа ҳар қандай хўжалик жамияти ёки ширкатига айланишга ҳақли эканлиги

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 5-6 сен. 61-модда.

² Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. -Т: ТДҲЮИ, 2003. – Б. 125.

³ Юлдашев Ж.И. Акциядорлик жамиятлари-фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. -Т: ТДҲЮИ, 2004. – Б. 144.

қўрсатилган бўлиб, бу қоида қайта тузиш сифатида АЖ ички шаклининг ўзгаришини эмас, балки АЖнинг МЧЖ, ҚМЖ, тўлик ширкат, кредит уюшмалари сифатида қайтадан тузилиши сифатида тушинилиши лозим.

Қайта тузишга нисбатан “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонун “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга нисбатан кенгроқ ва эркинроқ позицияни белгилайди. Мазкур Қонуннинг 54-моддаси, 1-қисмига биноан, жамият қонунларда назарда тутилган бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги тижорат ташкилоти этиб қайта тузилишга ҳақлидир. Фикримизча, “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуннинг 54-моддаси, 1-қисмида белгиланган ушбу қоида тадбиркорлик фаолияти субъектларига берилган имтиёзлар ва эркинликлардан келиб чиқади ҳамда универсал хусусият касб этади.

Мазкур ҳолатни ҳисобга олиш ва мавжуд бўшлиқни бартараф этиш мақсадида, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 100-моддаси, 1-қисмини ҳам “Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонуннинг 54-моддаси, 1-қисмига мослаштириш ва уни қўйидагича белгилаш зарур:

- жамият қонунларда назарда тутилган бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги тижорат ташкилоти этиб қайта тузилишга ҳақлидир.

“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун 100-моддаси, 1-қисмини бундай мазмунда бериш улар фаолиятидаги универсалликни ошириш билан бирга, АЖларни бозор талабларидан келиб чиқиб, ўз фаолият йўналишини тўғри йўлга қўйишга кўмаклашади, талаб ва таклиф, ракобат қонуниятларига жавоб берадиган фаолият юритишига замин яратади.

4 §. Юридик шахсларни тугатишнинг ташкилий тартибини фукаролик-ҳуқуқий тартибга солиш

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Энг аввало, истиқболсиз корхона ва ташкилотларни ҳар қандай йўл билан бўлсада, қўллаб-қувватлашдек хато йўлга барҳам бериш зарур. Зеро, бу йўл бозор талабига мутлақо ёт ва зиддир. Самарасиз ишлайдиган корхоналар, қарздорлик гирдобига факат ўзлари фарқ бўлибгина қолмай, бошқа корхоналарни ҳам ортидан тортиб кетади”.¹

Дарҳақиқат, қарздор корхоналарнинг тугатилиши шу корхона билан иқтисодий алоқада бўлган бошқа корхоналарнинг қарздорликдан қутилишига ёрдам беради.

¹ Каримов И.А. Барқарор тараққиётга эришиш –устувор вазифа. -Т., «Ўзбекистон». 1998.

Маълумки, ҳар қандай юридик шахсларнинг фаолиятини тугатиш жараёнини амалга ошириш учун ушбу жараёнга ҳозирлик қўриш, ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан тайёрланиш лозим бўлади. Бундай ташкилий ишларни бажармасдан, ҳал этмасдан туриб, кейинги жараёнга киришиш мумкин эмас.

Юридик шахсни тугатиш мураккаб ва қўп вақт талаб қилувчи иш ҳисобланади. Бу жараён бир неча босқични ўз ичига олади.

Юридик шахсни муассислари (иштирокчилари) нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига биноан тугатиш мумкин. Одатда, муассислар ҳам иштирокчилар ҳам ўз ихтиёрлари билан ҳар қандай вақтда тугатиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишлари мумкин. Бу уларга берилган ҳуқуқдир. Лекин шу билан бирга, тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилиниши улар учун бурчни ҳам келтириб чиқаради.

Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида юридик шахсларни суд тартибида тугатиш икки асосда, яъни умумий ва махсус асосларда амалга оширилиши назарда тутилган. Умумий асос барча турдаги юридик шахсларга, махсус асос эса алоҳида турдаги юридик шахсларга тааллуқлидир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигида юридик шахсларни тугатиш куйидаги усулларга бўлинган.

Биринчидан, ихтиёрий усул, яъни муассислар (иштирокчилар) ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига мувофиқ:

- юридик шахснинг фаолият юритиш муддатининг тугаши;
- юридик шахсни ташкил этишдан кўзланган мақсадга эришилганлиги муносабати билан;
- юридик шахсни ташкил этиш чоғида қонун ҳужжатлари бузилишига йўл қўйилганлиги сабабли, агар бу бузилишларни бартараф этиб бўлмаса, суд юридик шахсни рўйхатдан ўтказишни ҳақиқий эмас, деб топганда;
- муассислар (иштирокчилар) ёки юридик шахс органи томонидан ташкилотни тугатиш учун етарли бўлган бошқа сабабларнинг тан олинishi билан;

Иккинчидан, мажбурий. яъни суд қарори бўйича усул:

- фаолиятни тегишли рухсатномасиз (лицензиясиз) амалга ошириш;
- қонун томонидан таъқиқлаб қўйилган фаолиятни амалга оширган ёки қонун, ҳуқуқий актларни бир неча марта, қўпол равишда бузиш ҳолатларида;
- Фуқаролик кодексида назарда тутилган бошқа ҳолларда, суд қарорига мувофиқ.

Бозор муносабатлари мамлакат иқтисодиётига чуқурроқ кириб келиши ўз фаолиятини самарасиз олиб бораётган юридик шахсларга

жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Юридик шахсларни тугатиш асосларидан келиб чиқиб, юридик шахсларни тугатиш ихтиёрий ва мажбурий тартибда тугатиш усулларига бўлинади. Юридик шахсни мажбурий тартибда тугатиш асослари амалдаги қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топган. ФКнинг 53-моддаси, 2-қисми, 3-хатбошисига кўра, рухсатномасиз (лицензиясиз) фаолият учун ё қонун томонидан таъқиқланган фаолият кўрсатилганда ёхуд олти ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхонаси эса – уч ой мобайнида) банк ҳисобварақлари бўйича пул операцияларини ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолиятини амалга оширилмаган (деҳқон ва фермер хўжаликлари бундан мустасно) ёки давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида устав фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда, қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, шунингдек, ушбу Кодексда кўзда тутилган бошқа ҳолларда юридик шахс суднинг қарорига мувофиқ тугатилади.

Айни шундай норма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999-йил 3-июлдаги 327-сон қарори билан тасдиқланган “Молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган ва қонунчиликда белгиланган муддатларда ўзларининг устав жамғармаларини шакллантирмаган корхоналарни тугатиш тартиби тўғрисида”ни Низомда ҳам ўз ифодасини топган. Амалиётда бу каби ҳолатлар кўплаб учрашини, айрим ўринларда эса, устав фондига асоссиз равишда ўзга шахсга тегишли мол-мулкларнинг ҳам киритилиши ҳолатлари кузатилишини айтиб ўтиш лозим. Масалан, Андижон вилояти хўжалик судига вилоят Адлия бошқармаси мурожаат қилиб, МЧЖ шаклидаги “Шаҳрихон ҳамкор текс” қўшма корхонасини тугатишни сўраган. Хўжалик суди 2009-йил 24-ноябрдаги ҳал қилув қарори билан даъвони рад этган. Апелляция инстанцияси эса 2010-йил 12-январдаги қарори билан ҳал қилув қарорини бекор қилиб, даъвони қаноатлантирган. Бунда корхонанинг устав капитали 733 000 АҚШ доллари миқдорида белгиланганлиги, аммо корхона таъсисчиси “Шаҳрихон тола” МЧЖ томонидан давлат мулки – 644 метрдан иборат темир йўл ноқонуний ўзлаштирилиб, қўшма корхона устав капиталига киритилганлиги, яъни корхона устав капиталини қонунда белгиланган муддатда шакллантирмаганлиги сабабли даъвогар жавобгарнинг таъсисчилари “Шаҳрихон тола” МЧЖ ва “Уитни-Комплит” МЧЖга 2002-йил 2-октябрда 06/2276-сон хати билан икки ҳафта муддатда корхона устав жамғармасини шакллантириш ёки уни ихтиёрий равишда тугатиш тўғрисида талабнома йўллаган, бироқ жавобгар уни қаноатлантирмагач, хўжалик судига даъво билан мурожаат қилган ва хўжалик суди Апелляция инстанцияси ФКнинг 53-моддаси қоидалари

асосида даъвони қаноатлантирган¹.

Ўзбекистон Республикасининг 1996-йил 27-декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, олти ой мобайнида молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаган тақдирда, корхона тугатилади ва солиқ органларининг тақдимномаси билан, суд қарорига асосан, рўйхатдан ўтказиш тартибига кўра, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳамда давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан хўжалик юритувчи субъектлар реестридан чиқарилади. Мажбурий усулда юридик шахс суд тартибиде ёки махсус ваколат берилган давлат бошқарув органи қарори билан тугатилади. Юридик шахслар бирлашмалари (иттифоқлари, уюшмалари), хўжалик ширкатлари ва жамиятларининг уюшмага кирган хўжалик юритувчи субъектлар хўжалик фаолиятига рақобатни чеклайдиган ёхуд чеклаши мумкин бўлган тарзда аралашishi таъқиқланади. Ушбу талабни бузиш монополияга қарши давлат органи (ўз ваколатлари доирасида ҳудудий орган)нинг даъвосига биноан юридик шахслар бирлашмаси (иттифоқи, уюшмаси) нинг, хўжалик ширкати ва жамиятининг суд қарори орқали тугатишига асос бўлиши мумкин. Амалиётда ушбу ҳолатга кўплаб мисоллар учрайди. Жумладан, Тошкент шаҳар хўжалик суди ўзининг 2009- йил 11-декабрдаги ҳал қилув қарори билан даъвогар Чилонзор туман ҳокими ижроия маҳкамасининг “MARXAMAT SAVDO PLUS” МЧЖни тугатиш тўғрисидаги даъвосини қаноатлантирган ва асос сифатида МЧЖ 2005-йил 6-декабрда 001605-сон реестр рақами билан давлат рўйхатидан ўтган бўлсада, охириги олти ойдан зиёд вақт мобайнида фаолият юритмаганлигини келтирган. Судья ўз қарорини ФКнинг 53-моддасига асослаб, олти ой мобайнида МЧЖ ўзининг молия-хўжалик фаолиятини амалга оширганлиги сабабли, уни мажбурий тартибда тугатиш тўғрисидаги даъвони тўғри қаноатлантирган².

Юридик шахс унинг муассислари (иштироқчилари)нинг ёки таъсис ҳужжатлари билан тугатишга ваколат берилган юридик шахс органининг қарорига биноан тугатилиши мумкин. Одатда, муассислар ҳам иштироқчилар ҳам ўз ихтиёрлари билан ҳар қандай вақтда тугатиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишлари мумкин. Бу уларга берилган ҳуқуқдир. Лекин шу билан биргаликда, тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилиш улар учун бурчни ҳам келтириб чиқаради. Ш.Т.Нуриддинованинг фикрича, “тугатиш – бу юридик шахсни бекор қилишнинг шундай шаклики, бунда у ўзига тегишли бўлган ҳуқуқлар ва зиммасида бўлган барча мажбуриятлари билан бирга ўзининг мавжудлигига барҳам беради”³

Юридик шахснинг тугатилишини ошкораликда амалга ошириш, тугатиш жараёнини ҳуқуқий жиҳатдан аниқ ва камчиликларсиз яқунлашда

¹ Андижон вилояти хўжалик суди архиви материаллари. 17-0911-10827-сонли иш.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Ҳужалик судининг архиви материаллари 10-0909/17821-сонли иш.

³ Ш.Т.Нуриддинова. Ўша асар. – Б. 15.

муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 54-моддасига кўра, юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилган унинг муассислари ва иштирокчилари ёки ваколат берилган орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга ёзма тартибда хабар беришлари лозим. Давлат рўйхатидан ўтказувчи орган шу хабарга асосан юридик шахс тугатилиш жараёнида эканлиги ҳақидаги маълумотларни ягона давлат реестрига киритади. Маълумотлар киритилгандан сўнг, юридик шахснинг фирма номига албатта "тугатилишда" деган сўз қўшиб қўйилади.

Бундан ташқари, бу ҳақда солиқ органларини ҳам хабардор қилиб қўйиш мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар қандай юридик шахс ташкил этилган пайтда солиқ тўловчи сифатида давлат солиқ органларида рўйхатга олинади. Солиқ кодексининг 41-моддасида юридик шахс тугатилган тақдирда, солиқ органи солиқ тўловчидан камроқ бўлган давр учун ҳисоботлар, хабарнома топшириш йўли билан талаб қилиши мумкин бўлиб, хабарномада бунинг сабаби ва ҳисоботлар тақдим этилиши лозимлиги кўрсатилади. Юридик шахсни тугатиш ҳақида белгиланган тартибда қарор қабул қилинган тақдирда, тугатиш комиссияси (тугатувчи) беш қуилик муддатда бу ҳақда солиқ органини ёзма равишда хабардор қилади.

Юридик шахсни тугатиш ҳақида қарор қабул қилингандан сўнг, солиқ тўловчи ўн беш кун ичида солиқ органига ҳисоботлар, солиқ бўйича ҳисоб-китобларни тақдим этиши шарт. Даромад (фойда) солиғи бўйича ҳисоботлар, ҳисоб-китоблар қонун ҳужжатларида белгиланган шакл ва тартибда тақдим этилади. Шунингдек, корхона тугатилганда, солиққа тортиш масалалари маълум идоравий йўриқнома асосида ҳал этилиши мумкин.¹ Шу билан бирга, юридик шахсни тугатилиши тўғрисида пенсия фондлари, суғурта жамғармаларини огоҳлантириб, ўзларининг ҳисоб рақамларини ёпиш чораларини кўриши лозим.

Тугатишда мазкур юридик шахс фаолияти тўлиқ бекор қилиниб, унинг иши тўхтатилади ва мол-мулки тугатилади. Бундай ҳолатда тугатиш комиссияси тузилади. Ушбу фикрга қисман қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, ҳозирги вақтда тугатиш тадбирларини амалга ошириш мақсадида тугатиш комиссияси тузилиши ёки шундай ҳаракатларни бажарувчи тугатувчи тайинланиши ўзининг қонуний асосига эга. Бу ҳатти-ҳаракатлар тугатиш тўғрисидаги қарор қабул қилган шахслар томонидан давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда ҳал қилинади. Давлат корхоналарини тугатишда тугатиш комиссияси таркибини иқтисодий ночорлик бўйича бошқарма, Ўзбекистон Республикаси тегишли

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан белгиланган "Юридик шахслар даромади (фойдаси) солиғини ҳисоблаш ва бюджетга тўлатиш тартиби тўғрисида"ги 2002-йил 14-январда қабул қилинган 1109-сонли йуриқнома.

вазирлик ва идоралари вакиллари, маҳаллий ижроия органлари мутахассислари ва бошқалар ташкил қилиши мумкин. Шундай қилиб, қоидага кўра, амалиётда тугатиш комиссияси таркибига муассислар (иштирокчилар) тугатилаётган ташкилот маъмурияти вакиллари киради. Шунингдек, улар тугатиш комиссияси ёки тугатувчининг асосий вазифаларини аниқлаштириш билан бир вақтда, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ тугатиш тартибини ҳамда муддатини белгилаб оладилар. Тугатиш комиссияси матбуот органларида юридик шахснинг тугатилиши ҳамда унинг кредиторлари томонидан талабларни баён этиш тартиби ва муддати ҳақида хабар эълон қилади. Фуқаролик кодексининг 55-моддасига мувофиқ, бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайтдан бошлаб икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас. Ундан олдин қабул қилинган қонун ҳужжатларида эса бу муддат икки ойгача деб кўрсатилар эди. Лекин амалиётда бир ой кўрсатилиб эълон қилинади. Ҳозир ҳам баъзан матбуотда бир ой кўрсатилиб хабар қилинади. Шу билан, кредиторлар томонидан ўз талабларини баён қилиш учун зарур бўлган имконият чекланади. Амалдаги Фуқаролик кодексига ўрнатилган "Икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас", деб кўрсатилган императив норма кредиторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тегишли қафолат яратишга қаратилган.

Тугатиш комиссияси тасдиқланган кундан бошлаб юридик шахснинг ишларини бошқариш соҳасидаги ваколатлари унинг ихтиёрига ўтади. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур комиссия тугатувчи мустақил ҳуқуқ субъекти бўлиб ҳисобланмайди. У фақат тугатиш жараёнида кредиторлар, қарздорлар, давлат ҳокимияти органлари ва бошқа шахслар билан муносабатга киришиб, тугатилаётган юридик шахс номидан ҳаракат қилади.

Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс номидан судда иштирок этади. Тугатиш комиссияси тугатилаётган юридик шахс ҳисоб варақлари очилган банкка тугатиш комиссиясининг рухсатисиз ҳисобдан фойдаланмаслик тўғрисида ариза юборади. Мана шу аризага кўра, банк тугатилаётган юридик шахс ҳисоби бўйича, кейинчалик юборилаётган ижро ва бошқа ҳужжатларни қабул қилишни тўхтатади. Тугатиш комиссияси барча кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзларини ундириш, шунингдек, юридик шахс тугатилаётганлиги ҳақида кредиторларни ёзма хабардор қилиш чораларини кўриши лозим. Дебиторлик қарзларини ундириш мақсадида қарздорларга талаб қўйишлари зарур. Агар қарзларни қайтариш рад қилинса, тегишли даъво билан судга мурожаат этиш керак. Ўзбекистон Республикаси "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонуннинг 21-моддасига мувофиқ, юридик шахс тугатилаётган тақдирда молиявий ҳисобот тузилади¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 9-сон, 142-модда.

Агарда юридик шахс суд тартибида тугатилаётган бўлса, суд унинг муассислари ва иштирокчилари ёки ваколатли органга Ўз бурчларини тўғри бажариш масъулиятини юклайди. Уларнинг бурчлари тугалланишини суд қарорида белгиланган муддатда ва тартибда амалга ошириш лозим ҳолос. Лекин суд қарори тўғри ва лозим даражада бажарилмаган бўлса, суд тугатиш комиссиясини тузади ёки тугатувчини тайинлаб, унга тугатишни амалга ошириш вазифаларини юклайди. Масалан, етказилган зарар зарар, етказишни давом эттираётган юридик шахс, иншоотдан фойдаланиш ёхуд бошқа ишлаб чиқариш фаолиятининг оқибати бўлса, суд жавобгарга зарарни қоплашдан ташқари тегишли фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш мажбуриятини юклашга ҳақли (ФКнинг 986-моддаси, 2-қисми). Бу чора-тадбирлар тугатиш жараёнининг биринчи босқичини ташкил этади.

Тугатиш жараёнининг аввалида тугатиш комиссияси (тугатувчи) юридик шахснинг барча кредиторларини аниқлаш ишларини олиб боради. Унинг асосий мазмунини кредиторларнинг мавжуд талабларини аниқлаш ва уларни қондириш ташкил этади. Бунинг учун юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки ваколатли орган бу ҳақда юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи органга дарҳол ёзма хабар бериши лозим. Шунингдек, юридик шахс матбуот органлари орқали ўзининг тугатилаётганлиги, кредиторлар томонидан талабларни тақдим қилиш тартиби ва муддатини эълон қилади. Бу муддат тугатиш ҳақида хабар эълон қилинган пайтдан бошлаб икки ойдан кам бўлиши мумкин эмас.

Юқорида айтиб ўтилган ушбу тадбирлар ҳам, аввало, кредиторлар манфаатларининг ҳимоясига қаратилган. Чунки юридик шахс тугатилгач, қолган мол-мулк унинг таъсисчилари ва аъзолари ўртасида тақсимланиб, уларнинг хусусий мулкига айланиши мумкин.

Кредиторлар талабларини қаноатлантириш тугатишнинг муҳим бир босқичларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 55-моддасида тугатиш комиссиясининг вазифаси сифатида иккинчи босқичда кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзларини олиш чораларини кўриш, шунингдек, кредиторларни юридик шахснинг тугатилиши ҳақида ёзма хабардор қилиши кераклиги мустаҳкамланган. Амалиётда қарздорнинг мажбуриятини бажариш муддати бошланмаган бўлса, улар ўртасида муаммо пайдо бўлиши мумкин. Мазкур ҳолатда тугатилувчи юридик шахс ўзининг тугатилаётганлигини асос қилган ҳолда, қарздорларидан ўз мажбуриятларини бажаришларини талаб қилишга ҳақли эмас. Улар бу мажбуриятни тугатиш муддатини белгилаш чоғида ҳисобга олишлари керак. Мавжуд вазиятдан қутилишнинг бирдан-бир йўли тугатилувчи юридик шахс қарздори билан келишиб, унга нисбатан қўйилган талабни бошқа шахс ҳисобига бажариши ҳақида келишувга эришиш бўлади.

Кредиторлар томонидан талабларни қўйиш учун белгиланган муддат тамом бўлганидан кейин юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари ва иштирокчилари ҳамда давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда, тугатиш комиссияси оралиқ тугатиш балансини тузади. Балансда тугатилаётган юридик шахс мол-мулкнинг таркиби, кредиторлар қўйган талаблар рўйхати, шунингдек, уларни қўриб чиқиш натижалари тўғрисидаги маълумотлар қайд этилади. Оралиқ тугатиш баланси юридик шахсни тугатиш тўғрисида қарор қабул қилган юридик шахс муассислари (иштирокчилари) ёки орган томонидан юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тасдиқланади, Давлат рўйхатидан ўтказувчи орган балансининг тўғрилигини, асослантирилганлигини назорат қилиши зарур. Агар тугатилаётган юридик шахс (муассислардан ташқари) ихтиёридаги пул маблағлари кредиторларнинг талабларини қондириш учун етарли бўлмаса, тугатиш комиссияси юридик шахснинг мол-мулкни ким ошди савдоси орқали, суд қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда, сотади ва қарзларини тўлаш учун ишлатади. Яъни, қарзларни тўлаш бўйича кредиторлар талаблари энди мазкур юридик шахснинг мол-мулкига қаратилиши тугатиш жараёнининг учинчи босқичига хос хусусиятдир.

Агарда оралиқ тугатиш балансини белгилаш чоғида тугатиловчи корхонанинг мол-мулки етарли эмаслиги аниқланса, бундай юридик шахс фақат банкротлик йўли билан тугатилади. Банкротлик чора-тадбирлари мажмуаси барча тижорат ва нотижорат ташкилотлари учун тадбиқ этилиши мумкин. Тугатиш жараёни олиб борилаётган вақтда ҳам, тугатиш комиссияси ёки тугатувчи томонидан юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) аниқланса, унга нисбатан банкротликка доир иш юретишни қўзғатишга асос бўлади. Унинг тугатилиш жараёнида эканлиги иш юретишни қўзғатишга тўсқинлик қила олмайди. Банкротликка учраган юридик шахсларни тугатиш тартиби ва хусусиятлари Ўзбекистон Республикасининг "Банкротлик тўғрисида"ги Қонуни билан белгиланади. Ушбу Қонуннинг 4-моддасига кўра, қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини бажаришга қодир эмаслиги, агар тегишли мажбуриятлар ва (ёки) тўловлар мажбурияти юзага келган кундан эътиборан уч ой давомида қарздор томонидан бажарилмаган бўлса, у банкротлик аломатлари деб эътироф этилади.

Тўртинчи босқичда тугатиш комиссияси оралиқ тугатиш балансига биноан тўловларни тайёрлайди. Кредиторларнинг талабларини қондириш навбати Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 56-моддасида белгиланган бўлиб, биринчи навбатда, фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблари қондирилади. Мазкур қондани белгилашда мамлакатимизда фуқаролар меҳнатини

мухофаза қилиш ва Мехнат кодекси нормалари инобатга олинган. Иккинчи навбатда алиментларни ундиришдан ва муаллифлик шартномалари бўйича мукофот тўлаш ҳақидаги талаблар, учинчи навбатда эса тугатилаётган юридик шахс жавобгар бўлган фуқароларнинг ҳаётига ва соғлиғига зарар етказилганлик учун берилган талаблари тегишли вақтбай тўловларни капиталлаштириш йўли билан қаноатлантирилади.

Фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс тугатилган тақдирда, тегишли тўловлар уларни конун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга қўра жабрланувчига тўлаш учун капиталлаштирилиши лозим. Тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки йўқлиги ёки етарли эмаслиги сабабли тўловларни капиталлаштириш мумкин бўлмаган ҳолларда, белгиланган суммалар жабрланувчига давлат томонидан конунда назарда тутилган тартибда тўланади.

Бошқа кредиторларнинг талаблари конун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда қаноатлантирилади. Биз юқорида қайд этиб ўтган фуқароларнинг талаблари тўлиқ қондирилгандан кейин, қолган мол-мулк қуйидагича тақсимланади:

биринчидан, шу мол-мулк қийматидан суд қарорида кимнинг талаби биринчи бўлиб қондирилиши кўрсатилган бўлса, ушбу кредиторларнинг қарзлари тўланади;

иккинчидан, қолган мол-мулк қийматидан талабнома тақдим этиш муддати ўтиб кетгандан сўнг, берилган талаблар қондирилиши мумкин.

Барча кредиторлар билан ҳисоб-китоб ишлари ниҳоясига етказилгандан сўнг, тугатишнинг якунловчи босқичи бошланади.

Тугатиш комиссияси муассислар ва иштирокчилар билан келишиб, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган томонидан тасдиқланган тугатиш балансини тузади. Юридик шахснинг кредиторлари талаблари қондирилгандан кейин, қолган мол-мулк унинг шу мол-мулкка ашёвий ҳуқуқларга ёки ушбу юридик шахсга нисбатан мажбурий ҳуқуқларга эга бўлган муассисларга ва иштирокчиларга топширилади. Шундан сўнг юридик шахснинг тугатилиши ҳақидаги ёзув юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилиб, юридик шахсни тугатиш тамомланган, юридик шахснинг махсус ҳуқуқ лаёқати эса тугаган ҳисобланади.

Мазкур юридик шахсларни тугатиш босқичлари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тўлдириб боради. Ҳар бир босқичнинг тўғри бажарилишига эътибор берилмаса, тугатиш жараёнининг аниқ ва изчил амалга оширилишига салбий таъсир этиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунда юридик шахсларни тугатиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш учун ҳужжатлари бир тизимга солинмаган ва уларни амалиётга тадбиқ этишнинг изчил механизми ишлаб чиқилмаган. Бу соҳадаги ҳуқуқий

нормалар қонун ҳужжатларида сочилиб кетган бўлиб, уларни қўллаш амалиётда турли хил қийинчиликларни вужудга келтириши мумкин. Шунинг учун юридик шахсларни тугатишни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш лозим.

Назорат учун саволлар

1. Тугатиш комиссиясининг ваколатлари нималардан иборат?
2. Юридик шахснинг кредиторлари талаблари қандай кондирилади?
3. Юридик шахсларни тугатиш қандай ҳуқуқий муносабат ҳисобланади?
4. Кредиторлар талабларини қаноатлантириш тугатишнинг қандай босқичи ҳисобланади?
5. Юридик шахсларни ажратиб чиқариш деганда нималар тушунилади?
6. Ягона давлат реестри нима?
7. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигида юридик шахсларни тугатиш қандай усулларга бўлинади?
8. Юридик шахсларни бўлиб юборишнинг моҳиятини тушунтириб беринг?
9. Юридик шахсларни қўшиб юбориш тўғрисидаги шартнома қайси шартномалар туркумига киради?
10. Юридик шахсларни тугатиш босқичларини тушунтириб беринг.

Х БОБ. ДАВЛАТ – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

1 §. Давлат тўғрисида умумий қоидалар

Фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда жисмоний ва юридик шахслар билан бир қаторда, давлат ҳамда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳам иштирок этади. Давлат ва унинг тегишли тузилмаларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиши уларнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатида тан олинishi билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 2-моддаси, 2-қисмига мувофиқ, фуқаролар, юридик шахслар ва давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларнинг иштирокчилари бўладилар. Бу уччала субъект ҳам фуқаролик ҳуқуқида бир-бири билан тенг ҳуқуқли иштирокчи сифатида қўрилади ва биридан иккинчиси устун ҳисобланмайди.

Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида бошқа субъектлар билан ўзаро ҳуқуқий алоқаларга киришар экан, бунда у ўзига тегишли бўлган имтиёзлар: ҳокимият ваколати, ҳукмронлик ва бошқариш фаолияти, устунлик мақомидан воз кечишига тўғри келади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат суверенитет соҳиби сифатида ягона ва бўлинмас субъект ҳисобланади. Бинобарин, битта алоҳида олинган ҳудудда иккита суверенитет соҳиби бўлишига йўл қўйилмайди.

Шу билан бирга, давлат ўзи томонидан ташкил этилган корпорациялар, ижтимоий компаниялар, молиявий корпорациялар, давлат компаниялари ва махсус банклар орқали иктисодиётга таъсир кўрсатади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар соҳиби сифатида суверен давлатнинг иштирок этиши, давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти эканлиги мақомини белгилашнинг энг муҳим жиҳатидир. Давлат суверенитет соҳиби сифатида ҳар қандай ҳуқуқий муносабатда бўлгани каби, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда ҳам ўзига хос манфаатлар асосида иштирок этади. Биринчи навбатда, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади.

Маълумки, давлат кўп қиррали тузилмадир. Шунинг учун ҳам давлатнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва у бажарадиган функциялари ўта муҳимдир. Мана шу жиҳатларни ҳисобга олмасдан, давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти эканлиги масаласини ифодалаш мумкин эмас. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг “ягона ва бўлинмас субъекти” ибораси фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектлари орасида фақатгина давлатга нисбатан қўлланилади. Ваҳоланки, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатда бошқа субъектлар фуқаролар ва юридик шахслар ҳам алоҳида субъект ҳамда шахс сифатида иштирок этади. Давлат муайян ҳудуддагина ягона, суверен,

хукмрон ва бўлинмас тузилма бўлганлиги муносабати билан фуқаролик-хуқукий муносабатларнинг бошқа субъектларидан яққол ажралиб туради.

Давлатнинг фуқаролик-хуқукий муносабатларнинг алоҳида субъектчилигини давлатнинг қуйидаги жиҳатлари асосида талқин этиш мумкин:

биринчидан, давлат ҳокимият эгаси;

иккинчидан, давлат шахс сифатида;

учинчидан, давлатнинг фуқаролик хуқукий лаёқати.

Фуқаролик хуқуқининг бошқа субъектлари сингари давлат ҳам фуқаролик-хуқукий муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ушбу муносабатда қатнашади. Лекин давлат бошқа субъектларда мавжуд бўлмаган бир қатор хусусиятларга эгаки, бу хусусиятлар давлатнинг фуқаролик-хуқукий муносабатлардаги иштирокида муҳим ўрин тутати.

Биринчи навбатда, давлат ҳокимият соҳибидир. Зеро, ҳокимиятнинг давлат қўлида бўлиши унинг алоҳида мақомга эга бўлган субъектчилигини ифодалайди. Чунки давлат ва унинг ҳокимиятисиз муайян ҳудудда жамият бошқарувини тушуниш, тасаввур қилиш қийин.

“Ҳокимият” атамасини икки хил маънода тушуниш мумкин. Биринчиси, бу “ҳокимият”ни соф маънода давлат ҳокимияти сифатида тушуниш, иккинчиси, кўча маънодаги “ҳокимият” ёки “ҳокимият ваколатлари” тушунчалари бўлиб, уларни бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан ҳуқуқдорлиги ёки ўзга шахсларни ўз таъсири остида қолдириш, деб тушунишдир. Ана шу иккинчи маънодаги ҳокимият вазифаси фуқаролик-хуқукий муносабатларда, умуман, ҳуқуқий муносабатларда давлатдан ўзга субъектларга ҳам мансуб бўлиши мумкин. Масалан, иш берувчи ўз ходимига нисбатан, ота-оналар ўз болаларига нисбатан “ҳокимият”ни амалга оширадилар. Лекин давлат ҳокимияти бошқа субъектлар “ҳокимияти”дан фарқли равишда том маънодаги “ҳокимият”дир.

Давлатнинг фуқаролик-хуқуқий муносабатлардаги ўзига хос, алоҳида ва ягона субъектчилигини аниқлашда давлатнинг асосий белгиларини таҳлил этиш катта аҳамият касб этади.

З.М.Исломовнинг таъкидлашича, ҳозирги вақтда давлатнинг умумэътироф этилган қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин:

1. Давлат ўз давлати чегаралари доирасида фуқаролик тушунчаси бўйича бутун жамиятнинг, бутун аҳолининг ягона вакили сифатида майдонга чиқади.

2. Давлат суверен ҳокимиятнинг ягона соҳибидир.

3. Давлат юридик кучга эга бўлган ва ҳуқуқ нормаларини акс эттирган қонунлар ва уларга асосланиб чиқариладиган ҳужжатларни қабул қилади ва ҳ.к.

Дарҳақиқат, давлат фуқаролик-хуқуқий муносабатларда бутун жамиятнинг, бутун аҳолининг ягона вакили сифатида қатнашади. Зеро,

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасига мувофиқ, халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Халқ давлат ҳокимиятининг ягона манбаи бўлганлиги учун ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат халқ иродасини ифода этади ва унинг манфаатларига хизмат қилади.

Давлат халқ манфаатларидан келиб чиқиб, турли битимлар тузиши, фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари билан шартномавий муносабатларга киришиши мумкин. Шу билан бирга, давлат жамият ва аҳолининг манфаатларига мувофиқ, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи қоидаларни белгилайди. Суверен ҳокимиятнинг ягона соҳиби сифатида давлат ўз ҳудудидаги бошқа барча субъектларнинг “ҳокимияти”дан устун туради. Бундай устунлик давлатнинг ўз ҳудудидаги барча шахслардан мустақиллигини таъминлайди ва бу мустақиллик давлат суверенитетининг асосий белгиси ҳисобланади. Гарчи давлат ягона ҳокимият соҳиби ҳисоблансада, у фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда, ўзининг ана шу белгисидан фойдаланмайди. Акс ҳолда, давлат иштирокидаги мулкӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқий хусусиятини йўқотади.

Умумий қоидага кўра, суверенитет ички ва ташқи кўринишда намоён бўлади. Ўз мамлакати ҳудудида давлат олий ҳокимият эгаси бўлиб, унинг ички ишларига ҳеч ким аралашишга ҳақли эмас. Ҳеч қайси давлат ва халқаро ташкилот давлатнинг ички ишларига аралашмаслиги ушбу давлат мустақиллигининг энг муҳим белгисидир. Зеро, суверенитет мазкур давлатнинг бошқа давлат ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектларидан мустақиллигини ифодалайди¹.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан ўзга ҳуқуқий муносабатларда давлат ўзининг ҳокимият ваколатларидан ва суверенитетига тегишли бошқа ҳуқуқларидан фойдаланиши, ҳуқуқий муносабатлардаги ўзининг устунлик мавқеини тўғридан-тўғри кўрсатиши мумкин. Масалан, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда давлат бошқаруви энг асосий ва бирламчи ўринда туради.

Ҳуқуқшунос олим Ю.А.Тихомировнинг таъкидлашича, давлат ва унинг органлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ўзларининг ҳокимият ваколатларидан фойдаланмайдилар. Улар бу муносабатларда ўз контрагентлари билан тенг асосларда иштирок этадилар. Бундай иштирок қуйидаги ҳолатлар билан белгиланади:

Биринчидан, давлат ва унинг органлари томонидан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа иштирокчиларига ҳокимият таъсири ўтказилмаслиги;

Иккинчидан, ўз фаолиятларини юритиш ва бошқа контрагентлар фаолиятини тартибга солувчи меъёрлар асосида амалга ошириш;

¹ Тихомиров Ю.А. Публичное право. –М.: 1995.

Учунчидан, шартнома муносабатларида контрагентлар билан тенг ҳуқуқлилиги.¹

Ушбу фикрларга қўшимча равишда шуни таъкидлаш жоизки, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда тенг асосларда иштирок этиши бу нафақат давлатнинг ҳуқуқий муносабат бошланиши ва тамом бўлиши пайтидаги тенглик, балки муайян ҳуқуқий муносабатда иштирок этишга фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектларини мажбурлашни чеклаш ҳам ҳисобланади. Давлат фуқаролик ҳуқуқининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида бошқа субъектлар каби, ўзига мажбуриятлар олади ва уларни бажара олмаса, қонун ҳужжатлари асосида жавоб беради.

И.Б.Зокировнинг фикрига биноан, давлат олий ҳокимият, суверенитет соҳиби бўлганлиги туфайли фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъекти сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан:

- Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъекти сифатида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган қонунларни ўзи белгилайди;

- Давлатнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари давлат органларининг ҳужжатларидан вужудга келади;

- Давлат иммунитетдан фойдаланади;

- Ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклаш бўйича бошқа субъектларга тааллуқли бўлган қоидалар давлатга татбиқ этилмайди.²

Ҳуқуқшунос олим А.А.Иванов фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг юқоридаги учта хусусиятини санаб кўрсатган ҳолда, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокининг яна бир хусусияти сифатида, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат тенг ҳуқуқли асосларда иштирок этса-да, ўзининг ҳокимият функцияларини саклаб қолишини кўрсатади.

Юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат ҳокимият соҳиби сифатида иштирок этар экан, у ўзига хос субъект бўлганлиги муносабати билан бошқа субъектлардан ўзининг алоҳида жиҳатлари билан ажралиб туришини таъкидлаш лозим. Давлат иштирокининг бу жиҳатлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар учун хос бўлган иштирокчилар тенглигининг бузилмаслигига, давлатнинг ҳокимият ваколатларидан бу ҳуқуқий муносабатларда тўлиқ фойдаланмаслигига кафолат ҳисобланади.

Давлат фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъекти сифатида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган қонунларни ўзи белгилар экан, бунда давлат ўзи чиқараётган қонун ҳужжатларида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ўз иштирокининг қонуний асослари ва шартларини ҳам мустаҳкамлайди. Фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган бу қонун

¹ Тихомиров Ю.А. Там же.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. ТДҶОИ., 2006. Б.139.

хужжатлари бир вақтнинг ўзида давлат ва у билан ҳукукий муносабатга киришадиган субъектларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солишчи нормаларни ўзида ифодалайди.

А.А.Ивановнинг илмий ишларига биноан, фуқаролик-ҳукукий муносабатларда давлат иштирокининг ўзига хос хусусиятлари юқорида санаб ўтилган ҳолатлар билан чекланиб қолмайди. Бироқ, ушбу хусусиятларнинг ўзи ҳам давлатнинг фуқаролик ҳукукида алоҳида мақомга эга эканлигини билдиради.

Бу ўзига хос ҳукукий мақом икки қарама-қарши ҳолатни вужудга келтиради.

Биринчидан, давлатнинг ҳокимият ваколатларига эга бўлмаган хусусий ҳуқуқ субъектлари билан бўлган муносабатларда тенглигини таъминлаш зарурати.

Иккинчидан, давлат ҳокимияти ваколатлари муайян соҳанинг ҳўжалик ривожланишига қаратиш ҳолати.

Ушбу фикрлар тўғрилигини таъкидлаган ҳолда, давлатни фуқаролик ҳукукидаги ўзига хос мақомининг учинчи ҳолатини кўрсатиб ўтиш зарур. Фикримизча, бу ҳолат давлатнинг фуқаролик-ҳукуқий муносабатларда иштирок этувчи субъектлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва унинг оқибатларини зарурий воситалар билан мувофиқлаштириб туришидир. Яъни, давлат ўз органлари (судлар, ҳўжалик судлари) орқали ҳукуқий муносабатнинг иштирокчилари ўртасидаги ҳолатларни ойдинлаштиради ва зарур пайтда, субъектлар ҳуқуқини амалга оширишда кўмаклашади. А.А.Иванов таъкидлаган биринчи ҳолат Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 70-моддасида ўз ифодасини топган. Ушбу моддага мувофиқ, давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан барабар асосларда иштирок этади. Бу нормада давлатнинг ҳукуқий муносабатдаги бошқа иштирокчилар билан тенг асосларда иштирок этиши мустаҳкамланган ҳамда бу норма билан давлат фуқаролик-ҳукуқий муносабатларда иштирок этаётганда ўзининг ҳокимият ваколатларидан фойдаланмаслигини белгиллаган. Яъни, давлат хусусий ҳукуқий муносабатлардаги иштирокида ўзининг ҳокимият ваколатларидан воз кечишини олдиндан баён этмокда. Бу ҳолат эса, ўз-ўзидан, фуқаролик-ҳукуқий муносабатларнинг бошқа иштирокчилари давлат билан ҳеч иккиланмасдан, таъқиқлар қўйилиши мумкинлигидан чўчимасдан фуқаролик-ҳукуқий муносабатга киришишларига имконият яратади.

Иккинчи ҳолатда эса, давлатнинг ўз ҳокимият ваколатларидан фойдаланиб, фуқаролик-ҳукуқий муносабатларга таъсир ўтказиши фуқаролик қонун ҳужжатларида анча кенг ўрин эгаллайди. Бунда давлат жамият, шахс ва халқ манфаатлари ҳамда муайян соҳанинг ривожини ҳисобга олиб, ҳукуқий муносабатларга таъсир ўтказади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳокимият соҳиби сифатидаги давлат иштирокининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири бу давлатнинг ўзи бевосита иштирок этадиган муносабат доирасини ўзи белгилашидир. Демак, давлат ўзининг қайси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этишини ўзи белгилаб олади. Зарур пайтда эса, давлат ўз қарорлари билан ўз иштирокини таъминлайди.

Фикримизча, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокининг яна бир хусусияти давлатнинг фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари ўртасидаги муносабат ҳаракатига таъсиридир. Бунда давлат ҳуқуқ субъектларининг ўзаро муносабатларини чеклаши, тўхтатиб қўйиши ёки умуман тугатиши мумкин. Масалан, ФКнинг 156-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати мажбуриятларни бажаришни кечиктирганлиги туфайли даъво муддатининг ўтиши тўхтатилади.

Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ушбу муносабатдаги бошқа шахслар билан иштироки тенг равишда қўрилади. Бу эса, ўз навбатида, фуқаролик ҳуқуқидаги барча субъектларга нисбатан шахс атамасини қўллаш имконини беради. Маълумки, шахс деганда, субъектив ҳуқуқларга ва юридик мажбуриятларга эга фуқаролар ва ташкилотлар тушунилади. Ушбу қоидадан келиб чиқиб, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш мобайнида давлатнинг ҳам субъектив (гарчи давлат объектив ҳуқуқлар ижодкори ҳисобланса-да, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда барча субъектлар каби субъектив ҳуқуқ соҳибидир) ҳуқуқларга ва юридик мажбуриятларга эга бўлиши мумкинлигини таъкидлаш жоиз.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг субъективлик макоми “шахс” атамаси билан номланиши бевосита фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари учун хос бўлган умумийликдан келиб чиқишини ҳисобга олган ҳолда, давлатни фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги “алоҳида шахс” деб номлаш зарур. Қолаверса, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатга нисбатан “алоҳида шахс” атамасининг қўлланилиши давлатнинг ҳокимият ваколатлари, суверенитет соҳиби эканлиги ва бошқа қатор ўзига хос хусусиятлардан келиб чиқади. Бундай алоҳидалик давлатнинг иммунитетдан фойдаланишида яққол намоён бўлади.

Ҳуқуқшунос олим А.Х.Саидовнинг фикрича, иммунитет тамойили, “ҳар бир давлат бошқа бир давлат юрисдикциясидан иммунитет ҳуқуқига эга” эканлигини англатади. Иммунитет – юрисдикцияни истисно қилиш ёки ундан озод этишдир. Бу эса, ўз ўрнида юрисдикцияга бўйсунмаслик билан баробар. Шубҳасиз, “ҳар бир давлат бошқа бир давлат юрисдикциясига бўйсунмайди”.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги давлат имунитети бу давлатнинг ўз ваколатларини ўзи қабул қилган қонун ҳужжатлари асосида амалга ошириши, бунда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги давлатнинг

ҳуқуқ ва мажбуриятлари фақатгина шу давлатнинг қонунчилигига мувофиқ белгиланишидир.

Давлат иммунитет соҳиби сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг қайси турида иштирок этишини ҳам фақат ўзи белгилайди. Масалан, ФКнинг 457-моддасида давлат ўз эҳтиёжлари учун товарлар етказиб бериш шартномасида тараф сифатида иштирок этиши белгиланган.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иммунитет давлатга нисбатан шундай ҳолатни юзага келтирадики, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиб, ўз мажбуриятларини бажармаган давлат фақат ўз миллий қонунчилиги асосида жавобгарликка тортилади. Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатга нисбатан ваколатларни амалга оширмаслик ва ҳокимият ваколатларидан фойдаланмаслик талаби белгиланган бўлсада, давлатнинг бу белгилари у билан чамбарчас боғлиқлиги сабабли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга ҳам таъсир этади. Айни шу ҳолатлар “иммунитет” атамасининг моҳиятини ташкил этади.

Юқорида баён этилганидек, назарий жиҳатдан қараганда, давлат ҳам “шахс” (яъни, алоҳида шахс) сифатида иштирок этади. Шунинг учун ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдаги давлатнинг (сиёсий бошқарув ва ҳокимият соҳиби ҳисобланган ташкилот) ҳуқуқий мақоми шахслар (одатда, юридик шахслар) ҳуқуқий мақоми билан бир хилда белгиланиши лозим. Бундай қоида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги давлат иштирокининг бошқа субъектлар билан тенглигини, давлатнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари доираси аниқлигини ва бошқа ҳолатларнинг ҳуқуқий асосини таъминлаган бўларди.

Баъзи хорижий давлатлар қонунчилигида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги давлат иштироки ва ҳуқуқий мақоми юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақоми (фақат фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардагина, ҳолос) билан бир хилда белгиланган. Масалан, Россия Федерациясида давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокига нисбатан фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатлардаги юридик шахс иштирокини белгилайдиган нормалар қўлланилади, агар қонун ёки бу субъектларнинг хусусиятларидан ўзгача маъно англашилмаса, деган қоида мустаҳкамланган.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат иштирокига нисбатан юридик шахслар иштирокига оид меъёрларнинг белгиланиши давлатнинг фуқаролик ҳуқуқи субъекти сифатидаги ҳолатини аниқлаштиради. Шу билан бирга, бундай қонданинг мустаҳкамланиши давлатга нисбатан фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни белгилашда, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчиларидан ҳуқуқларини амалга оширилишини (давлат билан бўлган муносабатларда) кафолатлашда муҳим ўрин тутди. Бозор муносабатлари шароитида ҳуқуқий

муносабатнинг ҳар бир субъектига нисбатан белгиланадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда уларнинг амалга оширилиши жуда муҳимдир.

Умумий қоидага кўра, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда ҳар бир субъект ўзининг номидан ҳаракат қилиши лозим. Бу қоида фуқароларга ҳам, юридик шахсларга ҳам тааллуқлидир. Давлат ҳам фуқаролик муомаласида ўз номидан қатнашади. “Давлат” тушунчаси мавҳум ҳисобланганлиги учун ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат номидан унинг органлари иштирок этиши зарур. Чунки кейинчалик юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан жавобгарликни белгилашда бу ҳолат муҳим ҳисобланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлат номидан иштирок этиши мумкин бўлган субъектлар доираси ФКнинг 79-моддаси, 2-қисмида белгиланган. Унга кўра, фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда давлат номидан давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда улар махсус вакил қилган бошқа махсус органлар иштирок этадилар. Айни қайси фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда қайси давлат органининг иштирок этиши шу органининг функцияси, тузилиш мақсади ва фаолият доирасидан келиб чиқиб белгиланади.

Юқорида таъкидланганидек, давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштирокига нисбатан юридик шахс ҳақидаги метёрлар тадбиқ этилади. Бунда давлатга нисбатан юридик шахслар эркининг вужудга келиши қоидасидаги “эркнинг ифодаланиши” тўғрисидаги ҳолатларигина қўлланилади. Юридик шахсларга оид бўлган бошқа қоидалар (хусусан, ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги, рўйхатдан ўтиш тўғрисидаги, ном ва жойлашган ери, филиаллар ва ваколатхоналар, юридик шахс турлари, уларни ташкил этиш ва тугатиш) давлатга нисбатан тадбиқ этилмайди.

Шу ўринда давлат ва юридик шахсларнинг бир-бирига ўхшаш томонларини таъкидлаб ўтиш жоиз. Давлат худди юридик шахслар каби муайян ташкилот бўлиб (ФКнинг 39-моддасида юридик шахс ташкилот эканлиги таъкидланган), ўз ички тузилишига ва ташкилий бирлигига, бошқарув органларига, фуқаролик муомаласида ўз номидан иштирок этиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси ўзига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлардан хорижий давлатлар, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик ўрнатишга, бундай ҳамкорликни ривожлантиришга қаратишган жами амалий ҳаракатларни рўёбга чиқариш учун фойдаланади.

Маълумки, давлатнинг сиёсий ташкилот сифатидаги асосий ижтимоий вазифаси жамиятдаги мавжуд субъектларнинг, яъни турли гуруҳлар, миллатлар ва элатлар, кишилар ўртасидаги жипсликни таъминлашдан иборат. Шу маънода, барча ҳуқуқий демократик давлатларда бўлгани

сингари, Ўзбекистон Республикасида ҳам Ўзбекистон, унинг халқи номидан фақат у сайлаган Олий Мажлис ва Президентгина иш олиб бориши мумкин. Жумладан, юқоридаги норма ФКнинг 214-моддасида янада мустақкамланиб, шундай дейилади: “Республика мулки бўлган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Хукумати ёки улар махсус вакил қилган органлар (қонунда бошқача ҳол белгиланмаган бўлса) тасарруф қиладилар”. Амалда давлат номидан юқоридаги нормадан келиб чиқиб, турли вазирлик, давлат қўмиталари, давлат ташкилотлари қатнашиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари ва фуқароларининг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини таъминлаш, ташқи иқтисодий фаолият соҳасида бевосита ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш мақсадида хорижий давлатларда, ... халқаро ташкилотлар ҳузурида Ўзбекистон Республикасининг савдо ваколатхоналари таъсис этилади. Бу ваколатхоналар ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси қонунларига, ўзлари тўғрисидаги низомга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳамда ваколатхона жойлашган давлатлар иштирокчи бўлган халқаро шартномаларга амал қилади. Чет элдаги ваколатхоналар тўғрисидаги Низом Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси ўз мулкани эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш юзасидан фуқаролик ҳуқуқининг мустақил субъекти сифатида мамлакат ичида ва хорижда чет давлатлар ва бошқа субъектлар билан бўладиган фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашиб, ўз номидан ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида айтилганидек, Ўзбекистон-суверен демократик республика деган ном билан мустақил давлат бўлиб, ўзининг миллий давлат ва маъмурий ҳудудий тузилишини, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизимини белгилайди, ички ва ташқи сиёсатни амалга оширади (1, 2-моддалар).

Давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки унинг суверенитет соҳиби эканлигидан келиб чиқади. Давлат суверенитет соҳиби сифатида ягона ва бўлинмасдир. Шунга биноан, давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатда яққа ва ягона субъект деб қаралади. "Суверенитет" атамаси илк бор Францияда (XVI) вужудга келган. Бу атама латинча *superareitas* (*supra, superiores*) сўзидан келиб чиққан бўлиб, аслида "энг олий", "олий ҳокимият" деган маънони англатади. Суверенитет мустақил давлатнинг умумий ва ажралмас белгиси бўлиб, унинг тўла ҳуқуқлилигини ҳамда ички ва ташқи ишларда бошқа давлатга қарам эмаслигини англатади. Суверен давлат ўз ички ва ташқи ишларини бошқа давлатларнинг ҳуқуқларини, шунингдек, халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва нормаларини бузмаган ҳолда, ўзи хоҳлаганча ҳал қилади. Суверенитет давлатга хос тушунча бўлиб, у билан бирга вужудга келади. Давлат ва унинг хусусияти бўлган

суверенитет тарихий ҳодисадир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқининг бошқа субъектлари билан тенг ҳуқуқли иштирокчи ҳисобланади.

Давлат–олий ҳокимият, суверенитет соҳиби бўлганлиги туфайли фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъекти сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан:

1. Давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари субъекти сифатида фуқаролик ҳуқуқи субъектлари амал қиладиган қонунларни ўзи белгилайди.

2. Давлат органлари фуқаролик ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келишининг асоси бўладиган ҳужжатлар чиқариши мумкин

3. Давлат иммунитетдан фойдаланади, яъни давлат мол-мулкидан ҳақ ундиришга давлат органлари рози бўлгандагина йўл қўйилади.

4. Ҳуқуқ ва муомала лаёқатини чеклаш бўйича бошқа субъектларга тааллуқли бўлган қоидалар давлатга нисбатан тадбиқ этилмайди.

2 §. Давлат – мамлакатнинг ички оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти

Давлат фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда уларнинг бошқа иштирокчилари билан баб-баравар асосларда иштирок этади.

Давлатнинг ички фуқаролик муомиласида иштирок этиши давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан амалга оширилади.

Давлатнинг мамлакат ички муомиласидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштироки қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Давлат ўзига қарашли мол-мулкка нисбатан мулкдор сифатида ҳаракат қилганида.

2. Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ҳисобланиб, у суд қарори билан давлат эгалигига ўказилганида.

3. Фуқаролик кодексининг 193-моддаси, 2-бандига биноан ашёни топиб олган шахс топилган ашёни мулк қилиб олишдан бош тортса, ашё давлат мулкига ўтганда.

4. Ҳар бир фуқаро васият бўйича ўзининг бутун мулкни ёки унинг бир қисмини давлатга васият қилиб мерос тариқасида қолдиришида.

5. Ўзбекистон Республикаси давлати ҳуқуқ субъекти сифатида баъзи фуқаролик ҳуқуқий хусусиятда бўлган кредит муносабатларида, масалан, давлат заёми облигацияларини сотишида, қарз шартномасида иштирок этганида.

6. Табиий офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини қўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ, мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонун

ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилишида (реквизиция). Бунда реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазибаларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли эканлигида (ФКнинг 203-моддаси).

7. Мол-мулк мусодара қилинганида, яъни қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг ҳукми (қарори)га мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун, ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилишида (ФКнинг 204-моддаси).

8. Давлат баъзи ҳолларда муаллифликка оид ҳуқуқий муносабатларда, масалан, асарни нашр этиш ҳуқуқини сотиб олганида, ихтирочилик муносабатларида ихтирога бўлган патентни сотиб олганида ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этишида. Бундай ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг иштирок этиши натижасида олинган даромадлар ҳам давлат бюджетига ўтказилади. Шу билан бирга, давлат маблағлари ҳисобига яратилган интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳам давлат мулк ҳуқуқини қўлга киритади.

9. Давлат, шунингдек, концессия муносабатларида ҳам қатнашишида унга кўра, давлат чет эл фирмаси хусусий шахс билан келишиб олинган шартлар асосида муайян ҳўжалик фаолиятини амалга ошириш. Ер ости бойликларини ишлаб чиқиш ва фойдали қазилмаларни қавлаб олиш, корхоналар қуриш ва эксплуатация қилиш ҳамда бошқа ҳуқуқларни беради.

10. Давлат чет мамлакатларда кўчмас мулкни сотиб олишида ва ҳоказолар.

Давлат ўзининг фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлари бўйича ўз мулки бўлган маблағлари билан жавоб беради. Фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатларда давлат номидан юқорида айтганимиздек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда улар махсус вакил қилган бошқа органлар иштирок этадилар.

Мамлакат ичидаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда, яъни унинг ички оборотида давлат номидан аксарият ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг тегишли вазирликлари ва давлат қўмиталари қатнашади. Қонунда назарда тутилган ҳолларда, Ўзбекистон Республикаси давлати номидан ҳаракат қилувчи органлар тизимида Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш қўмитаси ва Молия вазирлиги, Марказий банк алоҳида мавқега эга.

Давлат идораларининг фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки икки хил кўринишда бўлади:

1. Давлат номидан иштирок этиш.

2. Давлат органи фуқаролик муомаласида ўз номидан ҳаракат қилиш.

Давлат баъзи ҳолларда субъект сифатида ўзининг мансабдор шахслари ёки органлари томонидан етказилган мулкӣ зарарни тўлашда жавобгар бўлади.

Давлат органи ёки ушбу органлар мансабдор шахсларнинг ғайриқонунӣ ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан, давлат органи томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан тўланиши керак (ФКнинг 15-моддаси).

3 §. Давлат – мамлакатнинг ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси

Давлат мамлакатнинг ташқи оборотида ҳам фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида иштирок этади.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат мақомига эришгач, чет эл мамлакатлари билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда бевосита иштирок этиш имкониятига эга бўлди.¹

Ўзбекистон Республикаси ўзига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлардан хорижий давлатлар, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар билан ўзаро фойдали ҳамкорлик ўрнатишда, бундай ҳамкорликни ривожлантиришда барча амалий ҳаракатларни рўёбга чиқариш учун фойдаланади.²

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги давлат органи бўлиб, республиканинг барча ташқи иқтисодий алоқаларни координация қилади, тартибга солади, назорат қилади ва бошқаради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқари ва хорижда республика номидан барча ташқи иқтисодий масалалар бўйича унинг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилади ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни ҳам ўз зиммасига олади. Вазирлик ўзининг фаолиятини бевосита Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси раҳбарлигида амалга оширади. Вазирликлик ягона ташқи иқтисодий сиёсат юритиш ва уни режалаштириш стратегиясини шакллантириш учун умумдавлат манфаатларини ҳам ташқи бозорда таъминлаш, хорижий мамлакатлар билан бўладиган иқтисодий, илмий, техникавий, савдо, спорт, сайёҳлик ва бошқа муносабатларни ривожлантириш, бу соҳада бошқарувни такомиллаштириш ва ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг самарали ишлаши учун зарур бўлган шароитларни таъминлаш мақсадида тузилган.

Қорақалпоғистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ўзининг бутун фаолиятини Ўзбекистон

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2010. –Б.275.

² Зокров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. ТДЮИ., 2006.-Б.141.

Республикасининг ягона иқтисодий сиёсатига мувофиқ ва Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги раҳбарлигида амалга оширади. Минтакавий бошқармалар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида муштарак иш олиб борадилар.

Вазирлик ўз тармоғидаги ҳўжалик ҳисобида иш олиб бораётган ва бошқа ташқи иқтисодий ташкилотларнинг мажбуриятлари бўйича, бу ташқи иқтисодий ташкилотлар эса вазирликнинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ўзининг иш фаолиятида Ташқи Ишлар вазирлиги, Марказий банк билан узвий ҳамкорлик қилади. Ташқи Ишлар вазирлиги тизимида халқаро шартномалар бўлими бўлиб, у республика ҳукуматининг барча шартномаларини ишлаб чиқишда Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги билан ҳамкорлик қилади. Шунингдек, иқтисодий алоқаларга тегишли шартномаларни амалга ошириш учун унинг нусхаларини Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигига юборади.

Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазири республика ҳукуматининг ваколатига мувофиқ, хорижий мамлакатлар билан, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари билан тузиладиган халқаро шартномаларни имзолаши, халқаро анжуманларда унинг номидан вакил бўлиб иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг юридик шахслари ва фуқароларининг қонуний ҳуқуқ ҳамда манфаатларини таъминлаш, ташқи иқтисодий соҳада бевосита ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш мақсадида, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар ҳузурида Ўзбекистон Республикасининг савдо ёки бошқа ваколатхоналари таъсис этилади. Бу ваколатхоналар ўз фаолиятини олиб боришда Ўзбекистон Республикаси қонунларига, ўзлари тўғрисидаги низомга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳамда ваколатхона жойлашган давлатлар иштирокчи бўлган халқаро шартномаларга амал қилади.

Давлат томонидан тузилган юридик шахс давлатнинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди. Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари, давлат ўзи тузган юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайди (ФКнинг 80-моддаси). Ушбу модданинг қоидалари давлат тузган шартнома асосида юридик шахснинг мажбуриятлари бўйича ўз зиммасига кафиллик олган (кафолат берган) ёки мазкур юридик шахс давлатнинг мажбуриятлари бўйича ўз зиммасига кафиллик олган (кафолат берган) ҳолларга тааллуқли эмас.

Ўзбекистон Республикаси ташқи фуқаролик муомаласида иштирок этишидаги ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, ушбу муомалада

бевосита давлатнинг ўзи ёки унинг номидан ундан ваколат олган органлар иштирок этишлари мумкин.

Назорат учун саволлар

1. Давлат шахсий ҳуқуқларга эга бўладими?
2. Давлат тушунчасига таъриф беринг.
3. Фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида давлатнинг ҳуқуқий макоми қандай?
4. Давлат номидан фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қайси органлар иштирок этади?
5. Давлат фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъекти сифатида қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
6. Давлат ҳавфсизлигини таъминлаш деганда нимани тушунасиз?
7. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ўзининг иш фаолиятида қайси давлат органлари билан узвий ҳамкорлик қилади?
8. Ўзбекистон Республикаси ўзига мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлган объектлардан қандай асосларда фойдаланади?
9. Давлат идораларини фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки неча хил кўринишда бўлади?
10. Давлатнинг мамлакат ички оборотидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида иштироки нималарда намоён бўлади?

XI БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ОБЪЕКТЛАРИ

1 §. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари тушунчаси ва турлари

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг объектларини тартибга солишга бағишланган ҳуқуқий нормалар мажмуаси фуқаролик ҳуқуқининг асосий институтларидан ҳисобланади.¹

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг объекти деб ҳуқуқ субъектларининг ҳаракатлари нимага қаратилган бўлса, ҳуқуқ ва мажбуриятлар нимани устида кечаётган бўлса, ўша нарсаларга айтилади. Бундай объектларнинг турлари ҳар хил ва жуда ҳам кўп, улар кундалик ижтимоий ҳаётнинг мазмунини ташкил қилади, хусусиятларига кўра, тегишли ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалар воситасида тартибга солинади ва ҳимоя қилинади.

Фуқаролик ҳуқуқининг объектларини икки турга, яъни моддий ва номоддий неъматларга бўлиш мумкин.

Профессор И.Б.Зокировнинг фикрича, жисмоний ва юридик шахслар томонидан фойдаланиши ва тасарруф этиши мумкин бўлган, эркин суратда олиш, сотиш ҳуқуқи ва одоб-ахлоқ нормалари билан чекланмаган ёки таъқиқланмаган ҳар қандай моддий нарсалар ва моддий қийматликлар, қадриятлар бойлик ҳисобланиб, фуқаролик ҳуқуқининг объекти бўла олади.²

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 81-Моддасига мувофиқ фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг объектларини уларнинг хусусиятлари, белгилари ва тартибга солиш асослари, шунингдек, уларни муомилада бўлиши ёки бўлмаслиги ҳисобга олинган ҳолда икки хил тоифага, яъни моддий ва номоддий неъматларга ажратилади. Амалдаги ФКда улар жумласига:

- ашёлар;
- мол-мулклар;
- пуллар ва қимматли қоғозлар;
- ишлар ва хизматлар;
- интеллектуал фаолият натижалари;
- шахсий номулкӣ ҳуқуқлар киради.

2 §. Ашёлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг объектлари ичида ашёлар алоҳида ўрин эгаллайди. Биринчидан, ашёлар энг кўп тарқалган,

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДҲОИ. 2010. –Б.291.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДҲОИ. 2006. –Б.144.

иккинчидан, мулкый-хукукий муносабатларнинг вужудга келишида асосий ўринни эгаллаган объектлардан иборат.¹

Ашёлар муайян моддий қийматга эга бўлган ҳамда иқтисодий муносабатнинг предмети бўла оладиган нарсаларгина бўлиши мумкин.

Ашёлар халқ фаровонлиги учун, республика фуқароларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилади. Фуқаролик ҳуқуқида ашёлар жонли ашёлар, масалан, уй ҳайвонлари, жонсиз ашёлар, масалан, уй-жойлар, ишлаб чиқариш қуруллари, асбоб-ускуналар, кийим-кечаклар ва бошқа нарсалар инсонларнинг яшаши учун муҳим аҳамиятга эгадир.²

Ҳуқуқ субъектларининг муайян ашё тўғрисидаги, жумладан, ашёдан фойдаланиш тартиби ва уни тасарруф этиш усуллари тўғрисидаги ҳатти-ҳаракатларини белгилайдиган ҳуқуқ нормаларининг йиғиндисига ашё ҳақидаги қоида деб айтилади. Ашёларнинг жамиятдаги тайинланишларига қараб, уларнинг ҳар қайсиси учун турлича ҳуқуқий қоида, масалан, ердан фойдаланиш қоидаси, қорхоналардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш қоидалар белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқи нуктаи назаридан ашё деганда инсоннинг муайян эҳтиёжларини таъминлайдиган ва унинг эғалигида бўлиши мумкин бўлган барча моддий неъматлар тушинилади.

Ашёлар борлиқнинг моддий неъматларидан иборат. Улар ўзларига хос табиий хусусиятлари, аломатлари билан фуқаролар, ташкилотлар ўртасидаги мулкый муносабатларга нисбатан турли қоидаларнинг қўлланилишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ашёларни юридик жиҳатдан таснифлашда кўпроқ уларнинг табиий хусусиятларига эътибор қаратилади.

Фуқаролик ҳуқуқида ашёлар ўзларининг иқтисодий тайинланишларига, шунингдек, ҳуқуқ нормаларда акс эттирилган жисмоний ва бошқа хусусиятларга қараб бир неча турга бўлинади.

Ашёларнинг муайян хусусиятлари юзасидан ҳам махсус қоидалар белгиланиши мумкин. Масалан, ўзининг хусусиятлари бўйича тевақатрофдагилар учун хавф туғдирадиган ашёлар, яъни хавфли хоссаларга эга ашёлар (портловчи моддалар, қаттиқ таъсир қилувчи заҳар қабилар) тўғрисида алоҳида қоидалар белгиланган (ФКнинг 883-моддаси).

Бундай ашёларни эркин олиш-сотишга йўл қўйилмайди. Муомалада бўлишга йўл қўйилмайдиган фуқаролик ҳуқуқлари объектларининг турлари (муомаладан чиқарилган объектлар) қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлиши керак (масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонунининг 19-моддаси, 1-бандида кўрсатилган).

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2010. –Б.296.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2006. –Б.144.

Муайян муомала иштирокчиларигагина қарашли бўла оладиган ёки муомалада бўлишга махсус рухсатнома билан йўл қўйиладиган (муомалада ҳаракатланиши чекланган объектлар) фуқаролик ҳуқуқлари объектлари турли қонунларда кўрсатилган тартибда белгиланади. Бинобарин, қонун биринчи навбатда ашёларни муомалада бўлиш хусусиятига қараб фарқлайди. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар фуқаролар ва ташкилотлар эгалигида бўлиши мумкин эмас.

Юқорида кўрсатилганидек ер, ер ости бойликлари, сув ва ўрмонлар давлатга ҳос мулк бўлганлигидан улар фақат фойдаланишгагина берилиши мумкин. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёлар фуқаролар ва бошқа ташкилотларга сотилиши мумкин эмас. Бу ашёлар гаровга қўйилмайди ва кредиторларнинг талабларини қондириш учун улар ҳисобидан ҳақ ундирилмайди.

Агар фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашё қонуний асосларга қўра фуқароларнинг мулки бўлиб қолса, яъни фуқароларнинг тасарруфига ўтса, у ҳолда фуқаро ушбу фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёни ўзидан бегоналаштириш чораларини қўриши лозим. Масалан, генерал вафотидан сўнг унинг ўғлига, генералга совға қилинган тўппонча мерос бўлиб ўтади. Бунда ўғли фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёни қонуний асосларга қўлга киритди. Шундан сўнг, у бу ашё ҳақда тегишли ҳарбий бўлимга хабар беради ва ваколатли давлат органи тўппончанинг баҳосини тўлаб, уни меросхўрдан сотиб олади.¹

Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи ҳар доим давлатга тегишли бўлади.

Баъзи ашёлар халқ хўжалиги учун бўлган аҳамияти, давлат хавфсизлиги нуқтан назаридан ёхуд бошқа асослар бўйича фақат алоҳида рухсат бўйича олинishi, сотилиши мумкин. Бундай нарса (ашё)ларнинг рўйхати, шунингдек, уларга рухсат бериш тартиби махсус қонунлар билан белгиланади. Махсус рухсатлар бўйича олинishi мумкин бўлган нарсалар жумласига: қуроллар ва ўқ-дорилар, портловчи ва радиоактив моддалар, қаттиқ таъсир қиладиган заҳарлар, муҳр ва штамплар қиради.

Валюта қимматликлари: чет эл валютаси (банкнотлар, қоғоз пуллар, танга-чақалар); чет эл валютаси ҳисобида ёзилган тўлов ҳужжатлари (чеклар, векселлар, аккредитив ва бошқалар); банкнинг чет эл валютасига сотиб олинадиган ва шундай валютага алмаштириш ҳуқуқига эга бўлган сўм ҳисобидаги тўлов ҳужжатлари (чеклар ва бошқалар); ҳар қандай шакл ва ҳолатдаги қимматбаҳо металллар: олтин, кумуш, платина гуруҳига қирувчи металллар (палладий, иридий, радий, рутений ва осмий); хом ва ишланган шаклдаги қимматбаҳо табиий тошлар (олмос, гавҳар, лаъл, зумрад, саприф, марварид ва бошқалар) Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда ва доиралардагина олди-сотди буюми

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2006. –Б. 146.

бўлиши мумкин. Мазкур қимматбаҳо метал ва тошлардан ясалган заргарлик ва бошқа майший буюмлар ҳам шундай буюмларнинг синик парчалари бундан мустаснодир.

Фуқаролик муомаласидан чиқарилмаган ашёлар доираси ниҳоятда кенг бўлиб, улар жумласига қуйидагилар киради:

Истеъмол қилинадиган ва истеъмол қилинмайдиган ашёлар. Истеъмол қилинадиган ашёлар бир қарра фойдаланиш натижасида бутунлай йўққа чиқадиган ёки жиддий равишда ўзгарадиган нарсалар (масалан, озиқ-овқат, хом-ашё кабилар)дир. Истеъмол қилинмайдиган ашёлар бирмунча узок вақт давомида ўзининг сифатини сақлайдиган нарсалар (масалан, бинолар, ускуналар, транспорт воситалари кабилар) дир.

Бундай ашёлар одатда қайта-қайта фойдаланишга мўлжалланган бўлади. Қайта-қайта фойдаланиш давомида истеъмол қилинмайдиган ашёларнинг емирилиши ҳам аста-секин кечади.

Хусусий ва турга хос аломатлар билан белгиланадиган ашёлар. Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар алоҳида фақат ўзларигагина хос белгилари, ноёб, яъни, ўзига хос, ёлғиз сифатлари бўлган ашёлар ҳисобланади. Ўзининг белгилари билан бошқа ўхшаш ашёларда ажралиб турадиган нарсалар, масалан, маълум кўчадаги, маълум сонли уй-жой хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашё бўла олади.

Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар жумласига ноёб, яъни ўзи бир донга бўлган ашёлар ҳам киради. Хусусий аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқа ашёлардан муайян усулда белги қўйиш ёки муҳр босиш, рақам қўйиш билан фарқланади.

Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар, сон, ўлчов ва оғирлик билан кўрсатиладиган нарсалар ҳисобланади. Турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштирса бўладиган ашёлардир. Фуқаролик ҳукукида ашёларнинг хусусий ва турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларга бўлиниши катта аҳамиятга эга. Айниқса мажбуриятларни ижро этишда, бурчни натура холида бажарилишида бундай бўлинишнинг ўрни бекиёс.

Бўлинадиган ва бўлинмайдиган ашёлар. Бўлиш натижасида ҳар қайси қисми бутуннинг хоссаларини ўзида сақлаб қоладиган ва шу билан бирга ўзининг хўжалик аҳамиятини йўқотмайдиган ашё бўлинадиган ашё ҳисобланади. Масалан, бир қоп гурuch, бир қоп картошка, бир бидон пахта ёғи каби.

Бўлинмайдиган ашёлар бўлиш натижасида қисмлари дастлабки ашёнинг хоссаларини йўқотадиган, унинг хўжалик аҳамиятини ўзгартирадиган ашё бўлинмайдиган ашё ҳисобланади (ФКнинг 88-моддаси). Бўлинмайдиган ашёларга шкаф, стол, телевизор кабилар киради.

Асосий ва мансуб ашёлар. Фуқаролик ҳукукида ашёларнинг асосий ва мансуб ашёларга бўлиниши ҳам (ФКнинг 90-моддаси) ҳукукий

аҳамиятга эгадир. Мансуб ашё, деб асосий ашёга хизмат қилишга тайинланган ва умумий ҳўжалик мақсади жихатидан у билан боғлиқ бўлган нарсаларга айтилади. Масалан, асосий ашё кулф бўлса, унга мансуб ашё калитдир.

Мансуб ашё, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилмаган бўлса, асосий ашёнинг тақдирига боғлиқ бўлади. Бинобарин, асосий ашё тўғрисидаги шартлар мансуб ашёга ҳам доирдир. Масалан, бировнинг эгалигига ёки вақгинча фойдаланишига асосий ашё ўтса, мансуб ашё ҳам у билан бирга ўтади. Аммо қонун ёки шартномада бошқача ҳоллар ҳам белгиланиши мумкин, яъни асосий ашё бировга ўтказилганда мансуб ашёнинг қолдирилиши тўғрисида алоҳида келишув ҳам бўлиши мумкин.

Мансуб ашёдан унинг таркибий қисмини ажратиш керак. Ашёдан уни зарарлантирмай ва қийматини жиддий равишда туширмай ажратилиши мумкин бўлмаган ҳар нарса ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади. Агар, масалан, велосипеднинг насоси мансуб ашё бўлса, автомашинанинг радиатори ашёнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Мураккаб ашёлар. Агар турли хил ашёлар бирикманинг моҳияти билан белгиланадиган вазифаси бўйича фойдаланиш имконини берадиган яхлит бир бутунни ташкил этса, улар битта ашё (мураккаб ашё) ҳисобланади. Мураккаб ашё хусусида тузилган битим, агар шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, унинг таркибий қисмларига тааллуқли бўлади (ФКнинг 91-моддаси).

Фуқаролик ҳуқуқи нуктаи назаридан ашё деганда инсоннинг муайян эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг объекти сифатида муомалада қатнашувчи табиий хусусиятларга эга бўлган ва инсон томонидан яратилган моддий неъматларни тушунализ.¹

3 §. Мол-мулклар — фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида мол-мулк деганда, маълум шахсга (фуқаро ёки ташкилотга) эгалик ҳуқуқи билан тегишли айрим ашёлар ёки ашёларнинг йиғиндиси назарда тутилади.

Мол-мулк таркибига мажбурият ҳуқуқи, муаллифлик ва ихтирочиликка оид мулкый ҳуқуқлар, оила ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган мажбуриятлардан келиб чиқадиган мулкый талаблар, масалалар, қарз берилишида олинган тиҳатлар ҳам киради.

“Мол-мулк” атамаси чекланган ҳолда, тор маънода шарҳ қилинган тақдирда, фақат маълум шахсга тегишли мулкый ҳуқуқларларнинг активинигина (мулкни талаб қилиш ҳуқуқларинигина) ўз ичига олади.

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. —Т, ТДЮИ. 2010. —Б.298.

Агар “мол-мулк” атамаси кенг маънода изоҳланса, шахснинг фақат ҳуқуқларигина, яъни активигина назарда тутилмай, балки унинг учинчи шахс олдида бўлган мажбуриятлари, яъни пассиви ҳам назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 83-моддасига мувофиқ мол-мулк кўчмас ва кўчар мулкка бўлинади.

Кўчмас мулк ер участкалари ва ер ости бойликлари, кўп йиллик дарахтлардан иборат. Кўчмас мол-мулк билан боғлиқ ҳуқуқларни олиш ёки бегоналаштириш ФКнинг 84-моддасида белгиланган давлат рўйхатидан ўтказиш орқали амалга оширилади. ФКнинг 83-моддаси, 3-бандида қонунда бошқа мол-мулк ҳам кўчмас мол-мулк қаторига киритилиши мумкин, деб айтилган. Кўчмас мулк билан боғлиқ асосий хусусият шундаки, у ер билан боғлиқдир. Булар қаторига давлат рўйхатидан ўтказиладиган юк ташувчи ва енгил автомобиль транспортлари, ҳаво ва денгиз кемалари, шунингдек, ички сув кемалари ва бошқалар кирази.

Бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши натижасида ўзини олдинги ҳолатини сақлаб қоладиган мол-мулклар кўчар мулклар жумласига кирази. Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари кўчар мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш талаб этилмайди.

4 §. Пул ва қимматли қоғозлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994-йил 16-июндаги “Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида”ги Фармони билан Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддасига, “Ўзбекистон Республикаси Давлат Мустақиллигининг Асослари тўғрисида”ги Қонуннинг 11-моддасига ва Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993-йил 3-сентябрдаги 952-ХП-сонли қарорига мувофиқ, 1994-йилнинг 1-июлидан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида 1000 сўм пул купонга бир “Сўм” нисбати билан Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – “Сўм” муомалага киритилди.

Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида пул асосан икки шаклда, яъни нақд пул билан ва нақд пулсиз ҳисоб-китоб қилиш шаклларида товарларнинг муомалада бўлишида, шунингдек, бевосита товар билан боғлиқ бўлмаган харажатларни амалга оширишда хизмат қилади.

Академик Ҳ.Р.Раҳмонкуловнинг фикрича, фуқаролик ҳуқуқи нуқтан назаридан пулнинг хусусиятлари ва вазифаси қуйидагича ифодаланилиши мумкин:¹

¹ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДҲОИ. 2010. –Б.320.

- пул қонун ҳужжатларига мувофиқ истеъмоли қилинадиган, турига хос аломатлари билан белгиланадиган ашёларнинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган турларидан бири ҳисобланади;

- пул кўпчилик фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда (масалан: қарз, кредит, ҳада ва бошқа шартномалар бўйича) мустақил объект сифатида иштирок этади;

- пул фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда (масалан, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация ва бошқа шартномалар бўйича) тенг қийматга эга бўлган объект ҳисобланади;

- умумий эквивалент, яъни тенг қийматга эга бўлган объект сифатида ҳар қандай ашё билан алмаштириш, етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш учун ҳам қўлланилади;

- пул ҳар қандай қонуний қарзнинг қандай ҳолатлар, асосларда (масалан, муайян мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки лозим даражада бажарилмаганлиги туфайли) вужудга келишидан қайий назар, уни тузиш, тўлаш, қоплаш воситаси сифатида муҳим роль ўйнайди.

Пул (валюта), валюта қимматликлари тўғрисидаги қонда ФКнинг 94-95-моддаларида берилган.

Қимматли қоғозлар, Фуқаролик кодексининг 96-моддасида кўрсатилганидек, мулкӣ ҳуқуқларни, белгиланган шаклга ва мажбурий реквизитларга амал қилган ҳолда, тасдиқловчи ҳужжатлардир. Қимматли қоғозлар бошқа шахсга берилиши билан улар томонидан тасдиқланадиган ҳамма ҳуқуқлар ҳам ўша шахсга ўтади. Қимматли қоғозлар – ҳужжатлар бўлиб, улар бу ҳужжатларни чиқарган юридик шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки қарз муносабатларини тасдиқлайди, дивидендлар ёки фоизлар тарзида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш имкониятини назарда тутди. Қимматли қоғозларнинг қиймати Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида ифодаланади.

Қимматли қоғозлар жумласига ФКнинг 96-моддаси, 2-бандида кўрсатилганидек:

- Облигация;
- Вексель;
- Чек;
- Депозит ва жамғарма сертификатлари;
- Банкнинг тақдим қилувчига пул бериладиган жамғарма дафтарчаси;
- Коносамент;
- Акция;
- Қонун ҳужжатлари билан қимматли қоғозлар жумласига киритилган бошқа ҳужжатлар қиради.

Акциялар, облигациялар ва ҳазина мажбуриятларида акс эттириладиган реквизитларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги,

депозит сертификатлари ва векселларда акс эттириладиган реквизитларни эса Ўзбекистон Республикаси Марказий банки белгилайди. Қимматли қоғозлар эгаси номи ёзилган ва тақдим этувчига тегишли деб кўрсатилиши мумкин.

Қимматли қоғозлар муомаласи деганда, Ўзбекистон Республикасида уларни сотиб олиш ва сотиш, шунингдек, республика қонунларида назарда тутилган, қимматли қоғозлар эгаси алмашинувиға олиб келадиган бошқа ҳаракатлар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида (депозит сертификатлари ва векселлардан ташқари) муомалаға чиқариш ва уларни рўйхатдан ўтказиш қондаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиғи тасдиқлайди. Давлат рўйхатидан ўтказилган ҳамда белгиланган тартибда рўйхат рақамини олган қимматли қоғозларниғина Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чиқарилиши ва муомалада бўлишиға йўл қўйилади. Давлат рўйхатидан ўтказилмаган қимматли қоғозларни чиқариш гайриқонуний ҳисобланади. Бу уларни ҳамда мазкур қимматли қоғозларни сотишдан тушган пулнинг олиб қўйилиши ва бой берилган фойда қопланишини ҳисобға олган ҳолда, инвесторларға қайтариб берилишиға сабаб бўлади.

5 §. Номоддий неъматлар тушунчаси ва таркиби

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида биринчи марта фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида номоддий неъматларға бағишланган алоҳида боб ўз аксини топди. Амалдағи қонунчиликка бу бобнинг киритилиши зарурати фуқаролик ҳуқуқининг тартибға солиш доираси кенгайганлиғи билан боғлиқдир. Моддий кўринишдағи неъматлар (ашёлар) билан бир қаторда номоддий неъматлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг объекти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида номоддий неъматлар тушунчаси берилган бўлиб, унга асосан фуқароға туғилишдан ёки қонун бўйича тегишли бўлган шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шафқи, шахсий дахлсизлиғи, кадр-қиммати ва пок номи, касб-кор нуфузи, хусусий ҳаёт дахлсизлиғи, шахсий ва оммавий сирлари, эркин кўчиб юриш, туриш ва яшаш жойини тавлаш, муаллифлик ва бошқа шахсий мулкый ҳуқуқлари номоддий неъматлар ҳисобланади. Улар шахсдан бегоналаштирилмайди ёки бошқача тарзда бошқа бировға ўтказилиши мумкин эмас. Айни вақтда, қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда марҳумға тегишли бўлган шахсий номулкый ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматлар бошқа шахслар, шу жумладан ҳуқуқ эгасининг меросхўрлари томонидан амалға оширилиши ва химоя қилиниши мумкинлиғини ҳам қонун назарда тутди.¹

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДҶОИ. 2006. –Б.154.

ФКнинг 8-боби номоддий неъматларга бағишланган. Номоддий неъмат фуқаролик ҳуқуқи объектларининг алоҳида гуруҳини ташкил этади.

Номоддий неъматлар деганда қонун томонидан тан олинадиган, муҳофаза қилинадиган, моддий кўринишга эга бўлмаган ҳамда эгасини шахсидан ажратиш мумкин бўлмаган неъматлар ва эркинликлар тушунилади.

ФҚда номоддий неъматларнинг қуйидаги турлари белгилаб қўйилган:

- 1) интеллектуал фаолият натижалари (ФКнинг 97-моддаси);
- 2) хизмат ва тижорат сири (ФКнинг 98-моддаси);
- 3) шахсий номулкӣ ҳуқуқлар (ФКнинг 99-моддаси);

Номоддий неъматларнинг бир қисми, яъни, интеллектуал фаолият натижалари, хизмат, тижорат сирлари иқтисодий мазмунга эга бўлиб, товар шаклига киради ва мулкӣ муомалада мутлақ ҳуқуқлар объектлари сифатида намоён бўлади.

Шахсий номулкӣ ҳуқуқлар эса фуқаролик муомаласида ўзига хос тарзда, товар шаклига кирмаган ва иқтисодий мазмунга эга бўлмаган ҳолда намоён бўлади.

Баъзи адабиётларда ишлар ва хизматларни ҳам, моддий кўринишда бўлмагани сабабли, номоддий неъматлар гуруҳига киритадилар. Номоддий неъматларнинг фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатидаги хусусияти шундан иборатки, бунда, биринчидан, бузилган номоддий ҳуқуқ мазмунидан, иккинчидан, бундай бузилиш оқибатлари хусусиятидан келиб чиққан ҳолда фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиш усулларидан фойдаланади.

Номоддий неъматларга нисбатан ҳуқуқлар бузилган тақдирда қўп ҳолларда ҳуқуқ соҳибига моддий эмас, балки маънавий зарар етказиши. Маънавий зарар ҳуқуқи бузилганлиги шахснинг жисмоний ёки руҳий изтироблар, қайғу алам, ғам-ташвиш сингари кўринишларда намоён бўлади. Қонунга асосан, агар фуқарога тегишли бошқа номоддий неъматларга тажовуз қилувчи ҳаракатлар орқали маънавий зарар етказилса, шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда, суд ҳуқуқбузар зиммасига кўрсатилган зарарни пул орқали (моддий кўринишда) тоvon тўлаш билан қоплашни юклаши мумкин.

Маънавий зарарни қоплаш ҳаражатларини белгилашда суд ҳуқуқбузарнинг айби даражасини ва бошқа эътиборга молик ҳолатини ҳисобга олади. Суд, шунингдек, зарар етказилган шахсни индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ жисмоний ва ахлоқий қийноқлари (изтироблари, руҳий азоблари) даражасини ҳам ҳисобга олмоғи шарт.

Номоддий неъматга нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилишда қўп ҳолларда суд ҳуқуқни қайта тиклаш ёки ҳуқуқбузарликларни тўхтатишни таъминловчи чоралар кўради. Номоддий неъматлар ичида шахснинг (юрӣдик шахснинг ҳам) шаъни, кадр-қиммати ва касб-кори нуфузи

алоҳида ўринни эгаллайди. Айни вақтда, номоддий неъматлар шахсий ҳуқуқлар номи билан юритилувчи ўзига хос ҳуқуқлар мажмуини ҳам ўз ичига олади (масалан, номга, яшаш жойини танлашга, ёзишмалар дахлсизлиги, яъни, сир сақланишига бўлган ҳуқуқлар ва бошқалар).

ФКнинг 99-моддасида номоддий неъматлар ҳуқуқ соҳибига ё туғилгандан бошлаб тегишли бўлади (яшаш ҳуқуқи, соғ-саломат бўлишига бўлган ҳуқуқ, шахс шаъни, шахсий дахлсизлиги, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сирларга бўлган ҳуқуқ ва ҳ.к.) ёхуд қонунга мувофиқ, ҳуқуқ субъектига тегишли бўлади (масалан, номга бўлган ҳуқуқ, эркин кўчиб юриш ҳуқуқи, яшаш жойини танлаш ҳуқуқи ва ҳ.к.) деб кўрсатилган.

Цивилист олим Т.Фадеева ФКда назарда тутилган «номоддий неъмат» тушунчасини йиғма маънода қўлланилган ва неъматнинг ўзига ҳам, шахсий ҳуқуққа ҳам тааллуқли, деб ҳисоблайди. Айни вақтда, у номоддий неъматларни икки гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ неъматлар шахснинг мавжуд бўлиши билан боғлиқ. Шахснинг ҳаёти ва соғлиғи ушбу қатламга мансуб. Ушбу неъматлар объектив равишда мавжуд ва бу неъматларга тажовуз қилингандагина улар ҳуқуқий ҳимояга муҳтож бўлади.

Иккинчи гуруҳ неъматлар: номга бўлган ҳуқуқ, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шахсий номулкӣ ҳуқуқлар муайян ҳуқуқий муносабатнинг мазмуини ташкил этувчи субъектив ҳуқуқлар бўлиб, шу сабабли ҳам ҳуқуқ нормаси томонидан тартибга солинган.

Номоддий неъмат билан боғлиқ субъектив ҳуқуқ бўйича ҳуқуқий муносабатлар мутлақ ҳисобланади, яъни барча субъектлар унга риоя қилишлари, бузмасликлари лозим.

Номоддий неъматлар шахсни ўзидан бегоналаштирилмайди, бироқ уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учинчи шахсларга топширилиши мумкин (масалан, янги туғилган чақалоққа исм қўйиш ота-онаси томонидан амалга оширилади).

Номоддий неъматнинг ноашёвий эканлиги, унинг соҳиби бўлган субъект шахси билан узвий боғлиқ эканлиги зарурий элементлар ҳисобланади, бироқ, баъзан уларнинг бирортаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Ушбу номоддий неъмат соҳиби шахсидан ажратиб бўлмаслиги сабабли, мазкур неъматнинг мавжудлиги, унинг соҳиби шахсини тақрорланмас қилади, индивидуаллаштиради. Номоддий неъмат унинг соҳиблари ижтимоий мавқеини тавсифлайди, бу мавқенинг ажралмас белгиси ҳисобланади, айни вақтда ўзининг бутун мавжудлиги давомида ўзгаришларга дучор бўлиши ҳам мумкин. Номоддий неъматларнинг амал қилиш муддати чекланмаган.

Айни вақтда, бу белгилар шартли хусусиятга эга (масалан, интеллектуал мулк номоддий неъмат сифатида қаралса ҳам, фуқаролик муомаласида ўзига хос товар сифатида ҳаракатда бўлиши мумкин).

Юқорида кўрсатилганидек, номоддий неъматларга нисбатан шахсий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ўзига хос, улар юридик факт асосида эмас, балки қонунда бевосита назарда тутилган ҳоллардагина вужудга келади деб ёзади Т.Фадеева¹. Унинг фикрича, ҳақиқатан ҳам ФКнинг 99-моддасига биноан шахсий номулкий ҳуқуқлар ҳуқуқ соҳибига ё туғилгандан бошлаб, ёки қонунга мувофиқ тегишли бўлади. Бироқ, туғилишнинг ўзи юридик факт. Бундан ташқари ҳар қандай шахсий ҳуқуқни вужудга келиши муайян юридик фактсиз мумкин эмас, фақат бундай юридик фактлар билан шахсий ҳуқуқлар ўртасидаги боғловчи вазифасини қонун бажаради.

Номоддий неъматлар – фуқаро туғилганидан бошлаб ёки қонунга мувофиқ тегишли бўлган, ундан бегоналаштириб бўлмайдиган ўзига хос ҳислатлари (ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, номи, дахлсизлиғи ва ҳоказо) га бўлган шахсий номулкий ҳамда фуқарога ва юридик шахсга тегишли бўлган ва уларнинг розилигисиз учинчи шахсга ўтказишга йўл қўйилмайдиган шахсий номулкий неъматлардир (муаллифлик ҳуқуқи, фирма номи, ишчанлик обрўси, товар ва хизматлар белгилари ва ҳоказолар).²

6 §. Интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Ақл-идрок ва заковат кишилик жамиятининг бойлиги ва унинг қамол топиши учун зарур бўлган номоддий неъматлар, яъни маънавий манбалардан иборат.

Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири номоддий неъматларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Маълумки, инсонни интеллектуал фаолияти маҳсуллари, уларни яратиш жараёни ва ўз хусусиятлари бўйича одатдаги ашёлардан фарқ қилади. Шунинг учун улар интеллектуал мулк объектлари жумласига қиради ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларида ўзига хос объект сифатида қаралади.

И.Б. Зокировнинг таъбири билан айтганда, интеллектуал фаолият ижодий фаолият ҳисобланади. Бу қўп ҳолларда ақлий меҳнат кишилари – ёзувчилар, шоирлар, рассомлар, олимлар, инженер-техник ходим ва бошқалар фаолиятининг маҳсуллари дир. Бу маҳсулотлар фуқаролик қонунлари билан қўриқланиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши керак:

- ҳақиқатда ижод маҳсули, яъни оригинал бўлиши;
- бетақдор бўлиши;

¹ Гражданское право. Ч.1. –М.: Проспект. 1996. –301 с.

² Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2010. –Б.376.

-бирон бир объектив шаклда ифода этилиш.¹

Хуқуқ фанида бу маҳсулотларнинг қўпчилиги ғоявий-номоддий кўринишда бўлиши қайд этилади. Шу сабабли ҳам, уларга нисбатан одатдаги ашёларга, моддий объектга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ меъёрларини қўллаб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунлари интеллектуал фаолиятнинг қуйидаги натижаларини фарқлайди:

- ихтиро, фойдали модел, саноат намуналари;

- селекция ютуқлари;

- муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектлари: фан, адабиёт, санъат асарлари, аудиовизуал асарлар, радио эшиттиришлар ва телевизион кўрсатувлари, асарлар ижролари, ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумот базалари;

- интеграл микросхемалар топологиялари.

Инсоннинг ижодий тафаккури бу объектлар доирасини тинмай кенгайтириб бормоқда.

Умумий қоида бўйича, юридик шахснинг индивидуаллаштириш воситалари, жисмоний ва юридик шахсларнинг маҳсулот ва хизматлари ҳам интеллектуал фаолият натижаларига тенглаштирилади (ФКнинг 97-моддаси, 1-қисми).

Индивидуаллаштириш воситалари (фирма номи, товар ва хизмат белгилари, товар келиб чиққан жой номи) турдош маҳсулот ва хизматларни бошқаларидан фарқлаш, уларни бир-бирлари билан чалкаштириб юбормасликка хизмат қилади.

ФКнинг 97-моддасига асосан интеллектуал фаолият натижалари ва уларга тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан фуқаронинг ёки юридик шахснинг мутлақ ҳуқуқи эътироф этилади, тан олинади. Бунинг маъноси шундаки, мутлақ ҳуқуқ эгаси интеллектуал фаолият натижалари ва индивидуаллаштириш воситаларидан фойдаланиш ва тасарруф этишда фақат ўзигагина тегишли бўлган ҳуқуқ эгасидир. У учинчи шахсларга бу объектлардан фойдаланишга рухсат бериши ва таъқиқлаб қўйишга ўзигагина ҳақли (юридик шахснинг фирма номи бундан мустасно бўлиб, учинчи шахсларга фойдаланиш учун берилиши мумкин эмас).

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш, улардан фойдаланиш, уларни тасарруф этиш ва ҳуқуқий муҳофаза қилишда вужудга келадиган муносабатлар ФКнинг тегишли нормалари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1994-йил 6-майда қабул қилинган «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида»ги, «Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида»ги, 1996-йил 30-августда қабул қилинган

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДЮИ. 2006. –Б.156.

"Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлари тўғрисида"ги қонунлар билан тартибга солинади. Субъектларни индивидуаллаштириш воситаларидан фойдаланиш масалалари Ўзбекистон Республикасининг "Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида"ги 2001-йил 30-августда қабул қилинган Қонунида белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 98-моддасига асосан, хизмат ва тижорат сирлари ҳам номоддий неъматлар таркибига киради. Ошкор этилиши Ўзбекистон Республикаси манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган фан, техника, ишлаб чиқариш ва бошқарув соҳасига доир маълумотлар хизмат сирини ташкил этади. Корхонанинг тижорат сирини дегаданда, корхонанинг ишлаб чиқариш, технология ахбороти, бошқаруви, режалаштирилиши, молиялаштирилиши, молияси ва бошқа фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиш (ошкор бўлиб қолиши) унинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирини бўлмаган маълумотлар тушунилади.

Хизмат ва тижорат сирлари фуқаролик ҳуқуқи объекти сифатида ҳимоя қилиниши учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим:

- биринчидан, хизмат ёки тижорат сирини бўлган маълумотлар учинчи шахсларга номаълумлиги сабабли, ҳақиқий ёки нисбий тижорат қийматига эга бўлиши керак;

- иккинчидан, бу маълумотлардан учинчи шахсларнинг хабардор бўлишга, баҳраманд бўлишга қонуний асослари бўлмаслиги талаб қилинади;

- учинчидан, сир ҳисобланган ахборот (маълумот) эгаси унинг махфийлигини сақлашга доир чораларни кўрган бўлиши зарур.

Ушбу шартлардан бирортаси мавжуд бўлмаса, хизмат ёки тижорат сирларидан бошқаларни хабардор бўлиб фойдаланганликлари учун сир эгасидан рухсатсиз фуқаролик ҳуқуқий тартибда жавобгарликка тортилиши учун асос бўла олмайди.

Тижорат сирлари эгаси улардан ўз фаолиятида фойдаланишга, шунингдек, бошқаларга фойдаланиш учун лицензия шартномаси асосида рухсат беришга, сотишга, бошқача усуллардан тасарруф этишга ҳақли.

Хизмат ва тижорат сирини (ноу-хауни) юридик ёки жисмоний шахснинг фаолияти билан боғлиқ муайян хусусиятларини ифодаловчи ва уларга тегишли шахсий маълумотлардан иборат дейиш мумкин. Чунки бундай маълумотлар юридик шахснинг номи, фуқаронинг шахси билан бевосита боғлиқ маълумотлар ҳисобланади.

Тижорат ёки хизмат сиридан иборат бўлган маълумотлар ва ахборотларнинг ошкор этилиши, бошқа шахсга етказилиши ёки тарқатиб юборилиши маъмурий ва фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни қўллашга,

шунингдек, бундай ноқонуний ҳаракатлар натижасида етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга олиб келади.¹

Хизмат ва тижорат сирӣ аҳамиятга эга бўлган ахборот ва маълумотлар фуқаролик–ҳуқуқий муносабатларнинг объекти сифатида юридик шахс ва фуқароларнинг шахсий номоддий ҳуқуқларидан ҳисобланади.

7 §. Ишлар ва хизматлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида

Бажариладиган ишлар ва кўрсатиладиган хизматлар ҳам фуқаролик ҳуқуқининг объектлари бўлиши мумкин. Маълумки, фуқаролар ва ташкилотлар қонун билан ёки ўзаро тузилган шартномалар бўйича ўзларига юклатилган хизматларни ёхуд ишларни амалга оширадилар. Масалан, улар пудрат шартномасига мувофиқ хилма-хил кийимлар, уй-рўзгор ашёлари ва бошқа нарсаларни тайёрлайдилар, таъмирлайдилар. пудрат шартномасига биноан турар жой қурилиши ва бошқа қурилиш-таъмирлаш ишларини бажарадилар. Пудрат шартномаси бўйича шахсларнинг меҳнат натижалари товарни топшириш ёки хизмат кўрсатиш эмас, балки муайян ишни бажаришга қаратилган бўлади. Пудрат шартномаси орқали бир неча турдаги ишлар бажарилади. Пудрат шартномаси доирасига маиший хизмат, муайян объектни қуриш ва таъмирлаш, лойиҳалаш ва режалаштириш, илмий-текшириш, тажриба конструкторлик ва тажриба ишлари киради.

Омонат шартномаси бўйича мулклар омонат сакланади.² Топширик шартномаси юзасидан фуқаро ва ташкилотларнинг турли топшириқлари амалга оширилади. Воситачилик шартномаси хизмат кўрсатишга оид шартномалар тизимига мансуб ҳисобланади ва бунда воситачи, комитент кўрсатмаларига мувофиқ, ўз номидан, лекин комитент ҳисобидан, бир ёки бир неча битимларни тузади. Хизмат кўрсатишнинг бу турида воситачи томонидан учинчи шахс учун ҳуқуқий оқибат туғдирадиган юридик ҳаракат содир этилади. Воситачилик ёрдамида мол-мулкни пулли реализация қилишга доир келишувлар амалга оширилади. Бошқача қилиб айтиладиган бўлсак, у савдо воситачилиги муносабатини расмийлаштиради. Профессional савдо воситачиси (воситачи) иштирокчилар – сотувчи (ишлаб чиқарувчи) ва сотиб олувчи (истеъмол қилувчи)ларни олди-сотди жараёнидан ҳамда контрагентларни топиш, улар билан тузилган келишувларни расмийлаштириш ва бажаришдан ҳам озод этади. Масалан, халқаро савдо муносабатларида ишлаб чиқарувчилар (экспортер) ёки истеъмол қилувчилар (импортер)

¹ Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДҶОИ. 2010. –Б.397.

халқаро контрагентлар билан олди-сотди ишларида халқаро бозорда воситачи иштирокида иш кўрадилар.

Ишларнинг натижаси моддий кўринишда бўлади. Хизмат кўрсатиш туфайли, масалан, репититорлик хизмати туфайли ўқувчининг билимлари даражаси ошади, сайёҳлик хизмати туфайли – одамларга тегишли хизмат кўрсатилади. Хизматларнинг натижаси, одатда, ғоявий, номоддий кўринишда бўлади.

8 §. Номулкий ҳуқуқларнинг тушунчаси ва белгилари

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII бобида, Фукаролик кодексининг 99-моддасида шахсий ҳуқуқлар ҳақида қоидалар мавжуд. Бошқа қонунларда (масалан, Жиноят кодекси, Оила кодекси ва ҳ.к.) ҳам шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, улардан фойдаланиш масалалари ўз аксини топган.

Айрим муаллифлар инсон ҳуқуқлари – шахс ҳуқуқий мақомини белгилашнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисми эканлигини кўрсатиб, бу ҳуқуқий мақом турлича эканлигини эътироф этишади. Уларнинг фикрича, шахснинг умумий ҳуқуқий мақоми билан бирга, унинг тармок, тармоқлараро ва махсус ҳуқуқий мақомлари ҳам мавжуд ҳамда улар ўртасида ўзаро боғланиш борлигини эсдан чиқармаслик шарт¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг VII бобида ўз ифодасини топган шахсий ҳуқуқлар ҳам, ўз мазмунига кўра, юқоридаги нуқтаи-назарга мосдир. Албатта, Конституцияда мужассамланган шахсий ҳуқуқлар мазмунини ўз талқинига кўра, ФКда назарда тутилган шахсий ҳуқуқлардан ғоят кенг бўлиб ҳисобланади. Бу шахсий ҳуқуқлар бир вақтнинг ўзида турли ҳуқуқ тармоқлари орқали ҳимоя қилинади.

Адабиётларда номоддий неъматларнинг ва номулкий ҳуқуқларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги фикрларда умумийлик кўпроқ эканини таъкидлаш лозим. Уларда шахсий номулкий неъматларнинг қуйидаги хусусиятлари кўрсатиб ўтилади:

- улар фукароларнинг турли эҳтиёжларини қаноатлантиришга қаратилган;

- улар бевосита пулда баҳоланиши мумкин эмас;

- улар шахсдан ажралмайди (бундай неъматларни сотиш, ҳадя қилиш, мерос қилиб қолдириш ва бошқача тарзда шахсдан ажратиш мумкин эмас);

- улар умумий қоидага кўра, фукаронинг туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди².

Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг вужудга келиши, уларни амалга ошириш ва ҳимоя қилиш билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни тартибга

¹ Теория государства и право. –М.: Юрисп. 1997. -173 с.

² Ярошенко Н.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. –М.: Юр лит. 1990. –С.11.

солиш Фуқаролик кодекси билан бир қаторда бошқа қонун ҳужжатлари билан ҳам амлга оширилади.

Шахсий номулкий ҳуқуқлар нафақат фуқаролик ҳуқуқи, балки бошқа ҳуқуқ соҳаларининг ҳам ўзига хос объекти ҳисобланади. Жумладан, конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, оила ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи ва бошқа шу каби ҳуқуқ тармок нормалари ҳам шахсий ҳуқуқларни ўзига хос тарзда муҳофаза қилади.¹

Шахсий ҳуқуқларнинг номоддий хусусияти иқтисодий мазмундан маҳрум ҳолда юзага келади. Бу шуни билдирадики, шахсий номулкий ҳуқуқлар баҳоланиши мумкин эмас, улар учун текинлик ҳосдир, уларнинг амалга оширилиши бошқа шахсларнинг тенг қийматдаги мулкӣ мажбуриятларини назарда тутмайди. Номулкий неъматлар объекти бу шахсдан ажратиб бўлмайдиган номоддий (руҳий) неъматлар: ном, шаън, кадр-қиммат, соғлиқ, шахсий ҳаёт сири ва бошқалардир.

Ихтиро, фойдали модель, саноат намуналарининг тегишли ҳуқуқий муносабатлар объекти деб тан олиниши учун яна ақлий фаолият натижаларини баҳолай оладиган мутасадди органнинг қарори ҳам керак.

Қонунлар бир қатор ҳолларда баъзи номулкий ҳуқуқлар ёки шу ҳуқуқлар мазмунига кирувчи айрим ваколатларни бошқага ўтказишни (беришни) кўзда тутади. Жумладан, товар белгисига бўлган ҳуқуқ, юридик шахс қайта ташкил этилиши сабабли бошқа юридик шахсга ўтиши мумкин. Баъзи шахсий номулкий ҳуқуқлар мерос бўйича берилади (нашр қилиш ҳуқуқи, асарни қайта ишлаб чиқиш ва тарқатиш, патент олиш ҳуқуқи).

Баъзи бир номулкий ҳуқуқлар мерос сифатида ўтмаса ҳам, бироқ, ҳуқуққа эга бўлган шахснинг вафотидан кейин учинчи шахс томонидан ҳимояланади. ФКнинг 1054-моддаси «Асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ»да, жумладан, шундай дейилади: Муаллифнинг вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатма бўлмаган тақдирда эса, муаллифнинг меросхўрлари, шунингдек, қонунга мувофиқ, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади. Фуқаро вафот этган оила аъзосининг шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш тўғрисида даъво билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Агар муаллиф ва (ёки) олувчи адресат вафот этган ҳолларда хатлар, кундаликлар, ёзишмалар, мақолалар ва кўрсатилган ҳужжатлар марҳумнинг хотини (эри) ва болаларининг розилиги билан чоп этилиши мумкин. Шундай қилиб, айрим субъектив номулкий ҳуқуқларнинг нафақат ўзи, балки унинг мазмунини ташкил қилувчи баъзи қисмлари ҳам ворисларга ўтиши мумкин. Шахсий номулкий ҳуқуқнинг кейинги белгиси

¹ Раҳмоңкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. Т, ТДҶОИ. 2010. –Б.400.

– уларнинг вужудга келиши ва бекор бўлишидаги ўзига хосликдир. Номулкий ҳуқуқлар баъзи юридик факт сифатидаги воқеалар бошланганда, юридик хатти-ҳаракатлар натижасида ваколатли органларнинг ҳужжатлари асосида вужудга келиши (ёки бекор бўлиши) мумкин.¹

Ҳодисаларга одамларнинг эркига боғлиқ бўлмаган ҳолда юзага келадиган вазиятлар кирази (туғилиш, маълум ёшга кириш ва бошқалар). Демак, инсон туғилиши билан исм, соғлиқ, соғлом атроф муҳит, шахсий киёфага доир субъектив ҳуқуққа эга бўлади.

Юридик ҳаракатлар маълум ҳуқуқий оқибатларни юзага келтириш мақсадидан қатъи назар бажарилган, лекин шу билан бирга улар қонун қучи билан вужудга келадиган фуқаролик ҳуқуқи субъектининг қонуний ҳаракати сифатида хусусиятланади (масалан, илмий асар яратиш (ҳаракати) муаллифлик ҳуқуқини келтириб чиқаради).

Юридик ҳужжат деганда ҳуқуқий натижаларга эришишга йўналтирилган ваколатли давлат органининг қонуний ҳаракати тушунилади. Масалан, товар белгисига бўлган ҳуқуқ уни ваколатли давлат органида рўйхатдан ўтказилган қундан бошлаб юзага келади.

Алоҳида номулкий ҳуқуқлар битим тузилиши билан юзага келади (масалан, адвокатлик сир ҳуқуқи-топшириқнома ёки ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномасидан юзага келади).

Кўпгина шахсий номулкий ҳуқуқлар унинг эгаси вафот этиши билан тўхтади, масалан, муаллифлик номи ҳуқуқи, яшаш жойининг дахлсизлиги ва бошқалар. Баъзи ҳуқуқлар учун юридик ҳаракатнинг тўхташи маълум муддатнинг ўтишига боғлиқдир. Масалан, адабий асарни чоп этиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ҳуқуқи муаллифнинг ўлиmidан 50 йилгача мерос бўйича ўтиши ҳамда муомалада ҳаракат қилиши мумкин.

Шахсий номулкий ҳуқуқларнинг муҳим белгиларидан бири шахсни индивидуаллиги, яқкалигидир. Шахсий номулкий ҳуқуқлар институти бир субъект ҳуқуқидан иккинчисини ажратиш имконини беради, уларнинг ўзига хослигини ва шубҳасиз алоҳидалигини, индивидуаллигини ҳам ҳимоя қилади. Ҳар бир субъект ўзига хос номулкий ҳуқуқлар мажмуига эга, булар ҳам уни жамиятдан ажратиб туришга имкон беради, бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам номулкий ҳуқуқлар алоҳида-алоҳида бўлганда, индивидуал ҳолатда устунликка эга бўлади.

9 §. Номулкий ҳуқуқларнинг таснифи ва туркумлаш мезонлари

Мулк билан боғлиқ бўлмаган номулкий муносабатларни цивилистика фанининг фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш доирасига киришти мумкинлиги тўғрисидаги масала баҳс-мунозарали эди.

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДҶОИ. 2006. –Б.163.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида мулкӣ муносабатларнинг устуворлиги назарияси узоқ вақтгача ҳукмронлик қилди.

Ҳозирги пайтда номулкӣ манфаатларни шахснинг номоддий талабларини қаноатлантиришни ҳуқуқӣ таъминлаш объектив зарурлиги сабабли, бу масала долзарблашмоқда. Ҳуқуқӣ ҳолатни белгилаш ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳуқуқӣ меъёрлар тарикасида қатор тармоқларнинг ҳуқуқӣ меъёрлари билан амалга оширилади. Амалдаги Фуқаролик кодексида шахснинг илгариги қонунлардан жиддий фарқ қиладиган ҳуқуқӣ ҳолати ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларни белгилашга йўналтирилган меъёрлар мустаҳкамланди.

Баъзи шахсий номулкӣ муносабатларнинг мулкӣ муносабатлар билан алоқада эмаслиги, уларнинг илмӣ ва услубӣ жиҳатидан ҳам, тартибга солиш мақсади ва бажарадиган вазифаси жиҳатидан ҳам айнаи фуқаролик ҳуқуқи томонидан ўрганишни асло инкор этмайди.

Шахсий номулкӣ ҳуқуқларнинг турли кўринишдаги таснифлари мавжуд. Аввало, шахсий ҳуқуқнинг мулкӣ ҳуқуқлар билан боғланган ва боғланмаганларини фарқлашади.

Мулкӣ муносабатлар билан боғланган шахсий номулкӣ ҳуқуқлар уларни амалга оширишда мулкӣ ҳуқуқнинг юзага келишида асос сифатида кўриниши мумкин. Жумладан, шахснинг адабий асарга муаллифлиги (шахсий ҳуқуқ) ўз кетидан қалам ҳақи олишни вужудга келтириб, мулкӣ ҳуқуқни юзага келтиради.

Мулкӣ ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкӣ ҳуқуқларга, номга, ташқи қиёфага, шаън ва қадр-қимматга бўлган ҳуқуқ киритилади. Бу номулкӣ ҳуқуқлар мулкӣ ҳуқуқ билан бирон тарзда боғланишда бўлмайди.

Шахсий номулкӣ ҳуқуқ бир қатор белгилар билан тавсифланади. Бу белгилар жумласига номоддий хусусиятдаги мустақил шахсий номулкӣ ҳуқуқ эканлиги ва уларнинг ҳуқуқ эгасидан бегоналаштирилмаслигини киритиш мумкин.

Бу муносабатларда жисмоний ва юридик шахс муайян номоддий вақолатларга эга бўлган субъект сифатида намоён бўлади. Бунда шуни таъкидлаш керакки, фуқаронинг муомала лаёқатининг чекланганлиги ёки муомалага лаёқатсизлиги шахсий номулкӣ ҳуқуқни (соғ-саломат бўлиш ҳуқуқи, шахсий дахлсизлик, қулай атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқи) амалга оширишга ҳалақит бермаслиги лозим.

Баъзи ҳуқуқшунослар умуман шахсдан ажратиб бўлмайдиган объектларга нисбатан субъектив ҳуқуқнинг бўлишини рад этадилар ва бунда шахсий ҳуқуқлар тўғрисида эмас, балки шахсий неъматлар тўғрисида гапириш тўғрироқ, деб ҳисоблайдилар. А.А.Хасанов бу масалада анъанавий нуктаи назар ниҳоятда мақбул деган хулосага келади. «Шахс» ва «ҳуқуқ» тушунчаларини бир-биридан фарқлаш шак-шубҳасиз лозим. Ахир, шахс нафақат ушбу неъматлар билангина, балки авваломбор,

онг, ирода билан, шунингдек, ижтимоий, маънавий сифатлар билан тавсифланади.¹

Ёзишмалар сири, шахснинг шаъни, қадр-қиммати, дахлсизлиги ва бошқалар—булар ҳақиқатан ҳам ҳақиқий ижтимоий неъматлардир, улардан фойдаланишнинг давлат томонидан кафолатланганлик имконияти — бу субъектив ҳуқуқ, яъни, айтиб ўтилган неъматларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи ва уларни бузишдан ҳимоя қилишни талаб қилиш ҳуқуқидир.

Субъектив ҳуқуқда ҳуқуқ соҳиби ўз ҳуқуқига риоя этилишини бир ёки бир неча шахсдан талаб қила олади.

Мулкӣ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлмаган кўпгина шахсий номулкий ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлар ҳисобланади. Бирок, мутлақ ҳуқуқ бузилганда, бузувчига мутлақ ҳуқуқни тиклашга йўналтирилган ҳаракатни содир қилиш вазифаси топширилади, бунда ҳуқуқ соҳиби ҳуқуқни бузувчи билан нисбий ҳуқуқий муносабатда бўлади.

Мулкӣ ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган баъзи шахсий ҳуқуқлар фақат нисбий бўлиши мумкин.

Мулкӣ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган шахсий ҳуқуқлар бир вақтнинг ўзида ҳам мутлақ, ҳам нисбий ҳуқуқий муносабатларда намоён бўлиши мумкин. Масалан, муаллифнинг асарга дахлсизлик ҳуқуқи нашриёт билан муносабатда нисбий хусусиятга эга бўлади. Муаллиф муаллифлик шартномасига мувофиқ, унинг асари қандай кўринишда яратилган бўлса, шундай ҳолича, унинг розилигисиз ўзгартиришлар, қўшимчалар, тузатишлар киритмай, нашр этилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу вақтнинг ўзида муаллиф ўз асарининг дахлсизлиги хусусида номуайян доирадаги шахслар билан мутлақ ҳуқуқий муносабатга киришади, бундай ҳолда унинг ҳуқуқи муаллифлик шартномасига эмас, балки асарни яратиш фактига асосланади.

Мулкӣ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлган баъзи шахсий ҳуқуқлар фақат нисбий ҳисобланади. Жумладан, фуқаронинг тиббий сирни сақлашни талаб қилиш ҳуқуқи муайян муассасанинг тиббий ходимига юкланган. Агар ташхис, даволаш услублари ва бошқа маълумотлар бегона шахсларга маълум бўлса, у ҳолда улар сирни сақлашга доир мажбуриятга эга бўлмайди.

Шахсий номулкий ҳуқуқларни уларнинг фуқаролик ҳуқуқлари субъектига тегишлилиги бўйича фарқлаш мумкин. Бир хил шахсий ҳуқуқлар фақат фуқароларга тегишли бўлади (соғ-саломатликка бўлган ҳуқуқ, хусусий қиёфага, тиббий сир, фарзандликка олиш сирига бўлган ҳуқуқлар ва бошқа шахсий ҳуқуқлар) бошқалари эса, фақат ташкилотга тегишли бўлади, масалан, фирма номига бўлган ҳуқуқ.

¹ Ҳасанов А. А. Ўзбекистон Республикасида шахсий номулкий ҳуқуқларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш ва ҳимоя қилишнинг айрим муаммолари. Диссертация автореферати. —Т., 2001.

Фукаролик ҳукуки фанида шахсий ҳуқуқларни туркумлаштириш асосларига турли мезонлар қўйилаётгани ҳам табиий. Фикримизча, шахсий номулкий ҳуқуқларнинг турлари ва доираси кенг, уларнинг «ягона, умумтанолган ўлчовини» ишлаб чиқиш – бу беҳуда уриниш. Фукаролик ҳукуки олимлари ҳар доим ўз тадқиқот мақсадларидан келиб чиқиб, муайян ўлчовни ишлаб чиқадилар ва қўллайдилар. Натижада – шахсий номулкий ҳуқуқларни янги қонуниятлари очилади, у ҳақда билимларимиз бойийди ва кенгайди. Ҳуқуқшунос олим Т.Фадеева шахсий номулкий ҳуқуқларнинг муайян мақсадини йўналишлар бўйича қуйидаги турларга бўлади:

1) шахсий индивидуаллаштиришга қаратилган шахсий номулкий ҳуқуқлар: номга (юридик шахсни номланишга бўлган ҳуқуқи), шаън, кадр-қиммат, ишбилармонлик обрўйига бўлган ҳуқуқлар;

2) шахснинг жисмоний дахлсизлигини таъминлашга қаратилган шахсий номулкий ҳуқуқлар (яшаш, эркинлик, истиқомат жойи, турар-жойга бўлган ҳуқуқлар);

3) шахснинг ички дунёси ва унинг манфаатлари дахлсизлигига қаратилган шахсий ҳуқуқлар (шахсий ва оилавий сирлар, хусусий ишларга аралашмаслик, шаън ва кадр-қиммат).¹

А.А.Хасанов шахсий номулкий ҳуқуқларни 4 гуруҳга ажратишни таклиф этади.

Уларнинг биринчи гуруҳига, шахснинг жисмоний бардамлигини таъминловчи шахсий номулкий ҳуқуқларни киритиш керак:

- яшаш ҳуқуқи;
- соғлиқ ҳуқуқи (саломатликни муҳофаза қилиш);
- соғлом атроф-муҳит ҳуқуқи.

Иккинчи гуруҳга шахснинг ўзига тегишли бўлган ҳуқуқлар киради:

- номга бўлган ҳуқуқи;
- хусусий қиёфа (кўриниш)га бўлган ҳуқуқи;
- шаън ва кадр-қиммат ҳуқуқи.

Учинчи гуруҳни шахснинг мухтор (автоном) ҳолатини (шахсий ҳаёт сир) таъминловчи ҳуқуқлар ташкил қилади:

- адвокатлик сирга бўлган ҳуқуқи;
- нотариал ҳаракатлар сирга бўлган ҳуқуқи;
- банк сирга бўлган ҳуқуқи;
- тиббий сир ҳуқуқи;
- фарзандликка олиш сирга бўлган ҳуқуқ;
- ёзишмалар, телефон сўзлашувлари ва телеграф хабарлари сирга бўлган ҳуқуқ;
- турар-жой дахлсизлигига бўлган ҳуқуқи;
- шахсий ҳужжатларнинг дахлсизлик ҳуқуқи.

¹ Гражданское право. М., 1996. -С. 302.

Тўртинчи гуруҳ интеллектуал ва бошқа ақлий фаолият натижаларини, яъни фан, адабиёт, санъат асарларининг, рационализаторлик таклифлари, ихтиро, саноат намуналари, фойдали моделлар муаллифларининг номулкий ҳуқуқлари; товар белгисига бўлган ҳуқуқларни ўз ичига олади.¹

Ушбу келтирилган турли туркумлаш мезонлари шахсий номулкий ҳуқуқлар мазмунини яхшироқ англаб етишга ва тегишли даражада ҳимоя қилишга имкон беради. Шунингдек, улар тўғрисидаги нормаларни янада такомиллаштириш ва фуқаролик ҳуқуқи фанини ривожлантириш учун асосий манба бўлиб хизмат қилади.

10 §. Шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя қилиш

Шаън, қадр-қиммат ҳар бир шахснинг чамбарчас маънавий бойлиги ҳисобланади. Ҳар бир инсон, ўзининг жамиятда эгаллаган мавқеидан қатъи назар, ўз ҳолича, ўзига хос бўлган шаън ва қадр-қимматга эга. У ўзича ўз шаън ва қадр-қимматини сақлашга ва унга доғ туширилган тақдирда, ҳар қандай йўл билан ўзини муҳофаза қилишга, яъни шаън ва қадр-қимматини тиклашга ҳаракат қилади.²

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида “Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашайдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга” эканлиги мустаҳкамланган. Шунингдек, ФКнинг 100-моддасига биноан, фуқаро ёки ташкилот ўз шаънига доғ туширадиган ва қадр-қимматини, ишбилармонлик обрўсини пагта урадиган маълумотлар, агар ана шу маълумотларни тарқатувчи шахс уларнинг ҳақиқат эканлигини исбот қила олмаса, суд орқали рад қилинишини талаб этишга ҳақлидир. Бунда қонун шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда шахснинг жамиятда ўз меҳнати билан тутган ўрни, топган обрўсини назарда тутди. Фуқаролик қонунчилигида бундай қондаларнинг бўлиши шахсларнинг ҳуқуқлари яна ҳам кенгроқ ҳимоя қилинишига алоҳида эътибор берилганлигини билдиради.

Шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсига тажовуз қилинган тақдирда, кўп ҳолларда ҳуқуқ соҳибига моддий эмас, балки маънавий зарар етади. Маънавий зарар ҳуқуқи бузилган шахснинг жисмоний ёки рухий изтироблари, қайғу-алам, ғам-ташвиш сингари кўринишларда намоён бўлади. Қонунга асосан, агар фуқарога унинг шахсий номулкий ҳуқуқларини бузувчи ёхуд унга тегишли бошқа номоддий неъматларга тажовуз қилувчи ҳаракатлар орқали маънавий зарар етказилса, шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда суд ҳуқуқбузар зиммасига

¹ Ҳасанов А.А. Ўша асар.

² Раҳмонкулов Х.Р. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. –Т, ТДҶОИ. 2010. –Б.410.

кўрсатилган зарарни пул орқали (моддий кўринишда) тоvon тўлаш билан қоплашни юклаши мумкин.

Маънавий зарарни қоплаш харажатларининг белгилашда суд ҳуқуқбузарнинг айби даражасини ва бошқа эътиборга молик ҳолатини ҳисобга олади. Суд шунингдек, зарар етказилган шахсни индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ жисмоний ва ахлоқий кийноқлари (изтироблари, рухий азоблари) даражасини ҳам ҳисобга олмоғи шарт.

Шаън, кадр-қимматни ҳимоя қилишда кўп ҳолларда суд ҳуқуқни қайта тиклаш ёхуд ҳуқуқбузарликларни тўхтатишни таъминловчи чоралар кўради. Шаън-фуқаронинг муайян даражада тасдиқланиши, унинг ижтимоий ҳолатидир. кадр-қиммат эса мазкур ҳолатнинг соҳиби онгида акс эттирилиши, яъни жамият томонидан тақдирланишига кўра шахснинг ўз-ўзига берган баҳосидир. Бу масала Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 6-моддасида айtilганидек, меҳнат соҳасида ўзини камситилган деб ҳисоблаган шахс камситишни бартараф этиш ҳамда ўзига етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиши мумкин.

Ишчанлик обрўси жисмоний ёки юридик шахснинг фуқаролик муомаласида иштирок этганидаги инсофли ёки инсофсиз ҳаракат қилишини билдиради. Бирон - бир фуқаронинг ёки ташкилотнинг номига, шаънига доғ туширишга, бадном қилишга, кадр-қимматини пастга урадиган маълумотларни тарқатишга қонун йўл қўймайди. Бундай ҳолларда ҳуқуқлари бузилган шахсларнинг манфаатлари, жиноят қонунчилиги нормалари (Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 139-140-моддалари) қўриқланиши ёки қўриқланмаслигидан қатъи назар, фуқаролик қонунчилиги билан ҳимоя қилинади (ФКнинг 100-моддаси).

Профессор И.Б.Зокировнинг эътироф этишича, ҳар қандай салбий маълумотлар шаън ва кадр-қимматни, ишчанлик обрўсини пастга урадиган ёки унга доғ туширадиган маълумотлар ҳисобланавермайди. Фуқаролик қонунини назарда тутилган маълумотлар:

биринчидан, бировнинг шаънига доғ туширадиган ёки кадр-қимматини ишчанлик обрўсини пастга урадиган бўлиши,
иккинчидан, бу маълумотларнинг тарқатилган бўлиши,
учинчидан, мазкур маълумотлар ҳақиқатга тўғри келмайдиган бўлиши керак.¹

Шахсларнинг обрўсига доғ туширадиган маълумотлар, деганда қонун турмуш доираларига, жамиятимиз ахлоқ тамойилларига бўлган муносабатларнинг салбий баҳоланиши тушунилади.

Маълумотлар аниқ фактларга баҳо беришдан ёки шахснинг ҳулкини, хатти-ҳаракатини баҳолашдан иборат бўлиши мумкин. Бундай ишлар бўйича жавобгар тараф фактларнинг ҳақиқатда бўлганлигини

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. -Т, ТДЮН. 2006. -Б.169.

исботласагина ёки келтирилган баҳо ва тавсиф далилларига тўғри келишини исботласагина, даъвогар олдида жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Агар жавобгар даъвогар шахсни тавсифловчи далилларнинг бўлганлигини исботлай олмаса ёки суд жавобгар берган баҳо билан келишмаса, уни жавобгарликка тортиши мумкин.

Агар фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотлар оммавий ахборот воситаларида тарқатилган бўлса, айни шу оммавий ахборот воситаларида раддия берилиши лозим (ФКнинг 100-моддаси, 3-банди).

Агар бундай маълумотлар ташкилотдан олинган ҳужжатда учраса, бундай ҳужжат алмаштирилиши ёки чақириб олиниши лозим (ФКнинг 100-моддаси, 4-банди).

Бошқа ҳаракатларда раддия бериш тартиби суд томонидан бегиланади, лекин у обрўга путур етказувчи маълумотларни тарқатиш усулига ва хусусиятига мувофиқ бўлиши шарт.

Обрўга путур етказувчи маълумотларни тарқатган шахс бундай маълумотларни рад этиш билан бирга, уларнинг тарқатилиши натижасида етказилган моддий ва маънавий зарарларни ҳам тўлаши лозим.

Умумий қоидага кўра, фуқаронинг ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қоидалар юридик шахснинг ишчанлик обрўсини ҳимоя этишга нисбатан ҳам тегишли йўсинда тадбиқ этилади (ФКнинг 100-моддаси, 9-банди).

Бозор муносабатлари шароитида фуқаролар ва юридик шахсларнинг шаъни, обрўси, кадр-қиммати, шунингдек, ишчанлик фаолияти обрўсини тиклаш, ижтимоий муносабатларда уларнинг фаолиятига одилona баҳо бериш, айниқса, катта ҳаётий аҳамиятга эга.

11 §. Фуқаронинг исмига бўлган ҳуқуқи ва уни ҳуқуқий ҳимоя қилиш

Фуқаронинг исми деганда унинг исми ҳам, отасининг исми (шарифи) ва насаби ҳам назарда тутилади. Ҳар бир шахс ўзининг ким эканлигини ўз номи билан исботлайди ва шу билан ўз номига эга бўлган бошқа шахслардан ажралиб туради. Ном олиш, яъни насаб, исм ва ота исмини олиш, номни ўзгартириш махсус қонунлар билан, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси ва фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд қилиш тартиби тўғрисидаги қоидалар билан тартибга солинади.

ФКнинг 19-моддасида фуқаронинг исми билан боғлиқ қатор нормалар белгилаб қўйилган. Унга кўра, агар қонундан ёки миллий одатдан бошқача тартиб келиб чиқмаса, фуқаро ўз фамилияси ва номидан, шунингдек, отасининг исми билан ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлади ҳамда уларни амалга оширади.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда фуқаро тахаллусдан фойдаланиши мумкин.

Фуқаро фуқаролик муомаласида яширин тарзда ҳаракат қилишга фақат қонунда йўл қўйилган ҳолларда йўл қўйилади (масалан, мамлакатимизда муаллиф ўз номини кўрсатмасдан, аноним тарзда асарини нашр этишга ҳақли, тижорат банкларида хорижий валюталар кўринишида омонатлар қўйиш ҳуқуқига эга).

Фуқаро қонунда белгиланган тартибда ўз исмини ўзгартиришга ҳақли. Фуқаронинг ўз исмини ўзгартириши аввалги исми билан олган ҳуқуқ ва бурчларини бекор қилиш ёки ўзгартириш учун асос бўлмайди.

Фуқаро ўз исмини ўзгартирганлиги ҳақида қарздорлари ва кредиторларига хабар бериши учун зарур чораларни кўриши шарт ва у мазкур шахсларда фуқаронинг исми ўзгарганлиги ҳақида маълумот йўқлиги туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар хавфини ўз зиммасига олади.

Исми ўзгартирган фуқаро ўзининг аввалги исмига расмийлаштирилган ҳужжатларга ўз ҳисобидан тегишли ўзгартиришлар киритилишини талаб қилишга ҳақли. Масалан, шахс никоҳга кириши муносабати билан эри (хотини) фамилиясини олиши унинг аввалги ҳужжатлари (дипломи, омонат дафтарчаси, хизмат гувоҳномаси ва шу кабилар)ни ҳам тегишли равишда ўзгартириш бериш ҳақида тегишли идоралардан талаб қилиш ҳуқуқини беради. Бироқ, бу ўзгартиришларни амалга ошириш харажатлари манфаатдор шахс зиммасига тушади.

Айрим ҳолларда, субъектларнинг (масалан, терговда, судда айбланувчи, судланувчи сифатида катнашаётган шахс, банкротлик бўйича иш кўзгатирилган якка тадбиркор ёки тадбиркорлик субъекти муассиси бўлган жисмоний шахсни) муайян белгиланган муддатда ўз исмини ўзгартириш ҳақидаги мурожаати вақтинчалик рад этилиши мумкин.

Фуқаро туғилган вақтида олган исмини, шунингдек, ўзгартирилган исмини фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш учун белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказиши керак.

Бошқа шахс исмидан фойдаланиб, ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлишига йўл қўйилмайди.

Ўз исми билан яшаш ҳуқуқига эътироз билдирилаётган ёки исмидан қонунсиз фойдаланилаётганлиги муносабати билан манфаатлари бузилаётган шахс манфаатларини бузувчидан бундай ҳаракатларга чек қўйишни, раддия беришни талаб қилиши мумкин. Агар манфаат қасддан бузилаётган бўлса, жабрланган шахс қўшимча суръатда зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли. Зарарни қоплаш учун манфаати бузилган шахснинг даромадини бериш талаб қилиниши мумкин. Манфаат қасддан бузилганида жабрланувчи маънавий зарарнинг қопланишини ҳам талаб қилишга ҳақли. Масалан, бир шахс ўзини машҳур санъаткорлардан бирини номи билан кўрсатиб, чекка кишлоқларда концертлар беради. Бундан хабар топган санъаткор унинг номидан фойдаланган шахсга нисбатан

ФКнинг 20-моддасида белгиланган тартибда ва асосларда даъво қилишга ҳақли.¹

Исм ёки шахсий шаън эгаси бўлмаган, лекин оилавий мавқеига кўра бундан манфаатдор бўлган шахс ҳам ФКнинг 20-моддаси, 2-қисмига асосан ўзганинг исмидан ғайриқонуний фойдаланаётган шахсдан бу ҳаракатларга чек қўйишни ва раддия бериш ҳақидаги талабларни қўйиши мумкин. Бу шахс бошқа шахснинг ўлимидан кейин ҳам унинг исмини ва шаънини ҳимоя қилишга қаратилган талабларнинг бажарилишига ҳаракат қила олади. Исмни ва шаънини бузиш туфайли келтирилган зарарни қоплаш талаби ўлимдан кейин тан олинади.

Шундай қилиб, номга бўлган ҳуқуқ объектив ҳуқуқдан иборат. Қонун бошқа шахснинг номи остида ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлишни тўғридан-тўғри таъқиқлайди.

Фуқаролик ҳуқуқида номга бўлган ҳуқуқ фуқаронинг ёки юридик шахснинг мулкӣ ҳуқуқ билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкӣ ҳуқуқи сифатида фуқаронинг ёки юридик шахснинг ўз номи остида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши ҳамда уларни амалга ошириш имкониятидан иборат.

Назорат учун саволлар

1. Фуқаролик ҳуқуқининг объектларига таъриф беринг.
2. Фуқаролик ҳуқуқи объектларининг қандай турларини биласиз?
3. Фуқаролик муомаласидан чиқарилган ашёларга нималар киради?
4. Ашёларнинг қандай турларини биласиз?
5. Мураккаб ашёларни моҳиятини тушунтириб беринг?
6. Фуқаролик муомаласида чекланган ашёларни санаб беринг?
7. Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида ишлар ва хизматларга мисол келтиринг.
8. Номулкӣ ҳуқуқларнинг қандай турларини биласиз?
9. Хизмат ва тижорат сирлари фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида ҳимоя қилиниши учун қандай шартлар мавжуд бўлиши керак?
10. Номоддий неъматлар деганда нимани тушунасиз?

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т, ТДЮИ 2006. 171-172 бетлар.

XII БОБ. БИТИМЛАР

1 §. Битимлар тушунчаси ва турлари

Битимлар жисмоний ва юридик шахсларнинг онгли, аниқ мақсадга қаратилган, эрк-иродаси асосидаги хатти-ҳаракатлари бўлиб, уларни амалга ошириш орқали улар муайян ҳуқуқий оқибатларга эришишга интилади.¹

Битимлар деб фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларга айтилади (ФКнинг 101-моддаси).

Ҳар қандай битим шахсларнинг эрки-иродаси билан боғлиқ бўлиб муайян ҳуқуқий оқибат туғдиришга қаратилади. Битимда фуқаро ва ташкилотларнинг муайян моддий ҳамда маданий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эрклари ифодаланади.

Битим шахсларнинг эрки билан боғлиқ бўлган иродасидан келиб чиқадиган ҳаракат бўлганлигидан битимда ифодаланган эрк изҳор қилиниши, яъни, бошқа шахсларга билдирилиши лозим.

Битим тузиш натижасида муайян ҳуқуқий оқибат туғдириш учун битим тузувчи шахслар битимда ўз эркларини ифодалашдан ташқари муайян ҳаракатни қилишлари лозим. Бу ҳаракат шарт қилинган ишни бажаришга, муайян мулкни топширишга ёки маълум пулни тўлашга қаратилган бўлиши мумкин.²

Фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳолатлар сифатида юридик факт таркибига кирадиган битимлар бошқа юридик фактлардан фарқ қилади. Масалан, юридик факт ҳисобланган ҳодиса шахсларнинг эркидан ташқари вужудга келса, битимлар фақат шахсларнинг эрки билангина тузилади.

Битимлар тушунчаси учун қуйидаги шартлар муҳимдир:

а) битим тузувчи шахс фуқаролик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланади;

б) муайян битимни тузувчи шахсда бу битимни тузиш эрки бўлиши ва бу эрк маълум ҳуқуқий оқибатлар туғдиришга қаратилган бўлиши лозим;

в) шахснинг эрки муайян юридик факт ҳисобланган ҳаракатда ўзининг ташқи ифодасини топиши, яъни маълум шаклда изҳор қилинган бўлиши керак.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида битимлар ўзларининг белгилари бўйича қуйидаги турларга бўлинади:

1. Битим тузувчиларнинг эрклари ифода этилишига қараб битимлар бир томонлама, икки томонлама, кўп томонлама битимларга бўлинади.

¹ Рахмонкулов, Х.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексига шарҳ 1-жилд. -Т, 2010. –Б.292.

² Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., 2006 –Б. 158.

Бир томонлама битимда фақат бир томоннинг эрки ифодаланади, ҳуқуқ ва мажбурият фақат бир томоннинг иродаси бўйича вужудга келади, ўзгаради ёки бекор бўлади. Бир томонлама битимларга мисол қилиб, васият, меросдан воз кечиш, ишонч қоғози бериш, ваколат олмасдан вакиллик қилган шахснинг ҳаракатларини ваколат берувчи маъқуллашини кўрсатса бўлади. Бир томонлама битим уни тузган шахс учун мажбуриятлар келтириб чиқаради.

Цивилист олим И.Б.Зокировнинг фикрича, икки томонлама битимлар ҳар икки томоннинг эркига мувофиқ тузилади. Бундай битимлар шартномалардир. Икки томонлама битимга мисол қилиб, олди-сотди, мулк ижараси, суғурта ва бошқа шартномаларни кўрсатса бўлади.¹

Академик Х.Р.Рахмонкуловнинг фикрига кўра, икки тарафлама битим фақат ўз ҳуқуқий мақсадларини қўзғовчи икки тарафнинг эрк ихёри мавжуд ҳолатларда ҳуқуқий натижани вужудга келтиради.²

Кўп томонлама битимлар уч ва ундан ортиқ шахсларнинг эрклари ифодаланиб тузилади. Кўп томонлама битимларга мисол қилиб, таъсис шартномаси ва оддий ширкат (биргаликдаги фаолият) шартномасини кўрсатса бўлади. Кўп томонлама битимлар ҳам икки томонлама битимлар сингари ўзаро келишув, яъни шартномадир. Ҳар қандай шартнома битим ҳисобланса ҳам, ҳар қандай битим шартнома бўла олмайди. Аксарият битимлар шартнома ҳисобланиши мумкин.

2. Битимлар муқобил ижронинг бўлиш-бўлмаслигига қараб, ҳақ бараварига ва текинга тузиладиган битимларга бўлинади.

Ҳақ бараварига тузиладиган битимлар бўйича томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига муайян бир мулкни топшириш, пул тўлаш, ишни бажариш, бирор хизмат кўрсатиш сингари ҳаракатларни қилиш мажбуриятини олади. Ҳақ бараварига тузиладиган битимларга қарши (муқобил) ижро назарда тутиладиган битимлар олди-сотди, айирбошлаш, пудрат, суғурта каби шартномалардир, чунки уларда томонлардан ҳар бири қарши томон фойдасига биронта ҳаракат қилади. Масалан, сотувчи пул эвазига маълум мулкни топширади.

Текин, яъни, ҳақ тўланмай тузиладиган битимлар асосида томонлардан бири иккинчи томон фойдасига бирон-бир ҳаракат қилиш мажбуриятини олади. Бу ерда қарши (муқобил) ижро йўқ. Масалан, ҳада, фойсиз қарз, мулкдан текин фойдаланиш (ссуда) тўғрисидаги шартномаларни кўрсатиш мумкин.

3. Битимлар қай пайдан эътиборан тузилган деб ҳисобланишини аниқлаш мақсадларида консенсуал ва реал битимларга бўлинади.

Консенсуал битим деб, ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзаро келишиш ва бундай келишувни лозим тартибда расмийлаштириш пайтида вужудга келтирадиган битимга айтилади. Мулк ижараси, маҳсулот етказиб бериш,

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., 2006. –Б. 159.

² Рахмонкулов. Х.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд. –Т, 2010. –Б.299.

пудрат, контракция сингари шартномалар консенсуал битим ҳисобланади.

Реал битим деб, ўзаро келишувга мувофиқ ашёлар ёки пулни топшириш пайтида ҳуқуқ ва мажбуриятни вужудга келтирадиган битимга айтилади. Реал битимларга мисол қилиб, қарз, омонат сақлаш, юк ташиш шартномаларини кўрсатса бўлади.

4. Бундан ташқари битимлар казуал ва абстракт битимларга бўлинади. Ҳар қандай битим ҳуқуқий асосга - субъектлар эришишни кўзлаётган ҳуқуқий мақсадга эга. Шу сабабли казуал битимда ундан қандай мақсад кўзда тутилаётгани, яъни нима сабабдан тузилаётгани кўриниб туради.

Абстракт битимлар гўёки битим асосидан узилиб қолган ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирувчи битимлардир.

5. Битим иштирокчиларининг ўзаро муносабатларига ҳос алоҳида хусусиятларига кўра битимларни фидуциар ва фидицуар бўлмаган турларга бўлиш мумкин.¹

2 §. Битимларнинг муддатлари ва шартли битимлар

Ҳуқуқ субъектлари томонидан гузиладиган битимлар муайян муддатларда ижро этилади ва бекор бўлади.

Агар битимда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келиши ёки бекор бўлиши вақти кўрсатилган бўлса, битимлар муддатли ҳисобланади. Битимларда муддатлар куйидагича:

а) аниқ кун, ой, йил билан (масалан, 2012-йил 15-ноябрь);

б) муайян вақтнинг ўтиши билан (масалан, бир ярим йилдан кейин ўтишини кўрсатиш);

в) маълум бир воқеа юз бериши билан белгиланади.

Агар битимда унинг ижро этилиш муддати кўрсатилмаган бўлса, бундай битим муддатсиз ҳисобланади. ФКнинг 242-моддасида кўрсатилганидек, агар мажбуриятни бажариш муддати кўрсатилмаган ёки талаб қилиб олиш пайти белгилаб қўйилмаган бўлса, кредитор ҳар қачон ижронини талаб қилишга, қарздор эса ижронини ҳар қачон амалга оширишга ҳақли бўлади. Мажбуриятни дарҳол бажариш вазифаси қонун, шартнома ёки мажбуриятнинг моҳиятидан англашилмаса, қарздор бундай мажбуриятни кредитор талаб қилган кунидан бошлаб етти кунлик муддат ичида бажариши шарт.

Шартли битим деб, тарафлар ўртасида тузиладиган битимнинг амалга оширилиши ёки бекор бўлиши бирон-бир шартга боғлаб қўйилишига айтилади. Шартли битимлар икки хил кўринишда бўлади:

а) шартли кечиктирилган;

б) бекор бўлиш шартли билан тузиладиган битимлар.

¹ Раҳмонқулов. Х.Р. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд. –Т., 2010. 301-302 бетлар.

ФК 104-моддасининг биринчи қисмида айтилганидек, агар тарафлар ҳуқуқ ва бурчларнинг келиб чиқишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум бўлган ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар, битим шarti кечиктириш шarti билан тузилган ҳисобланади. Айтайлик, уй эгаси турар жойни ижарага берилишини ўғлининг маълум вақтга бошқа шаҳарга ўқишга кетиши шarti билан битим тузади, агар ўғли бошқа шаҳарга кетмаса, бунда тарафлар ўртасида ҳеч қандай ҳуқуқ ҳам, мажбурият ҳам вужудга келмайди.¹

ФК 104-моддасининг иккинчи қисми бекор бўлиш шarti билан тузилган битимни таъкидлайди. Унда кўрсатилишича, агар тарафнинг ҳуқуқ ва бурчларнинг бекор бўлишини юз бериши ёки бермаслиги номаълум ҳолатга боғлиқ қилиб қўйсалар бундай битим бекор бўлиш шarti билан тузилган битим ҳисобланади. Масалан, турар жойни ижарага берувчи фуқаро муайян бир ҳол содир бўлганда, айтайлик ўғлининг ҳарбий хизмаддан қайтгач, уйни бўшатиб беришни шарт қилиб, ижара шартномаси тузган бўлса, ўғли қайтиши билан ижара шартномаси бекор бўлади. Шартли равишда мажбурият олган шахс шартга боғлиқ бўлган ҳуқуқни ёмонлаштириш ёки йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларни қилмаслиги керак.

Агар шартнинг юз беришига, ушбу шартнинг юз беришидан манфаатдор бўлган тараф инсофсизлик билан ёндошган бўлса, бу шарт содир бўлмаган ҳисобланади (ФКнинг 104-моддаси, 4-банди). Масалан, мол-мулкларини суғурта қилдирган шахс суғурта суммасини олиш мақсадида мол-мулкка қасддан ўт қўйиб ёндирса, бу ҳолда суғурта суммаси тўланмайди.

3 §. Битим шакллари

Битим тузишда эркин ифодалаш усулига битим шакли, деб айтилади. Битимлар оғзаки ва ёзма (оддий ёки нотариал тасдиқланган) шаклда тузилади (ФКнинг 105-моддаси, 1-банди).

ФКнинг 106-моддасига биноан, қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида ёзма тасдиқланган шакл белгилаб қўйилмаган, жумладан, у тузилаётган вақтнинг ўзидаёқ бажариладиган битим оғзаки тузилиши мумкин. Шахснинг хатти-ҳаракатидан унинг битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади.

Жетон, патта ёки одатда қабул қилинган бошқа белги бериш билан тасдиқланган битим, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, оғзаки шаклда тузилган битим ҳисобланади.

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., 2006. –Б. 160.

Ўзма шаклда тузилган шартнома бажаришга қаратилган битимлар, агар қонун ҳужжатлари ва шартномага зид бўлмаса, тарафларнинг келишувига мувофиқ оғзаки тузилиши мумкин.

Қонунда индамасдан, сукут сақлаш орқали ҳам битим тузилиши мумкинлиги назарда тутилади. Бу ҳолда халқимизнинг деган қадимий “сукут-розилик аломати”, қондаси амал қилади. Бироқ, бундай усулда битим тузишга фақат чекланган ҳоллардагина йўл қўйилади. ФКнинг 105-моддасига асосан сукут сақлаш қонун ҳужжатларида ёки тарафларнинг келишувида назарда тутилган ҳолларда битим тузишга бўлган хоҳиш-ироданинг ифодаси ҳисобланади.

Юқорида айтилганидек, шахснинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатларидан битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолларда ҳам бундай битим тузилган ҳисобланади. Бу усулда тузилган битимларнинг номи латинча “конклюдо” сўздан олинган бўлиб, у “тузаман” деган маънони англатади. Конклюдент ҳаракатлар шундай ҳаракатларки, улар оғзаки шаклда ҳам, ёзма шаклда ҳам ифода этилмаган бўлсада, шахснинг нияти, мақсади ҳақида ўз-ўзидан гувоҳлик бериб туради. Ўзма шаклда тузиладиган битимлар икки турга:

а) оддий ёзма;

б) нотариал идораларда, шунингдек, қонун билан назарда тутилган ҳолларда, бошқа органларда тасдиқланадиган битимларга бўлинади.

Оддий ёзма битим битимнинг шартларини ўз ичига олган ва тарафлар (ёки бир тараф) томонидан имзоланган ҳужжатга айтилади.

Битимлар қуйидаги ҳолларда оддий ёзма шаклда тузилади:

1) юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан тузиладиган битимлари;

2) фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ бўлмаган суммадаги битимлар, қонунда белгиланган ҳолларда эса битим суммасидан қатъи назар бошқа битимлар.

Ёзма битим уни тузувчилар ёки уларнинг вакиллари томонидан имзоланиши керак. Агар фуқаро жисмоний камчилиги, касаллиги ёки бошқа бирон сабаб билан битимни имзолай олмаса, бу ҳолда унинг топшириғига биноан бошқа фуқаро имзолаши мумкин. Бу фуқаронинг имзоси битим тузувчи ишлаб ёки ўқиб турган ташкилоти ва яшаш жойидаги маҳалла (фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш йиғини кенгаши) ёки у даволанаётган муассасанинг маъмурияти ёхуд нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим. Бундай ҳолларда битим тузган шахснинг ўзи қандай сабаб билан битимни имзолай олмаганлигини албатта кўрсатиши керак.

Ташкилотлар томонидан тузиладиган ёзма битимларда мазкур ташкилот раҳбарининг имзоси ва муҳри бўлиши лозим. Баъзи юридик шахслар томонидан тузиладиган битимларда иккита имзо: ташкилот раҳбари ва бошқа мансабдор шахс, одатда, бош бухгалтер ёки

бухгалтернинг имзоси бўлади. Хатлар, телеграммалар, телефонограммалар, телетайпограммалар, факслар, SMSлар ёки субъектларни ва улар хоши-иродаси мазмунини белгилайдиган бошқа хужжатларни ўзаро айирбошлаш, агар қонунда ёки тарафларнинг келишувида бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, ёзма шаклда тузилган битимга тенглаштирилади.

Баъзи ҳолларда ёзма тузилган битим қўшимча талабга ҳам жавоб бериши лозим (муайян шаклдаги тузилиши, муҳр билан тасдиқланиши ва ҳ.к.).

Ёзма шаклда тузилган битимни бажарган тараф иккинчи тарафдан ижрони тасдиқловчи хужжат талаб қилишга ҳақли. Бу қоида оғзаки тadbиркорлик битимиغا нисбатан ҳам жорий қилинади.

Қонун билан талаб этилган битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди, бироқ низо келиб чиққан тақдирда, тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини гувоҳларнинг кўрсатувлари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади (ФКнинг 109-моддаси).

Оддий ёзма шаклга риоя қилмасдан тузилган битим қонун ёки тарафларнинг келишувига бевосита зид бўлмаса, ўз-ўзича ҳақиқий бўлиб саналса ҳам, низо чиққан тақдирда битимнинг тузилганлигини ва унинг мазмунини гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботлаб бўлмайди.

Нотариал гувоҳлантирилган битим деб белгиланган шаклда нотариат хати бўлган, нотариус томонидан имзоланган ва гербли муҳр босилган ёзма хужжатга айтилади. Нотариал шаклдаги битим уни тузувчилар ёки вакиллари томонидан нотариус ҳузурида имзоланади.

Битимларни нотариал тартибда тасдиқлаш фақат қонунда кўрсатилган ёки тарафлардан бири талаб қилган ҳоллардагина мажбурийдир. Жумладан, уй-жойларни олди-сотдиси, гаровга қўйиш шартномалари ва бошқа баъзи шартномалар, шунингдек, мулкни васият қилиш тўғрисидаги битим (васиятнома) нотариал тартибда тасдиқланишини талаб қилади.

Битимларнинг оддий ёзма ва нотариал тасдиқланган шаклда тузилиши баъзи муҳим асослар бўйича белгиланган, жумладан:

биринчидан, битимнинг ёзма шакли битим тузилганлиги фактини бир томоннинг баёнотиغا ёки гувоҳларнинг кўрсатмаларига қараганда асослиқор исботлайдиган далил бўла олади;

иккинчидан, ёзма шакл оғзаки шаклдан кўра битимнинг ҳақиқий мазмунини аниқлашга яхшироқ ёрдам беради ва зарур ҳолларда уни тегишли давлат органлари томонидан текширилишини енгиллаштиради. Шу нуқтаи назардан, битимнинг инсофсиз иштирокчилари томонидан баъзи ҳолларда йўл қўйиладиган суистеъмолчиликларга қарши маълум даражада гаров бўлиб хизмат қилади;

учинчидан, битимнинг ёзма шакли тарафлар учун мажбурий бўлиши юридик фактларни ҳужжатлаштириш ва тарафларнинг фаолиятлари устидан назорат олиб бориш имкониятини беради;

тўртинчидан, битимларнинг ёзма шаклда расмийлаштирилиши фуқаролик муомаласи иштирокчиларини муайян тартибга, ўз эрklarини аниқ ифода этишга ва битим билан назарда тутилган шартларни пухта бажаришга ўргатади.

Қонун баъзи ҳолларда битимларнинг ёзма ёки нотариал шаклда расмийлаштирилишидан ташқари, тегишли давлат муассасаларида қайд этилишини (рўйхатдан ўтказилишини) талаб қилади. Масалан, ер участкалари ва бошқа қўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара, меросни қабул қилиб олиш ва бошқалар) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак (ФКнинг 111-моддаси).

Қонун бўйича талаб қилинадиган шаклга риоя қилмаслик оқибатида қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган тақдирдагина битимнинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади. Жумладан, битимнинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик битимнинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай битим ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди (ФКнинг 112-моддаси, 1-банди). Бундай ҳолларда битим тузган тарафлар ҳар бир битимга биноан олинган ҳамма нарсани қайтаришга, бунинг имконияти бўлмаганда, агар ҳақиқий бўлмаган битимнинг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилмаган бўлса, унинг қийматини пул билан тўлашга мажбур бўлади.

Агар тарафлардан бири нотариал тасдиқлаш талаб қилинадиган битимни тўла ёки қисман бажарган бўлса, иккинчи тараф эса битимни нотариал расмийлаштиришдан бош тортса, суд битимни бажарган тарафнинг талаби бўйича уни ҳақиқий ҳисоблашга ҳақлидир. Бу ҳолда битимни кейинчалик нотариал расмийлаштириш талаб қилинмайди (ФКнинг 112-моддаси, 2-банди).

Агар давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинадиган битим керакли шаклда тузилган бўлиб, аммо тарафлардан бири уни рўйхатдан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан битимни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли. Бундай ҳолларда битим суд қарорига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади (ФКнинг 112-моддаси, 3-банди).

4 §. Биржа битимлари

Битимлар орасида биржа битимлари ўзига хос хусусиятга эга. Биржа аввалдан тайинланадиган манзил ва вақтда белгиланган қоидалар асосида очик савдо-сотиқ ўтказиш орқали биржа товарлари билан эркин улғуржи савдо қилиш учун шарт-шароитлар яратувчи, юридик шахс ҳисобланган корхонадир.

Ўзбекистон Республикасининг «Биржалар ва биржалар фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 23-моддасида биржаларда тузиладиган товарларни олди-сотди битимларини тўртта тури кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардир:

-мавжуд товарларнинг олди-сотди битимлари, шу жумладан, товарларни дарҳол бериб юбориш ёки етказиб бериш ёхуд товарга эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатлар топширишни кўзда тутувчи олди-сотди битимлари;

-форвард битимлар – реал товарни етказиб бериш муддатларини кечиктирган ҳолда харид қилиш ва сотишга доир битимлар;

-фьючерс битимлари – товарларга доир стандарт контрактларнинг олди-сотди битимлари;

-опцион битимлар – товарларни ёки товарлар етказиб бериш контрактларини белгиланган нархлар бўйича келгусида харид қилиб олиш ёки сотиш ҳуқуқларига доир олди-сотди битимлар.

Қонунда кўзда тутилган биржа битимларини уларнинг ижро муддатига кўра, икки турга бўлиш мумкин.

Биринчи турдаги битим тузилган вақтнинг ўзидаёқ топшириладиган товар ёки мулк ҳуқуқини берувчи ҳужжат шу вақтнинг ўзидаёқ, деб айтилса-да, олди-сотди жараёни ўтгунича маълум бир вақтни талаб этади.

Иккинчи турдаги битимларга форвард, фьючерс, опцион битимлар қиради. Форвард битимлар, яъни, муддатли битимлар фонд ва товар биржаларида қўлланиладиган келгусида товарни етказиб бериш ёки қимматли қоғозни сотишни назарда тутувчи битимдир. Бу битимнинг ҳам асосий хусусиятларидан бири кўзда тутилган ҳаракатни маълум вақт ўтганидан кейин содир қилиш ҳисобланади. Унинг яна бир хусусияти шундаки, соғиб олувчи мавжуд товарни кўриб ёки товарни ўзини кўрмасдан туриб битим тузади, бунда келгусида ишлаб чиқарилиши мўлжалланаётган товар кўзда тутилади.

Фьючерс битимлари олди-сотди битимларидан бири бўлиб, бу битимлар бўйича товарлар, хомашёлар, ярим фабрика тайёр маҳсулотлар ёки қимматбаҳо қоғозларни шу битимда кўрсатилган баҳода, фақат маълум бир вақт ўтганидан кейин сотилади. Яъни, фьючерс битим – товар ёки фонд биржасида бажариладиган муддатли битимдир. Бу битимнинг ўзига хос томони шундаки, бунда тузилган битимда кўрсатилган баҳодан битимни ижро қилиш вақтида бозор баҳоси ўртасидаги фарқ туфайли қўшимча даромад олиш ёки бунинг акси бўлиши мумкин.

Опцион битимлар (лотинча optio-танлаш) бир неча ҳаракат ёки қарордан бирини танлашни англатади. Опцион битимларда альтернатив мажбуриятлар пайдо бўлиб, ҳуқуқий жиҳатдан тенг бўлган ҳаракатлардан бирини танлаш имконияти, яъни, ўз мажбуриятини бажариш ёки уларни бажармаслик мумкин бўлади. Бунга мисол қилиб шартномада бир томонга шартномада кўзда тутилган муддатнинг хоҳлаган кунда (америкача

опцион) товарни ёки қимматбаҳо қоғозни талаб қилиш ёки бўлмаса ўзининг бу ҳуқуқидан воз кечиш ҳуқуқи берилишини кўрсатиш мумкин.

«Биржалар ва биржалар фаолияти тўғрисидаги» Қонуннинг 22-моддасида биржа битимлари қуйидагича таърифланади: Биржа томонидан рўйхатга олинган биржа товари хусусида биржа савдосининг биржада қайд қилинган натижаси бўйича тузилган олди-сотди шартномаси биржа битими ҳисобланади.

Юқоридагилардан кўринадики, биржа битимлари умумий олди-сотди битимлардан қуйидаги ҳолатлар бўйича фарқ қилади:

биринчидан, биржа битимлари фақат биржа савдоси жараёнида тузилади;

иккинчидан, битимнинг объекти бўлган товар ёки қимматли қоғозни биржа савдосига қўйиш учун, албатта, биржа томонидан ижозат берилган бўлиши лозим (Биржа савдосига қўйиладиган товар ёки қимматли қоғоз биржа ахборотномасига (рўйхатига) киритилади. Буни «листинг» деб ҳам юритилади). Бундан мақсад биржа битимлари субъектларини ҳар хил фирибгарлик ёки мансабни суистеъмол қилишлардан сақлашдир;

учинчидан, биржа битимлари фақат биржа аъзолари томонидан ёки уларнинг вакиллари – брокерлар томонидан тузилади;

тўртинчидан, биржа битимлари биржаларда рўйхатдан ўтказилади ва улар нотариал тасдиқланишни талаб этмайди (қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари);

бешинчидан, биржада тузилган форвард, фьючерс ва опцион битимларнинг ижроси ва унинг ижро қилинмаганлигидан етказилган зарарни ундириш бўйича шу биржа кафолат бериши лозим.

Шунингдек, биржа битимининг мазмуни (товарнинг номи, миқдори, нархи, битим тузилган сана ва вақт ҳамда уни тузган биржа аъзоларининг номи бундан мустасно) ошкор қилиниши мумкин эмас. Биржа битимининг мазмунига доир маълумот судларга, қўзғатилган жиноят иши мавжуд бўлган тақдирда эса, суриштирув ва тергов органларига тақдим этилади..

Форвард ва фьючерс битимлари ҳамда опционлар савдосини амалга оширувчи биржа ўзининг ҳисоб-китоб (клиринг) марказлари орқали битимлар ижросини кафолатлаши шарт.

Биржаларда тузилган битимларда тегишли тарафлардан ташқари воситачилар ҳам қатнашадилар. Бунда воситачилик вазифасини брокер (олди-сотди битимлар тузилишида ўз mijхозларининг топшириғи бўйича ва уларнинг номидан воситачилик хизматларини амалга оширувчи шахс) амалга оширади.

Биржа битимлари биржа номидан ва унинг ҳисобидан тузилиши мумкин эмас.

Битим билан боғлиқ низолар олдин биржалар ҳакамлик комиссиясида ҳал этилади. Қарордан рози бўлмаган томон ҳакамлик судига мурожаат этишга ҳақли.

Шундай қилиб, биржа битимлари Фуқаролик кодексида кўзда тутилган умумий битимлардан бир мунча фарқ қилади. Шуларни назарда тутган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик кодексига биржа битимлари тўғрисида алоҳида параграф ёки моддалар киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки, биржа савдоси ва унда тузилаётган битимлар бозор иқтисодиётининг янги институтларидан бири бўлиб, бизнинг ҳаётимизга чуқурроқ илдиз отиб бораётган ҳозирги шароитда бу шартномалар ҳар бир фуқаро учун таниш ва янада тушунарли бўлган бўлар эди.

5 §. Битимнинг ҳақиқий саналиши шартлари

Битимлар ҳақиқий саналиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши лозим:

-биринчидан, битимларнинг мазмуни қонунга ва қонун асосида чиқарилган актларга, умуминсоний қоидаларга мувофиқ бўлиши;

-иккинчидан, битимларни тузувчи шахслар муомала лаёқатига эга бўлишлари;

-учинчидан, битимлар кўриниш учунгина тузилмай, балки чиндан ҳам юридик оқибат туғдириш мақсадида тузилган бўлиши;

-тўртинчидан, нотариал гувоҳлантириши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган битимлар ҳақиқий саналмаслиги хавфи остида қонун билан талаб қилинган шаклда расмийлаштирилиши керак.

Шунингдек, хўжалик шартномаларини хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмати (ёки адвокати)нинг имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди. Айни вақтда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдори икки юз бараваридан ортиқ суммадаги шартномалари юридик хизмати (ёки адвокати)нинг ёзма ҳулосасидан кейингина тузилади.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилинмай тузилган битимлар, тузилган пайдан эътиборан, ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди. Бундай битимлар мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар, деб аталиб, ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди.

Мутлақ ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласига қонун талабларига мувофиқ бўлмаган (ФКнинг 116-моддаси), Ўзбекистон Республикасининг манфаатларига ҳилоф равишда тузилган (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 175-моддаси), ўн тўрт ёшга тўлмаган шахс томонидан тузилган (ФКнинг 117-моддаси), қалбаки ва кўзбўямачилик учун тузилган битимлар (ФКнинг 124-моддаси) ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайди.

Ҳақиқий саналмайдиган битим юзасидан ижрони, мулк топширилишини ёки пул тўланишини талаб қилиш мумкин эмас.

Битим бутунлай ҳақиқий саналмаганидек, баъзи ҳолларда унинг айрим қисми ҳақиқий бўлмаслиги мумкин. Битимнинг муҳим қисми, яъни, унинг нарсасини, юридик табиатини ёки мақсадини ва бошқа муҳим шартларини

кўрсатувчи бандлари ҳақиқий бўлмаганида битим бутунлай юридик кучга эга бўлмайди. Масалан, фуқаронинг ўзига уй-жой куриш учун берилган ер участкасини сотиши тўғрисида тузган битими бутунлай ҳақиқий саналмайди.

Битимнинг муҳим бўлмаган қисмларининг, яъни, битимнинг юқорида кўрсатилган аҳамиятга эга бўлмаган бандлари қонунга мувофиқ қилмаган тақдирда, унинг қолган, қонунга хилоф бўлмаган қисмлари ҳақиқий саналади. Бу ҳақда ФКнинг 128-моддасида битимнинг бир қисми ҳақиқий саналмаслиги, битимга бу ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмасаним, у тузилган бўлар эди, деб тахмин қилиш мумкин бўлса, унинг бошқа қисмларининг ҳақиқий саналмаслиги сабаб бўлмайди, деб кўрсатилган.

Ҳақиқий бўлмаган битим, бу тўғрида даъво қилиниши-қилинмаслигидан қатъи назар, тузилган пайтданок ўз-ўзидан мутлақо ҳақиқий эмас, деб танилади. Агар бутунлай битим суд ёки хўжалик суди муҳокамасида бўлса, фақат унинг ҳақиқий эмаслиги таъкидланади ва унга биноан қонунда кўрсатилган оқибатларнинг тадбиқ этилиши лозимлиги кўрсатилади.

Юқорида кўрсатилган ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битимлардан ташқари, низоли битимлар ҳам бўлади. Бундай битимларнинг содир бўлмаслиги учун:

-биринчидан, битимни тузувчи шахс ўз томонидан тузилаётган битимнинг хусусиятларини ва ҳуқуқий оқибатларини аниқ, равшан билиши;

-иккинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки ўзи томонидан, бошқа бировларнинг таъсиридан ташқари ҳолда ифодаланиши;

-учинчидан, битим тузувчи шахснинг эрки етарли даражада етуқ, мукамал бўлиши керак.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилмаслик, тузилган битим тузилиши пайтида ҳақиқий саналса ҳам, кейинчалик бундай битимлар тўғрисида низо кўзгатилиши мумкин. Бундай битимлар тузилганидан сўнг тарафларга нисбатан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлар даъво кўзгатилиши ҳолда, у ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Низоли битимлар жумласига, ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқаро томонидан тузилган (ФКнинг 121-моддаси) янглишиш таъсирида тузилган (ФКнинг 122-моддаси), алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган (ФКнинг 123-моддаси), муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан тузилган (ФКнинг 120-моддаси), юридик шахс ҳуқуқий лаёқатидан ташқарига чиқадиغان битимлар (ФКнинг 125-моддаси) киради.

Бундай низоли битимлар тўғрисида даъвони жабрланган шахснинг ўзи, прокурор ёки бошқа шахсларнинг манфаатларини кўзлаб судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган давлат органлари, жамоа хўжалиги,

Ёш болалар тузилиш вақтидаёқ ижро этиладиган маиший битимлар, масалан, қалам, дафтар, умуман ўзлари учун зарур бўлган нарсаларни олиш бўйича битим тузишлари мумкин.

7 §. Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган ўсмирлар қисман муомала лаёқатига эга бўлсаларда, битимларни ота-оналари, фарзандликка олганлар ёки ҳомийлари розилиги билан тузадилар. Аммо уларнинг кундалик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган ва ўзлари учун зарарли бўлмаган маиший битимларни мустақил равишда тузишлари мумкин. Ўсмир томонидан тузилган битим (агар бу битим унинг ота-оналари ёки фарзандликка олган ёхуд ҳомийлари розилигидан ташқари тузилган бўлса) ота-оналарининг ёки фарзандликка олганларнинг ёхуд ҳомийларининг даъвосига биноан суд томонидан ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Демак, бундай битимлар умуман ҳақиқий саналсада, улар тўғрисида низо қўзғатилиши ва битим тузувчиларнинг қонуний вакиллари томонидан қўзғатилган даъволарга биноан суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бундай ҳолда мазкур битим бўйича тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан олган нарсаларининг ҳаммасини иккинчи тарафга қайтаришга, олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлатишга мажбур. Муомалага лаёқатли тараф бундан ташқари, агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган бўлса, ёки билиши лозим бўлган бўлса, унинг битим тўфайли қилган харажатларини мулкнинг йўқолиши ёки зарарланишидан келган зиёнларни шу вояга етмаган шахсга тўлашга мажбур.

Спиртли ичимликларни ёки гиёҳванд воситаларини суистеъмол қилиш оқибаотида муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан ҳомийсининг розилигисиз тузилган битимни суд ҳақиқий эмас деб топиши мумкин (ФКнинг 120-моддаси).

Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунишга ёки уларни бошқаришга қобилияти бўлмаган фуқаро томонидан тузилган битим деб муомалага лаёқатли бўлса-да, битим тузиш пайтида қандайдир таъсирлар остида (масалан, гипноз, психотропик дори) ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган ҳолатда бўлган шахс томонидан тузилган битимга айтилади. Бундай битим суд томонидан ҳам ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган икки ҳолдан биринчисида даъволар муомалага лаёқати чекланган фуқаро томонидан унинг ҳомийси қўзғатса, иккинчи ҳолда, яъни, битим муомалага лаёқатли шахс томонидан тузилган ҳолда унинг ўзи томонидан қўзғатилиши мумкин. Агар бундай битимлар ҳақиқий эмас деб топилса, тарафларнинг ҳар қайсиси битим юзасидан

олинган барча нарсаларини иккинчи тарафга қайтаришга, агар олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаса, унинг қийматини тўлашга мажбур бўлади.

Бундан ташқари, битим тузиш пайтида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунмаган ёки уларни идора эта олмаган тарафга иккинчи тараф, агар ўзи билан битим тузган фукаронинг шундай ҳолатда бўлганлигини билган ёки билиши лозим бўлса, унинг битим юзасидан қилган харажатларини, мулкнинг йўқолиши ёки зарарланиши сабабли кўрган зиёнларни тўлаши лозим.

Жиддий аҳамиятга эга бўлган янглишиш таъсири остида тузилган битим янглишиш таъсирида ҳаракат қилган тарафнинг даъвоси бўйича суд гомонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Жиддий янглишиш таъсирида бўлиб битим тузишда, бундай битим тузувчи шахс, битимнинг нарсаси, хусусан бу нарсанинг сифати тўғрисида, битим тузувчи контрагентнинг (қарши тарафнинг) шахси ҳақида хато тасаввурда бўлади.

Агар жиддий аҳамиятга эга бўлиб, янглишиш таъсирида тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, тарафлардан бири иккинчи тарафга битим юзасидан олган барча нарсаларини қайтаришга, олинган нарсани натура бараварида қайтариш мумкин бўлмаганида эса унинг қийматини тўлашга мажбур. Бундан ташқари, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас деб топилган тараф, янглишиш иккинчи тарафнинг айби билан юз берганлигини исботлай олса, иккинчи тарафдан ўзига етказилган ҳақиқий зарарни тўлашни талаб қилишга ҳақли. Агар бу ҳол исботланмаса, ўз даъвосига кўра битим ҳақиқий эмас деб топилган тараф иккинчи тарафнинг талаби билан, башарти, ҳатто янглишиши тарафга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра юз берган бўлса ҳам, етказилган ҳақиқий зарарни унга тўлаши шарт (ФКнинг 122-моддаси).

Алдаш, зўрлаш, кўрқитиш таъсири остида ёки бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда ёхуд фукаро учун оғир ҳолатларнинг юз бериши оқибатида тузилган битим жабрланувчининг даъвоси бўйича ҳақиқий саналмаслиги мумкин.

Алдаш таъсири остида битим тузилишида битим тузувчи иккинчи томонни атайин ёмон ният билан янглиштиради. Бу ҳолда алданувчи томон битимнинг нарсаси ёки унинг шартлари тўғрисида хато тасаввур қилади. Уй-жойларни эгаликка бериш ҳақидаги қарор ва унга асосан эгалик ҳуқуқи тўғрисида берилган ордер битимларни ҳақиқий эмас деб топиш учун, фукаролик қонунчилигида белгиланган асосларда, суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Кўрқитиш таъсири остида битим тузилишида жабрланган шахс ўзига ёки яқин кишиларига бирор мулкӣ ёки шахсий зарар етказилишидан кўрқиб, битим тузишга мажбур бўлади.

Зўрлик деб бошқа шахснинг эрки шу шахсни битим тузишга мажбур қилиш мақсадида унинг ўзига ёки яқин кишиларига жисмоний азоб етказишдан иборат бўлган ғайриқонуний таъсирот тушунилади.

Бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви туфайли битим тузилса, вакилнинг ёки у билан битим тузувчининг манфаатлари назарда тутилиб, вакил қилинувчининг зарарига қаратилган ҳаракат қилинади.

Оғир ҳолатларнинг вужудга келиши натижасида тузилган битимда тарафлардан бири қаттиқ муҳтожлик таъсирида ҳаракат қилади ва ўзи учун зарари очикдан-очик кўриниб турган битимни тузади.

Алдаш, зўрлик, кўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишиши таъсирида тузилган битим, шунингдек, оғир ҳолатлар юз бериши туфайли тузилган битим ҳақиқий эмас деб топилса, бу ҳолат иккинчи тараф битим юзасидан олган нарсасини жабрланувчига қайтариши, олинган нарсани натура бараварига қайтариши мумкин бўлмаганида эса, унинг қийматини тўлаши лозим. Битим юзасидан жабрланувчининг иккинчи тарафдан асоссиз олинган мулки давлат даромадига ўтказилади. Бундан ташқари, иккинчи тараф битимнинг ҳақиқий эмас деб топилиши туфайли вужудга келган харажатларнинг, йўқолган мол-мулк ва етказилган зарарни жабрланувчига тўлаши шарт (ФКнинг 123-моддаси).

ФКнинг 125-моддасига мувофиқ, юридик шахс томонидан унинг таъсис ҳужжатларида (таъсис шартномаси, устави) аниқ чегаралаб қўйилган мақсадларга зид ҳолда тузилган ёки тегишли фаолият билан шуғулланишга лицензияси бўлмаган юридик шахс томонидан тузилган битим унинг муассиси (иштирокчиси) ёки ваколатли давлат органининг даъвоси бўйича суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Назорат учун саволлар

1. Битимларни қандай турларини биласиз?
2. Биржа битимларини санаб беринг.
3. Шартли битимларга таъриф беринг.
4. Электрон битимларни тушинтириб беринг.
5. Низоли битимларга мисол келтиринг.
6. Опцион битимларга мисол келтиринг.
7. Форвард битимларга таъриф беринг.
8. Кўрқитиш таъсири остида тузилган битимларга мисол келтиринг.
9. Ҳақиқий саналмайдиган битимларни қандай турларини биласиз?
10. Мутлақо ҳақиқий саналмайдиган битимлар жумласига қандай битимлар киради?

ХІІ БОБ. ВАКИЛЛИК ВА ИШОНЧНОМА

1 §. Вакиллик тушунчаси

Ҳозирги кунда вакиллик институтини амалиётда қўллаш масалаларига алоҳида эътибор қаратишга эҳтиёж сезилмоқда. Маълумки, вакиллик институти фуқаролик ҳуқуқининг яхши ўрганилмаган бўлимларидан бири ҳисобланади.

Вакиллик – вакилни ваколат берувчи шахс билан боғлайдиган ҳуқуқий муносабатдир. Вакилликнинг мақсади вакил томонидан битимни, яъни қонуний юридик ҳаракатни амалга ошириш ҳисобланади.

Академик Х.Раҳмонқуловнинг фикрича, XIX–XX асрларда ҳуқуқий муносабатларнинг мураккаблашуви натижасида вакиллик институти жуда яхши ривожланган.¹

Проф.И.Б.Зокіров вакилликнинг моҳияти шундан иборатки, унга асосланиб тузилган битимлар фақат ваколат берувчи учунгина муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади, деб ҳисоблайди. Унингча, вакилнинг шахсан ўзи эса, битимлар юзасидан ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлар олмайди. Кишнинг шахси билан боғлиқ бўлган, шунингдек, қонунларда назарда тутилган битимларни вакил орқали тузишга йўл қўйилмайди. Масалан, никоҳ шартномасига киришиш, алиментларни ундириш ёки тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар.²

Вакилликнинг моҳияти шундан иборатки, унга асосланиб тузилган битимлар фақат ваколат берувчи учунгина муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Вакилнинг шахсан ўзи эса, битимлар юзасидан ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлар олмайди. Кишининг шахси билан боғлиқ бўлган, шунингдек, қонунларда назарда тутилган битимларни вакил орқали тузишга йўл қўйилмайди. Масалан, никоҳ шартномасига киришиш, алиментларни ундириш ёки тўлаш билан боғлиқ мажбуриятлар.

Вакиллик орқали ҳуқуқ лаёқатини амалга ошириш, яъни ҳуқуқлар олиш ва мажбуриятларни бажариш мумкин бўлмаганлиги сабабли, вакилларнинг хизматиға фуқаролар ҳам, юридик шахслар ҳам муҳтож бўладилар. Жумладан, фуқаро ўзига қарашли уй-жойни вакил орқали бошқариш ёки сотиши, ташкилотлар эса, вакиллар орқали бир-бирлари билан турли шартномалар тузишлари мумкин.

Муомалаға лаёқатли фуқароларгина вакил бўлишлари, вакиллик қилишлари мумкин. Истисно сифатида айрим ҳолларда ўн олти ёшға тўлиб, паспорт олган фуқаро ҳам вакил бўлиши мумкин. Фуқароларнинг фақат бир-бирлари учунгина эмас, баъзи ҳолларда ташкилотлар учун ҳам

¹ Х.Раҳмонқулов Гражданское право. Учебник -Т.,ТДЮИ. –С. 438.

² И.Б.Зокіров Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. -Т.,ТДЮИ. –Б. 173.

вакил бўлишларига қонун йўл қўяди. Масалан, савдо ва таъминот бўлимларининг агентлари, маҳсулот тайёрловчи вакил ва бошқа ходимлар ташкилотларнинг вакиллари сифатида иш бажарадилар.

Юридик шахс фақат ўз уставида назарда тутилган ҳолларда ёки ўз фаолиятига мувофиқ бўлгандагина фуқароларнинг вакил ёки бошқа юридик шахс вакили сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларини, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя этиш мақсадида қонун қимларнинг вакил сифатида ҳаракат қила олмаслигини белгилайди. Жумладан, ташкилотнинг бош бухгалтерига ўзи ишлаб турган ташкилот учун банкдан ва молия органларидан нақд пул, шунингдек, бошқа товар, моддий бойлиқлар олишга йўл қўйилмайди. Савдо корхоналари ва бошқа ташкилотлар ўзларидан олинган ваколатномалар юзасидан ҳисобот бермаган мансабдор шахсларни товар, бошқа ашёларни олиш учун вакил қила олмайди.

Судда вояга етмаган шахслар, васийлик ва ҳомийлик остидаги шахслар фуқароларнинг вакиллари сифатида қатнаша олмайдилар. Судьялар, терговчилар, прокурорлар қонуний вакил сифатида (ота-оналар, фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар), шунингдек, тегишли суд ёки прокуратуранинг вакили сифатида қатнашиш ҳолларидан ташқари, судда вакил бўла олмайдилар (ФПКнинг 51-моддаси). Ваколат берувчи ҳар қандай шахс муомалага лаёқатли ва муомалага лаёқатсиз фуқаролар ҳам, шунингдек, юридик шахслар ҳам бўлиши мумкин.

2 §. Ваколат ва унинг турлари

Вакил унга берилган ваколатлар доирасида иш юритади ва ўзини вакил қилувчига нисбатан муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Бинобарин, ваколат деб вакилнинг бошқа шахс номидан муайян юридик ҳаракатлар қилишга ва шу билан у учун ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиришга қаратилган ҳуқуқ тушунилади. Вакилнинг ваколатлари қонунга, суд қарорига, вакил қилинган давлат органларининг ҳужжатига ёки ишончномага асосланган бўлиши мумкин.

Вакил ўз ваколатини ваколат берувчининг манфаатларини қўзлабгина амалга оширишга мажбур. Бинобарин, вакил ўзига ваколат берган шахс номидан, шахсан ўзига нисбатан ҳам, у айни бир вақтда вакили бўлган бошқа шахсга нисбатан ҳам битимлар тузиши мумкин эмас (тижорат вакилиги бўлган ҳоллар бундан мустасно) (ФКнинг 129-моддаси, 3-банди).

Агар шахс номидан ошқора ҳаракат қилиш учун ҳеч қандай ваколат бўлмаса ёки ваколатли бўлса ҳам унинг доирасидан четга чиқилса, бу

холда тузилган битимлар бўйича ким номидан ҳаракат қилган бўлса, мазкур шахс учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келмайди.

ФКнинг 132-моддасида кўрсатилганидек, бошқа шахс номидан тузилган ёки ваколатлардан ташқари чиқиб тузилган битим ваколат берган шахс кейинчалик маъқулланган тақдирдагина, унинг учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтиради, ўзгартиради ва бекор қилади. Битим тузишга ваколат берган шахс битимнинг ижрога қабул қилинганлигидан гувоҳлик берувчи ҳаракатлар қилган ҳолда ҳам бундай битим маъқулланган ҳисобланади.

Вакил қилувчи томонидан битимнинг келгусида маъқулланиши у тузилган вақтдан эътиборан ҳақиқий деб ҳисоблашга ҳуқуқ беради.

Битимлар тузишда вакил ўз эрки билан ҳаракат қилади. Бу ҳолда у ўзига берилган ваколатнинг ҳажмига, амалдаги ҳуқуқий нормаларнинг қоидаларига, вакил қилувчининг берган кўрсатма арига асосланиб иш тутади. Битим тузилишида вакилнинг эрки ҳам ваколат доирасида ифодаланганлиги сабабли вакилнинг жиддий равишда янглишиши, алданиш, кўрkitилиш ёки зўрлик таъсирида тузилган битим: суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Вакил коммиссионердан фарқ қилади. Агар вакил битим тузишда бошқа шахс номидан ҳаракат қилса, коммиссионер бошқа бир шахс комитент топшириғи бўйича ва унинг ҳисобига ҳаракат қилса ҳам битимни ўз номидан тузади.

Вакил вакил қилувчи томонидан юридик ҳаракатлар қилиш вакил қилувчи учун муайян фуқаролик ҳуқуқларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ниятидан бўлганлигини ўзи билан битим тузувчи шахсларга очик, равшан билдириши лозим. Вакилнинг бундай ниятда бўлганлигини вакил ҳаракат қилиб турган вазиятнинг ўзидан ҳам кўриниб туриши мумкин. Масалан, чакана савдо корхонасидаги сотувчи, кассир ва бошқаларнинг ҳаракатларини, уларнинг муайян бир ташкилот вакиллари бўлишларини билдиради.

Вакил билан ваколат берувчи ўртасида вужудга келадиغان ҳуқуқий муносабатлардан вакилнинг юридик ҳаракатлари натижасида, жумладан, у томонидан тузилган битим туфайли, ваколат берувчи билан учунчи шахслар ўртасида вужудга келадиغان ҳуқуқий муносабатни ажратиш керак. Агар вакил билан ваколат берувчи ўртасидаги муносабат (ички муносабат) шартномага, масалан, топшириқ ёки меҳнат шартномасига асосланган ёхуд бошқа турдаги юридик фактларга, жумладан, туғилганлик, васийлик, фарзандликка олиш фактларига асосланган ваколат берувчи билан учинчи шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабат (ташқи муносабат) вакилнинг учинчи шахс билан тузган битими асосида вужудга келади.

Ваколат қандай асослардан вужудга келишига қараб, вакиллик икки турга: конун бўйича вакиллик ва шартнома бўйича, яъни ихтиёрий вакилликка бўлинади.

Вакиллик ва унинг ваколати норматив акт билан белгиланган ҳолда бундай вакиллик муомалага лаёқатсиз шахслар -- ёш болалар, рухий касаллар, ақли заифларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари қўриқланишини таъминлашга қаратилади. Суд органларида вакиллик қилиш тўғрисидаги қоидалар тегишли қонунлар билан белгиланади.

Ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва васийлар ФКнинг 131-моддасида белгиланганидек, қонуний вакиллар ҳисобланадилар.

Шартномали, яъни, ихтиёрий вакилликда вакил ва унинг ваколати вакил қилувчининг эрки билан белгиланади. Бундай вакилликда вакил ва унинг ваколати вакил қилувчи томонидан қўрсатилади.

Шартнома бўйича вакилликда меҳнат шартномасига биноан ташкилот номидан берилган ваколатномага асосан ҳаракат қилувчи хизматчи, масалан, ташкилотларнинг юрист маслаҳатчилари, таъминот вакиллари ва бошқалар вакил бўлиб ҳисобланадилар.

Топшириқ шартномасига биноан берилган ваколатномага асосан ҳаракат қилувчи шахслар ҳам шартнома бўйича вакил бўла олади. Корхона раҳбари корхона номидан бошқа субъектлар билан муносабатларга киришганда махсус ёзма ваколатномасиз иш юритишга ҳақли.

3 §. Ишончнома

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 134-моддасига мувофиқ, ишончнома деб, бир шахс (ишонч билдирувчи) томонидан иккинчи шахсга (ишончли вакилга) учинчи шахслар олдида вакиллик қилиш учун бериладиган ёзма ваколатга айтилади. Ишончли вакил ўзига ишончнома билан берилган ваколатлар доирасида иш олиб боради. Ишончноманинг берилиши вакил учун ваколат белгилашга қаратилган бир томонлама битим сифатида қўрилади. Ишончнома топшириқ шартномаси, меҳнат шартномаси, экспедиция шартномаси ва бошқа шартномалар асосида берилади.

Юридик шахс номидан, шунингдек, юридик шахсга ҳам ишончнома фақат юридик шахснинг уставида (низомида) қўрсатилган фаолият мақсадларига зид бўлмаган битимларни тузиш учунгина берилиши мумкин (ФКнинг 134-моддаси, 2-банди).

Ишончнома бир шахс, шунингдек, бир неча шахслар номидан бир ёки бир неча шахслар номига ҳам берилиши мумкин. Жумладан, уй-жой қуриш кооперативининг вакили кооператив аъзоларининг барчаси томонидан ёки умумий мажлисининг ваколатига биноан бир неча шахс томонидан имзоланган ишончнома олиши мумкин.

Ишончнома вакилнинг учинчи шахслар билан ҳуқуқий муносабатларда бўлиши учун тайинланади. Ишончноманинг мазмунидан унинг қандай ваколатларга эга эканлиги, қандай юридик ҳаракатлар қилишга ҳақли бўлиши кўриниб туради. Бинобарин, вакил ишончномада

кўрсатилган ваколат доирасида ҳаракат қилиб, учинчи шахслар билан шартнома тузган бўлса, вакил қилувчи бу шартномани бажаришдан бош тарта олмайди.

Ишончнома умумий ва махсус турларга бўлинади.

Умумий ишончномада ҳар хил битимлар ва бошқа юридик ҳаракатлар қилиш, масалан, юридик ва жисмоний шахсларнинг филиалларини идора этиш ёки фуқарога қарашли мулкни бошқариш учун берилган ваколат кўрсатилади.

Махсус ишончнома бир турдаги битимларни қилиш, масалан, жамоа ҳўжаликлари ва уларнинг аъзоларидан кишлоқ ҳўжалик маҳсулотларини харид қилиш бўйича битимлар тузиш учун ваколат белгиланади. Фақат бирон-бир битимнигина тузиш, масалан, сотиб олиб ажратиб қўйилган товарни олиш учун берилган ишончнома биргаликдаги махсус ишончнома ҳисобланади. Ишончномада унинг қачон берилганлиги кўрсатилиши лозим, акс ҳолда у ҳақиқий саналмайди. Ишончнома қўпи билан уч йил муддатга берилиши мумкин. Агар ишончномада муддат кўрсатилган бўлмаса, у берилган кундан бошлаб бир йил мобайнида ўз қучини сақлайди. Берилган кўни кўрсатилмаган ишончнома ҳақиқий эмас (ФКнинг 139-моддаси).

Ташкилотлар томонидан товарлар ва бошқа моддий бойликлар олиш учун бериладиган ишончномаларда уларни амалда бўлиш муддати албатта кўрсатилиши керак.

Нотариал шаклни талаб қилувчи битимларни тузиш ёхуд юридик шахсларга нисбатан ҳаракатларни амалга ошириш учун берилган ишончнома идора томонидан тасдиқланган бўлиши керак. ФКнинг 136-137-138-моддаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно (ФКнинг 135-моддаси, 2-банди).

Ишончномаларни нотариал идоралардан ташқари бошқа ташкилотлар томонидан тасдиқланиши ФКнинг 136-137-моддалари билан белгиланади. Жумладан, хат-хабарлар, шу жумладан пул ва посылкалар олиш учун бериладиган ваколатнома, иш ҳақи ҳамда меҳнат муносабатлари билан боғлиқ бўлган бошқа тўловларни, муаллиф ва ихтирочиларга бериладиган ҳақларни, пенсиялар, ёрдам пуллари ва стипендиялари, шунингдек, халқ банкларидан тегишли суммаларни олиш учун бериладиган ишончнома фуқаролар яшаб турган жойдаги ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан, ишлаб турган ёки ўқиб турган ташкилот томонидан, турар жойдаги уйга хизмат кўрсатувчи уй-жойдан фойдаланиш ташкилоти томонидан, даволаниб турган жойида эса – даволаниш муассасасининг маъмурияти томонидан, ҳарбий хизматчи томонидан ишончнома берилганида тегишли ҳарбий қисм қўмондонлиги томонидан тасдиқланиши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқда сақланаётган шахсларга бериладиган ишончнома тегишли муассасалар бошлиқлари томонидан тасдиқланади.

Юридик шахс номидан бериладиган ишончнома рахбар томонидан имзоланиб, унга ушбу юридик шахснинг муҳри босилади.

Давлат мулкига асосланган юридик шахс номидан пул ва бошқа мулкый бойликларни олиш ёки топшириши учун бериладиган ишончнома ушбу юридик шахснинг бош бухгалтери томонидан ҳам имзоланиши керак. Банкда операцияларни амалга оширишга ишончнома бериш тартиби ва унинг шакли конун ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади (ФКнинг 138-моддаси).

Вакиллик шахсий ишончга боғлиқ бўлганлиги сабабли ваколат олган шахс қандай ҳаракатларни қилишга вакил қилинган бўлса, уларни шахсан ўзи бажарилиши лозим. Вакил олган ваколоти юзасидан бу ҳаракатларни бажаришни фақат ишончномада кўрсатилган ҳолларда ёки ваколат берувчининг манфаатларини ҳимоя этиш учун маълум бир шароитлар туфайли бировга топширишга мажбур бўлсагина бошқа шахсга топширишга ҳақли. Ваколатнинг вакил томонидан бошқа шахсга ўтказилиши мумкинлиги назарда тутилган ишончномада нотариал идора томонидан тасдиқланиши лозим.

Ишончнома ФКнинг 141-моддасида кўрсатилганидек, қуйидаги ҳолларда бекор бўлади:

1. Муддат тугаши.
2. Ишончнома берувчи томонидан бекор қилиниши.
3. Ваколат олган шахснинг вакилликдан бош тортиши.
4. Номидан ишончнома берилган юридик шахснинг бекор бўлиши.
5. Номига ишончнома берган юридик шахснинг бекор бўлиши, ишончнома берувчи фуқаронинг ўлими.
6. Ишончнома берган шахснинг муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган деб топилиши ёки бедарак йўқолган деб топилиши.
7. Ишончнома олган шахснинг ўлиши, уни муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган ёки бедарак йўқолган деб топилиши билан.

Ишончнома берувчи хоҳлаган пайтида уни бекор қила олади, ишончнома олувчи ҳам ундан бош торта олади.

Номидан ишончнома берилган юридик шахснинг тугаши туфайли ишончнома бекор қилинган ҳолда, бундай вазифа ваколат берувчининг ҳуқуқини олувчи шахсларга ҳам юклатилади. Ваколат берувчининг вафот этиши боис ишончнома бекор қилинган ҳолда эса бу вазифа унинг ворисларига юклатилади.

Ишончнома берган шахс унинг бекор қилинганлиги тўғрисида ишончнома берган шахсни, шунингдек, ишончнома йўналтирилган учинчи шахсларни ҳам хабардор қилиши керак. Номидан ишончнома берилган юридик шахс бекор бўлган, ишончнома берган фуқаро вафот этган, муомалага лаёқатсиз деб топилган сингари ҳолатларда ишончнома бекор

бўлгани хақида хабардор қилиш ишончнома берган шахс ҳуқуқи қабул қилиб олувчилар зиммасига юкланади.¹

Ишончнома бекор қилинганидан сўнг ваколат олган шахс томонидан қилинган ҳаракатлар тўғрисида ФКнинг 142-144-моддаларида мулкнинг йўқолиши ёки зарарланиши сабабли қўрилган зиёнларни жабрланувчига тўлайди. Ишончноманинг бекор қилинганлиги билгунига ёки билиши лозим бўлгунига қадар ишончнома берган шахс томонидан учинчи шахсларга нисбатан қилинган ҳаракатлар ишончнома берувчи учун ёки уни ҳуқуқларини олувчилар учун ўз кучини сақлаб қолади.

Ишончнома олган шахс томонидан унинг ишончнома бекор қилинган ёки тугатилганини билганидан ё билиши лозим бўлган вақтдан сўнг қилинган ҳаракатлар ваколатнома берувчи учун ҳуқуқ ва мажбурият туғдирмайди. Ишончнома бекор қилинганидан сўнг ваколат олган шахс ёки унинг ворислари (ҳуқуқ ва мажбурият олувчилар) ишончномани дарҳол қайтаришлари лозим.

Ишончномани бекор қилиниши билан бу ишончнома юзасидан бошқа шахсларга топширилган ваколат ҳам ўз кучини йўқотади.

Назорат учун саволлар

1. Вакиллик'деб нимага айтилади?
2. Ваколатсиз вакиллик деганда нимани тушунаси?
3. Тижорат вакиллигига таъриф беринг.
4. Ишончноманинг қандай шакллари биласиз?
5. Ишончнома қандай ҳолларда бекор бўлади?
6. Кимлар қонуний вакил бўлишлари мумкин?
7. Юридик шахс номидан бериладиган ишончнома қандай тасдиқланади?
8. Ташкилотлар томонидан товарлар ва бошқа моддий бойликлар олиш учун бериладиган ишончномаларда нималар кўрсатилиши лозим?
9. Юридик шахс вакил бўлиши мумкинми?
10. Судда фуқароларнинг вакиллари сифатида кимлар қатнаша олмайдилар?

¹ Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., 2006. –Б. 178.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЪТЛАР РЎХАТИ

1. И.А.Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли.// Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1.-Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996.
3. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
4. Каримов И.А. Ислохотлар изчиллиги – инсон манфаатлари омили // Т., “Ўзбекистон”, 1997.
- 5., Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
6. Каримов И.А. Барқарор тараққиётга эришиш – устувор вазифа. - Т.: “Ўзбекистон”, 1998.
7. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т.7. -Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
8. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. -Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
9. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. - Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
10. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. -Т.: “Ўзбекистон”, 2003.
11. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. -Т.: “Ўзбекистон”, 2004.
12. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. -Т.: “Ўзбекистон”, 2005.
13. Каримов И. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш–барча демократик янгиланиш ва иқтисодий ислохотларимизнинг пировард мақсадидир. -Т.: “Ўзбекистон”. НМИУ. 2007.
14. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.-Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
15. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқуллаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза.// -Т.: “Халқ сўзи”, 2010 йил 13 ноябрь.
16. Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir. // -Т.: “Халқ сўзи”. 2010 йил 8 декабрь.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: (Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги қонунларга мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси. – 2008. – № 12. – 637-модда.

2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр. – Т: “Адолат”, 2011.

3. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. Расмий нашр. – Т: “Адолат”, 2007.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (25.04.1996 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон, 54-модда.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни (26.04.1996 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1996. 5-6-сон. 61-модда.

6. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Қонуни (29.08.1998 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 170-модда.

7. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни (25.05.2000 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2000. 5-6-сон 140-модда.

8. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги Қонуни (06.12.2001 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2002. 1-сон, 8-модда.

9. Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ва қўшимча масъулиятли жамият тўғрисида”ги Қонуни (06.12.2001 й.)//Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2002. 1-сон, 10-модда.

10. Ўзбекистон Республикасининг “Сугурта фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (05.04.2002 й.) //Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2002. 4-5-сон, 68-модда.

11. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. (11.12.2003 й.)//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. 3-сон, 28-модда.

12. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1992. №1. 43-модда.

13. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис

Ахборотномаси. 1999 й. 1-сон, 10-модда.

14. Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1999 й. 1-сон, 8-модда.

15. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 1998. 5-6-сон, 91-модда.

16. Ўзбекистон Республикасининг “Савдо-саноат палатаси тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси, 2005. 1-сон, 16-модда.

17. Ўзбекистон Республикасининг “Фирма номлари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда.

18. Ўзбекистон Республикасининг “Риэлторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010. 51-сон, 480-модда.

19. Ўзбекистон Республикасининг “Кредит ахборот алмашинуви тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2011. 40-сон, 412-модда.

20. Ўзбекистон Республикасининг “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. 17-сон, 188-модда.

21. Ўзбекистон Республикасининг “Рақобат тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. 1-сон, 5-модда.

22. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида”ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. 51-сон, 575-модда.

23. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012. 39-сон, 446-модда.

III. Мавзуга оид адабиётлар

1. Агарков М.М. Обязательства в гражданском праве. -М.: “Юриздат”, 1940.

2. Баратов М.Х. Давлат – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. –Т.: ТДЮИ, 2007.

3. Baratov M.X. Mulk huquqi. –Т.: TDYI, 2009.

4. Белов В.А. Гражданское право: Общая часть: Учебник.-М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002.
5. Брагинский М, Витрянский В. Договорное право. –М.: “Статут”, 1997.
6. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Кн.1.-М.: “Статут”, 1999.
7. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. -М.:”Статут”, 1998.
8. Гражданское право. В 2-х т./ Отв.ред. Е.А.Суханов. Т.1.-М.: “БЕК”, 2000.
9. Гражданское право. Т.1. / Под.ред.А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого.-М.: “Проспект”, 2003.
- 10.Гражданское право. Часть первая / Под.ред. А.Г.Калпина, А.И.Масляева.-М.: 2002.
- 11.Гражданское право. Часть первая. /Под.ред.Т.И.Илларионова, Б.М.Гонгало, В.А.Плетнева (автор этой главы Т.И.Илларионова). -М.: “Норма-Инфра”. 1998.
- 12.Гражданское право. Учебник / Под.ред. С.П.Гришаева.-М.: “Юрист”, 2004.
- 13.Гражданское право. Учебник. В 2 т. / Под ред. Е.А.Суханова. – М.: “БЕК”, 2000. – Том 1.
- 14.Гражданское право. Учебник: Т.2./Отв. ред. А.П.Сергеев, Ю.К.Толстой.-М.: “Проспект”, 2004.
15. Иванова Е.В. Гражданское право. Учебник. М., “Книжный мир”. 2011.
16. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т: ТДЮИ, 2006.
17. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. –Т: ТДЮИ, 2009.
18. Зокиров И.Б., Окюлов О. ва бошқалар Шартнома ҳуқуқи. -Т., ТДЮИ, 2006.
19. Кашанина Т.В. Корпоративное право. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа “НОРМА-ИНФРА”. -М, 1999.
20. Новицкий И.Б. Римское право. Учебник. –М., “Кнорус”, 2011.
- 21.Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. –Т., ТДЮИ, 2009.
- 22.Раҳмонкулов Ҳ. Мажбурият ҳуқуқи (умумий қисм). Дарслик. -Т., ТДЮИ, 2005.
23. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг субъектлари. Ўқув қўлланма. -Т: “O`zbekiston”, 2008.
24. Раҳмонкулов Ҳ. И другие. Гражданское право. –Т., ТГЮИ, 2010.
25. Раҳмонкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқи муаммолари. Дарслик. -Т., ТДЮИ, 2010.

26. Раҳмонкулов Ҳ., Рўзиназаров Ш., Оқюлов О., Азизов Ҳ., Имомов Н. Хусусий мулк объектларининг ҳуқуқий мақоми. –Т., “Ўзбекистон”. 2007.

27.Раҳмонкулов Ҳ.Р. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари. –Т., ТДЮИ, 2003.

28.Раҳмонкулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. –Т., ТДЮИ. 2007.

29.Рўзиев Р.Ж., Топилдиев В.Р. Фуқаролик ҳуқуқи. –Т., “Чўлпон”. 2011.

30. Раҳмонкулов Ҳ.Р. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. I-жилд.-Т.: “Vektor-Press” 2010.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
I БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ, ПРЕДМЕТИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТИЗИМИ.....	6
1-§. Фуқаролик ҳуқуқи тушунчаси ва предмети.....	6
2-§. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида мулкӣ муносабатлар..	9
3-§. Шахсий номулкӣ муносабатлар–фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида.....	12
4-§. Ташкилий муносабатлар–фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида.....	14
5-§. Корпоратив муносабатлар–фуқаролик ҳуқуқининг предмети сифатида.....	22
6-§. Фуқаролик ҳуқуқининг методи ва вазифалари.....	31
7-§. Фуқаролик ҳуқуқининг тамойиллари.....	33
8-§. Фуқаролик ҳуқуқи тизими.....	39
9-§. Фуқаролик ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрни.....	40
II БОБ. ҲОЗИРГИ ЗАМОНДА АМАЛ ҚИЛУВЧИ АСОСИЙ ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМЛАР.....	44
1-§. Фуқаролик-ҳуқуқий тизимлар тушунчаси.....	44
2-§. Қитъа ҳуқуқ тизими.....	45
3-§. Инглиз - америка ҳуқуқ тизими.....	52
4-§. Мусулмон ҳуқуқ тизими.....	58
III БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ МАНБАЛАРИ.....	67
1-§. Фуқаролик ҳуқуқи манбалари тушунчаси ва турлари.....	67
2-§. Фуқаролик қонунларининг вақт, ҳудуд ва шахслар бўйича амалда бўлиши.....	74
3-§. Фуқаролик ҳуқуқида қонун аналогияси ва ҳуқуқ аналогияси.....	75
4-§. Фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш ва уларнинг турлари....	76
IV БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚ ВА БУРЧЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ.	80
1-§. Фуқаролик ҳуқуқий муносабат тушунчаси.....	80
2-§. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг турлари.....	83
3-§. Фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларининг вужудга келиш асослари. Юридик фактлар.....	84
4-§. Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш тартиби.....	88
5-§. Фуқаролик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши.....	89
V-БОБ. ФУҚАРОЛАР – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА	92
1-§. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати тушунчаси.....	92
2-§. Ҳуқуқ лаёқатининг бошланиши ва тамом бўлиши.....	93
3-§. Фуқароларнинг муомала лаёқати.....	94
4-§. Васийлик ва ҳомийлик.....	98

5-§. Хусусий тадбиркор фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми.....	100
6-§. Фуқароларнинг турар жойи.....	102
7-§. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш.....	103
8-§. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш.....	105
VI БОБ. ЮРИДИК ШАХСЛАР – ФУҚАРОЛИК	
ҲУҚУҚИНИНГ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА.....	109
1-§. Фуқаролик ҳуқуқида юридик шахс тушунчаси ва белгилари.....	109
2-§. Юридик шахслар тўғрисидаги назариялар.....	112
3-§. Юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати.....	114
4-§. Юридик шахсларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш тартиби....	116
5-§. Юридик шахсларнинг турлари.....	120
6-§. Юридик шахсларнинг филиаллари ва ваколатхоналари.....	121
7-§. Юридик шахсларнинг товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номларига бўлган ҳуқуқ.....	122
VII БОБ. ТИЖОРАТЧИ ЮРИДИК ШАХСЛАР.....	126
1-§. Тижоратчи ташкилотлар тушунчаси ва турлари.....	126
2-§. Ҳўжалик ширкатлари – юридик шахс сифатида.....	127
3-§. Ҳўжалик жамиятлари – юридик шахс сифатида.....	136
4-§. Акциядорлик жамиятлари – юридик шахс сифатида.....	140
5-§. Қўшма корхоналар – юридик шахс сифатида.....	144
6-§. Давлат корхоналари – юридик шахс сифатида.....	146
7-§. Ишлаб чиқариш кооперативлари – юридик шахс сифатида.....	149
8-§. Хусусий корхоналар – юридик шахс сифатида.....	151
VIII БОБ. НОТИЖОРАТ ЮРИДИК ШАХСЛАР.....	156
1-§. Нотижорат ташкилотлар тушунчаси ва турлари.....	156
2-§. Матлубот кооперативи – юридик шахс сифатида.....	159
3-§. Жамоат бирлашмалари – юридик шахс сифатида.....	160
4-§. Жамоат фондлари – юридик шахс сифатида.....	162
5-§. Муассасалар – юридик шахс сифатида.....	166
6-§. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс сифатида.....	168
7-§. Юридик шахсларнинг бирлашмалари.....	171
IX БОБ. ЮРИДИК ШАХСЛАРНИ ҚАЙТА ТАШКИЛ ЭТИШ ВА ТУГАТИШ ТАРТИБИ.....	177
1-§. Юридик шахсларни қўшиб юбориш ва қўшиб олишнинг амалга ошириш усуллари.....	177
2-§. Юридик шахсларни бўлиш ва ажратиб чиқаришнинг амалга ошириш усуллари.....	185
3-§. Юридик шахсларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини ўзгартириш тартиби.....	194
4-§. Юридик шахсларни тугатишнинг ташкилий тартибини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш.....	200

Х БОБ. ДАВЛАТ – ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР СУБЪЕКТИ СИФАТИДА.....	210
1-§. Давлат тўғрисида умумий қоидалар.....	210
2-§. Давлат – мамлакатнинг ички оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти.....	219
3-§. Давлат – мамлакатнинг ташқи оборотида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси.....	221
XI-БОБ. ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИНИНГ ОБЪЕКТЛАРИ.....	224
1-§. Фуқаролик ҳуқуқи объектлари тушунчаси ва турлари.....	224
2-§. Ашёлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	224
3-§. Мол-мулклар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	228
4-§. Пул ва қимматли қоғозлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	229
5-§. Номоддий неъматлар тушунчаси ва таркиби.....	231
6-§. Интеллектуал фаолият натижалари, хизмат ва тижорат сири - фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	234
7-§. Ишлар ва хизматлар – фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида.....	237
8-§. Номулкий ҳуқуқларнинг тушунчаси ва белгилари.....	238
9-§. Номулкий ҳуқуқларнинг таснифи ва турқумлаш мезонлари.....	240
10-§. Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя илиш.....	244
11-§. Фуқаронинг исмга бўлган ҳуқуқи ва уни фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя қилиш.....	246
XII БОБ. БИТИМЛАР.....	249
1-§. Битимлар тушунчаси ва турлари.....	249
2-§. Битимларнинг муддатлари ва шартли битимлар.....	251
3-§. Битим шакллари.....	252
4-§. Биржа битимлари.....	255
5-§. Битимнинг ҳақиқий саналиш шартлари.....	258
6-§. Ўз-ўзидан ҳақиқий саналмайдиган битим турлари ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари.....	260
7-§. Низоли битимларнинг турлари ва уларнинг ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари.....	262
XII БОБ. ВАКИЛЛИК ВА ИШОНЧНОМА.....	265
1-§. Вакиллик тушунчаси.....	265
2-§. Вакиллик ва унинг турлари.....	266
3-§. Ишончнома.....	268
Адабиётлар.....	272

ВОҲИДЖОН РАХИМЖОНОВИЧ ТОПИЛДИЕВ

ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ
(Дарслик)

I қисм

Мухаррирлар: Д.Акмалова, С.Курбонов

Босишга рухсат этилди 25.06.2014 й Бичими 60x84 1/16.
Тезкор «Ризограф» босма усулида босилди. Нашриёт босма табағи 21.0.
Шартли босма табағи 29.4 .
Баҳоси шартнома асосида. Адади 300 нусха. Буюртма № 91.

“Университет” нашриёти. Тошкент-100174,
Талабалар шаҳарчаси. Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУнинг
маъмурий биноси.

ЎзМУ босмахонасида босилди.